

ORSZÉGI
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT (150)

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

104. évfolyam
1988

1

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

104. ÉVFOLYAM 1988/I. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társ szerkesztő)

FÜLÖP GÉZA

NAGY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1954 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

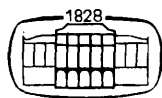
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1988
104. ÉVFOLYAM

150

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), FÜLÖP GÉZA,
NAGY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET ÖSSZEÁLLÍTOTTA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Borsa Gedeon</i> : A hazai ősnymtatványok változatai	1
<i>Borsa Gedeon</i> : A hazai ősnymtatványok példányai	95
<i>Borsa Gedeon</i> : Hess betűöntvényeinek mérete és az ebből levonható következtetések	235
<i>Csáki Pál</i> : A ponyvairodalom „megrendszabályozása” az 1940-es évek elején	41
<i>Kilián István</i> : Név- és évszámrejtés a XVII–XVIII. században	20
<i>Kovács I. Gábor</i> : Kis magyar kalendárium-történet a kezdetektől 1730-ig	140
<i>Lakatos Éva</i> : 100 éves az „Eleven Újság”	274
<i>Penke Olga</i> : A Mindenés Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit de Journalistes des Trévoux ...	248
<i>Pogány György</i> : Fitz József és a Magyar Bibliophil Társaság	169
<i>Rády Zoltánné</i> : Rottenbiller Lipót, Pest város főpolgármesterének könyvgyűjteménye 1849-ben	156

KÖZLEMÉNYEK

<i>Csáky S. Piroska</i> : Vuk és az Egyetemi Nyomda	298
<i>Dományházi Edit</i> – <i>Herner János</i> : RMNy 1214	284
<i>Enyedi Sándor</i> : A Kéziratkiadó Társaság történetéhez I.	67
<i>Fabó Edit</i> : A 8–10. századi arab könyv- és könyvtárkultúra	186
<i>Fehér Katalin</i> : A 18. század végi sajtó a nevelésről	205
<i>Fekete Csaba</i> : Egri Lukács könyvtárának egy megmaradt kötete	199
<i>Fekete Csaba</i> : Debreceni Kalendárium 1752-re	293
<i>Gazda István</i> : A hazai fizikai szakkönyvkiadás kezdetei	293
<i>Gömöri György</i> : Balassi-címer és bejegyzés egy boroszlói emlékkönyvben	196
<i>Jánosi Monika</i> : Gregoriánczi Pál kéziratostörvénygyűjteménye a XV. század közepéről	54
<i>Kathona Géza</i> : A szepességi evangélikus káté 1587. és 1667. évi kiadásai	201
<i>Király Péter</i> : Bakfark Krakkói Lantkönyve utánnnyomásának egy változata	64
<i>Mátay Melinda</i> : Barátságai Dorgálás a XVIII. századi diákirodalomból	202
<i>Nagy Erzsébet</i> : Iparosok naptára 1843	303
<i>Patay Pálné</i> : Felső-Magyarország térképi ábrázolása a Thököly-felkelés idején	285
<i>Rászlai Tibor</i> : Kossuth könyvtárának katonai könyvgyűjteménye	209
<i>Rózsa Mária</i> : Gragger Róbert és a berlini Magyar Intézet könyvtára	304
<i>Stoll Béla</i> : Kriza kantuálisa	74

FIGYELŐ

<i>Fried István</i> : Göttinga és a magyarok. Szeljegyzetek Futaky István és Kristin Schwamm bibliográfiájához	217
<i>Haraszthy Gyula</i> : A Marginalien magyar száma	313
<i>Kókay György</i> : Kétszáz éves a magyar folyóiratirodalom	213
<i>Kókay György</i> : A Bessenyei-kritikai kiadás ürügyén	220
<i>Monok István</i> : XVI XVII. századi olvasmánykultúránk	78
<i>Rozsondai Marianne</i> : Sz. Koroknay Éva (1925–1987)	311
<i>Seidler, Wolfram</i> : Aspekte des österreichisch-ungarischen Zeitschriftenwesens im 18. Jahrhundert	214
<i>Szelestei N. László</i> : Egy hasonmás kiadás tanulságai	82

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1987-ben. (Összeáll. <i>Heltai János</i>)	315
---	-----

SZEMLE

A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Szerk. Börzsönyi József. Bp. 1986. (<i>Varga Imre</i>)	225
Baudet, Colette: Grandeur et misères d'un éditeur belge: Henry Kistemackers (1851–1934). Bruxelles, 1986. (<i>Ferenczi László</i>)	92
Bibliotheca Apostolica Vaticana. Ed. Alfons M. Stickler, Leonard E. Boyle, Paolo De Nicolo. Firenze, 1985. (<i>Érszegi Géza</i>)	230
Csanak Dóra, F.: Fülep Lajos hagyatéka. Ms4552 Ms4609. Bp. 1984. (<i>Fülep Katalin</i>)	227
Deme Zoltán: Verseggy könyvtára. Budapest, 1985. (<i>Hopp Lajos</i>)	226
Domay, Friedrich: Bibliographie der nationalen Bibliographien. Stuttgart, 1987. (<i>Borsa Gedeon</i>)	231
Gabriel, L. Astrik: The University of Paris and Its Hungarians Students and Masters during the Reign of Louis XII and Francois I ^{er} . Notre Dame, Indiana-Frankfurt am Main, 1986. (<i>Madas Edit</i>)	87
Galić, Pavao: Katalog knjiga tiskanih u XVI. stoljeću ... Zadar, 1987. (<i>Borsa Gedeon</i>)	93
Gyüre Lajos: Kassai Napló 1918–1919. Bratislava, 1986. (<i>Sándor László</i>)	91
Kincses Kolozsvár 1–2. köt. Kiad. Bálint István János. Bp. 1986. (<i>Varga Imre</i>)	89
Mart Hildegard: Dutka Ákos kéziratoss hagyatéka. Bp. 1986. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	229
Török Bálint deákjának Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). Bp. 1986. (<i>Szelestei N. László</i>)	89
Vekene, Émile van der: L'ex-libris luxembourgeois. Luxembourg, 1986. (<i>Borsa Gedeon</i>)	233

NÉVMUTATÓ

Aba Sámuel (magyar király) 8

Abaffy Erzsébet, E. 89

Abbasz al-Fargani 188

Abd Allah—al-Mamun 195

Ábel Jenő 80

Abensperg Joanna 25

Abonyi Árpád 52, 275

Abu Mutrif 191

Abul Faraj Ispahani 191

Aczél Géza 24

Adam z Hradce 112

Adelung 227

Adid al-Dualah 189

Adleff 143

Adler, Jeremy 28

Adud al-Dowlah 189

Ady Endre 51, 229 230, 307—308

Aëtius 7 8, 11, 13

Afrodisai Sándor 191

Ágai Adolf 158, 275

Aisha 188

Albert (magyar király) 60

Abertus, Agriensis 199

Albina, L.L. 262

Albrecht, IV. 163

Alletz, Pons—Auguste 252—253

Almay (Wurm) Klára 157

Andersen, Hans Christian 48

András, II. (magyar király) 59—60

Andreis, Matej I. Andronicus, Matthaeus

Andronicus, Matthasus 94

Angelusz Róbert 150—151

Angyal Márton 225

Anonymus (P. mester) 52

Antal Árpád 76—77

Antal István 43—44

Antoninus, Florentinus 2, 16

Apáczai Csere János 146—147

Apor Péter 89—90

Apponyi Antal 55

Apponyi Sándor 55, 62, 65, 171, 174, 314

Aradi László 42

Aranka György 67—74

Arany János 51, 308—309

Arányi Gyula 282

Arisztotelész 81, 190—191, 195

Arsenijevic, Dorde Emanuel 301—302

Asztalos István 50

Athenaeum-kiadó 48

Attila (hun fejedelem) 7—8, 10, 59, 98, 120, 259

Ausonius 28

al-Aziz 189, 191

Baader (könyvkereskedő) 114

Babits Mihály 42, 52, 58, 228—230, 307

Bacon, Francis 260, 265, 296

Bacon, Roger 188

Bacsányi János 52

Badalić, Josip 93, 122

Bădescu, Ioniță 90

Bajtay Antal 295

Bajza József 166, 304

Bajza Lenke I. Beniczkyné Bajza Lenke

Bak Borbála 89

Bakfark Bálint 64—67

Baki Ferenc 22—23

Bakics György 132

Bakó Elemér 232

Balanyi György 21

Balassa József 209

Balassa Menyhárt 204

Balassi Bálint 21, 26—28, 52, 196—198, 307

Balázs 48

Balázs Béla 229—230

Balázs Mihály 79

Baldissare, Bonifacio 31

- Bálint István János 89 91
 Ballagi Aladár 103, 111, 119, 121 123, 125 126,
 128, 178 179
 Balogh Jolán 89 90
 Balogh József 175 176, 184
 Bán Imre 32, 133, 137
 Bánffy György 68 74
 Bánffy József 68
 Bánffy Miklós 54, 59
 Bangha Béla 51 52
 Bánki Judit 82
 Banu Ammar 189
 Barberini-család 231
 Bariska István 81
 Bariş, George 77
 Barna Zsigmond 159
 Báróczi Sándor 220
 Baróti Szabó Dávid 213
 Bársony István 52
 Barta Lajos 91
 Bartalus István 64
 Bártfai Szabó László 112
 Bartha Dénes 205
 Bartha Miklós 52, 275, 281
 Bartholetti 112
 Bartók Béla 307
 Bartoniek Emma 55 57, 59, 63, 141
 Basse, Nicolas 67
 Báthori András (erdélyi fejedelem) 27 28
 Báthori Gábor (erdélyi fejedelem) 225
 Báthori István (lengyel király) 27
 Báthori Zsigmond (erdélyi fejedelem) 107
 Batsányi János 213, 254, 256
 Batta Pál 204 205
 al-Battan 188
 Batteux 227
 Batthyány Ignác 231
 Batthyány József 58 59, 64
 Batthyány Vince 162
 Baudet, Colette 92 93
 Baumarchais, Pierre Augustin Caron de 264
 Bayle, Pierre 253
 Beaumont, Maria 207
 Bebek Judit 21
 Beccaria, Cesare 165
 Beck Károly 306
 Becker, C. H. 306
 Bedeus, Joseph 164
 Beimel József 31
 Bél Károly András 97, 219
 Bél Mátyás 54, 59, 61, 96, 124, 161, 163,
 208, 219, 296
 Beliczay Angéla 155
 Bellere, Balthazar 67
 Benczédi György 89
 Benda Kálmán 154, 293
 Benedek, Szent 145
 Benedek Elek 48, 52
 Benedek Marcell 91
 Beniczkné Bajza Lenke 51 52
 Benkő Dániel 64
 Benkő József 68
 Bentham, Jeremy 165
 Benyák Bernát 295
 Benz Miklós I. Fröhlich Benz Miklós
 Beöthy Zsigmond 166
 Beregszászi Pál 205
 Berényi Erzsébet 313
 Berlász Jenő 82, 114, 219, 314
 Bernardus a S. Antonio 22
 Bernáth Ferenc 226
 Bernáth Lajos 204
 Berry, Jean de 147
 Bertha Sándor 160
 Berzeviczy Gergely 217, 219, 260
 Berzsenyi Dániel 166, 218, 307
 Bessenyei Ákos 306
 Bessenyei György 220 224, 225
 Bethlen Elek 154
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 163
 Bethlen Gergely 69
 Bethlen Gergely ifj. 69
 Bethlen Kata 313
 Bethlen Miklós 48
 Bethlen Zsuzsanna 313
 Beyte István 63 64
 Bezzel, Irmgard 231
 Bibó Lajos 50
 Biccus, Gregorius 117 118
 Biester, Johann Erich 206
 Bikfalvi Falka Sámuel 299, 301
 Birányi Ákos 161
 Bíró Ferenc 249, 263, 271
 Bíró Gábor 74
 Bíró Imre 21
 Bíró Mihály 293
 Bíró Venczel 21
 Bismarck, Otto 210 212
 Bisztrai Farkas Ferenc 170, 181 182
 Bisztray Gyula 49

- Blanc, Louis 163
 Blumenbach, Johann Friedrich 219
 Bobordánszky Kopernikusz 146
 Boescai István 225
 Boda Miklósné 169
 Bodor Aladár 280
 Boga István 188
 Boghardt, Martin 1
 Bohatcovát, Mirjam 113
 Bohonos, Maria 120
 Boldizsár Iván 42,
 Bonacker, Wilhelm 285
 Bonaventura a S. Josepho 22
 Borghese-család 231
 Borgia-család 231
 Bornemissza János 88
 Bornemissza Márton 88
 Borsa Gedeon 1—19, 93—94, 95—139, 141, 149,
 231—233, 233—234, 235—247
 Borsos Bálint 91
 Borzsák István 28
 Boskovich, Roger 294
 Bosworth, C. E. 187, 192—193
 Botka Ferenc 91, 304
 Boyce, G. C. 87
 Boyle, Leonard E. 230—231
 Börzsönyi József 225—226
 Brassai Sámuel 149
 Brauer Jánosné 281
 Braun, Hans von 196—198
 Brenta Andrea l. Brentius, A.
 Brentius, Andreas 102, 108
 Brewer-nyomda 148
 Briccius György l. Vizaknai Briccius György
 Brockhaus-kiadó 164
 Bródy László 185
 Brown, Howard Mayer 64—65
 Bruckner Győző 201
 Brunet, Jacques-Charles 115, 121
 Bucholtz György 39
 Bucsay Mihály 305
 Bugát Pál 166
 Bull 49
 Bunyitay Vince 204
 Burckhardt 164
 Burdach 167
 Burlamaqui 256—257
 Burton, Michael 49
 Busher 49
 Bülau 164
 Bülow, Hans von 210
 Caesar, Julius 102—103, 105—106, 108—110,
 122, 141—142
 Caetani-család 231
 Calepinus, Ambrosius 94
 Calixtus, III. (pápa) 62
 Campe, Joachim Heinrich 205
 Cato, Marcus Porcius 147
 Catullus, Caius Valerius 28
 Celsus, Julius 104
 Cetto Benedek 162
 Chak Borbála 21
 Chartorisky László 118
 Chibinski, A. 67
 Chigi-család 231
 Chwalewik, Eduard 120
 Cicero, Marcus Tullinus 166, 231, 268
 Cioni, Alfredo 111
 Clausewitz 209—210
 Collijn, Isaac 119
 Collodi, Carle 48
 Cornides Dániel 219
 Corsini-család 110
 Corsini, Bartolomeo 111
 Corsini, Eduard 294
 Corsini, Tommaso 111
 Cotenius, Andreas 27
 Coussemaker, C. E. Henri de 67
 Cörver Elek 295
 Cörver Nepomuki János 295
 Croy 197
 Csáki Pál 41—53
 Csáky Imre 30, 36
 Csáky S. Piroska 298—302
 Csanak Dóra, F. 68—69, 227—229, 251
 Csapodi Csaba 104, 169, 246
 Csapodiné Gárdonyi Klára 246
 Csóka J. Lajos 145
 Csokonai Vitéz Mihály 166, 218
 Csontos János 225
 Csontváry Kosztka Tivadar 229
 Csűrös Ferenc 293
 Cyprianus a S. Laurentio 28—29
 Czegei Vass György 68, 89
 Czillei Béla 50
 Czirbesz, Jonas Andreas 99, 101
 Czupor Andor 75—76
 Czwittinger Dávid 124, 132
 Daciere, Mme 270
 D'Alembert, M. 254—256
 Dante-kiadó 48

VIII

- Dante, Alighieri 32
Darkó István 91
Darvas Ilona 207
Dávid Margit 48
Dayka Gábor 225
Deák Farkas 77
Deft, Aegidius 88
De Gerando, Antonina 90, 275
De Gerando, Auguste de 90
Degré Alajos 59
Deme Zoltán 226—227
Denis, Michael 126—127, 137
De Nicolò, Paolo 230—231
Déry Tibor 49, 304
Déryné Széppataki Róza 89
Dérôme 185
Desautels, Alfred R. S. 251
Desericzky József 294—295
Dessewffy-család 100
Dessewffy András 100
Dessewffy Anna 100
Dessewffy Aurél 156
Dessewffy János 60
Dessewffy Tamás 99—105, 107—109, 125
De Volder 151
Dezsényi Béla 50, 208
Dézsi Lajos 169, 173, 232
Dick 49
Diderot, Denis 260
Diepold Floridus 297
Dinnyésy Mihály 165
Dionysius Halicarnassus 140
Diringer, David 193
Dixon 49
Dobai Székely Sámuel 99—100, 108
Dobrovits Aladár 311
Dochnal A. 109
Dományházi Edit 284
Domay, Friedrich 231—233
Domin József 295, 297
Donatus, Aelius 187
Donzel, E. van 187, 192—193
Döbrentei Gábor 68, 166, 225
Dömötör Telka 204
Draudius, M. Georgius 67
Drescher Pál I. Szentkúty Pál
Du Cange 165
Dufrenoy, L. 262
Dugovics András 220
Duse, Eleonora 229
Dutka Ákos 229—230
Dutka Mária 230
Dümmerth Dezső 10, 128
Dünnhaupt, Gerhard 231
Dürer, Albrecht 233
Dzurányi László 91
Ebert, Friedrich Adolf 115—125
Eble 167
Eckhardt Sándor 21, 220
Ecsedy Judit, V. 236
Éder József Károly 6, 68, 219
Eggenberger József 298
Egmond (gróf) 197
Egressy Sámuel 158
Egri Albert I. Albertus Agriensis
Egri Dávid 199
Egri Ferenc 199
Egri György I. Georgius Agriensis
Egri István 199
Egri János I. Johannes Heurotus Agriensis
Egri Lukács 199—201
Egri Mihály 199
Egri Miklós I. Nicolaus C. A.
Ehrard, J. 250, 253
Eisler Mihály József 173
Eitzenberger-nyomda 294, 296
Elek Artúr 228
Előd Alice 91
Ember Pál 199
Emich-család 313
Emich Gusztáv 313—314
Emich Gusztáv, ifj. 314
Emőd Tamás 229
Endres-család 74
Endrődi Béla 48
Engel János 163
Engel János Keresztély 219
Entz Géza 89
Enyedi Sándor 67—74
Enyvvári Jenő 173—179, 182
Eötvös József 156, 224
Eperjesi Benz (Frölich) Tamás I. Frölich Tamás
Erdélyi Ferenc 314
Erdélyi János 296
Erdődi József 22
Erdődy Júlia 313
Erhard 161
Ernst, Ulrich 28

- Érszegi Géza 230—231
 Esterházy hercegek 59
 Esterházy Imre 35
 Esterházy Móric 184—185
 Esze Tamás 155
 Evlia Cselebi 89
- Faber, Elmar 313
 Fábián István 42
 Fabó Edit 186—196
 Fábry Zoltán 91—92
 al-Fadl 190
 Falka Sámuel I. Bikfalvi Falka Sámuel
 Falkenstein, Karl 125
 Faludi Ferenc 52, 220
 Falus Elek 314
 Faragó József 76—77
 Farkas Ferenc I. Bisztrai Farkas Ferenc
 Farkas Gábor 78
 Farkas Gyula 304, 306
 Farkas Nepomuk János 74
 Faust, Ovidius 138
 Fazekas Mihály 52, 293
 Feder, Georg Heinrich 218
 Feger, Theobald 12, 313
 Fehér Katalin 208
 Fehér Rezső 280
 Féja Géza 43, 45
 Fejér György 60
 Fejérpataky László 209—210
 Fejérvári Károly 99—102
 Fejérvári Károlyné 101
 Fejes György 202
 Fejes Zsuzsánna 202
 Fekete Csaba 199—201, 293
 Felhő Ibolya 300
 Felméri Lajos 275
 Felvinczi György 89
 Fénelon, François de Salignac de la Mothe 266
 Fényes Elek 161—162, 204
 Ferdinánd, I. (magyar király) 57—59, 63, 162
 Ferenc, I. (magyar király) 22, 220, 222
 Ferenczffy Pál 313
 Ferenczi László 92—93
 Ferenczi Zoltán 173
 Ferenczy József 162
 Ferenczy Zsigmond Jakab 111, 121—122
 Ferrajoli-család 231
 Fessler Ignác Aurél 163
 Festus, Joannes 284
- Feuerbach, Ludwig 165
 Feuerbach, Paul 165
 Ficker Mihály 155
 Filangeri 165
 Filocalus 147
 Filstich Lőrinc 90
 Filtsch, Johann 219
 Fibánczy Ernő 59
 Firtinger 148
 Fitz József 17, 95—139, 169—185, 233, 235—245
 Flavius 166
 Fleury 227, 268
 Fodor Adrienne 82
 Fodor István 280, 283
 Fodor János 75—76
 Fogarasi János 165
 Fónod Zoltán 91
 Font Zsuzsa 78, 81
 Fontana, Domenico 231
 Fontane, Theodor 308—309
 Fontenelle, Bernard Le Bovier de 270—271
 Forgách Pál 204
 Forli, Melozzo da 230
 Fourmont 162
 Földes Sándor 91
 Fraknoi Vilmos 95—96, 98, 111, 117—118,
 122, 127, 245—246
 Franciscus, Ádám 88
 Francke 258
 Franklin-kiadó 50
 Fresnoy, Lenglet du 266
 Fried István 217—220, 305
 Frigyes, II. (német-római császár) 163
 Frigyes, III. (német-római császár) 12
 Frigyes, IV. (német-római császár) 163
 Frölich Dávid 146
 Frölich (Benz) Miklós 199
 Fugger-család 198
 Fulda, Ludwig 308
 Futaky István 217—220
 Fülepi Katalin 227—229
 Fülepi Lajos 227—229
 Fülöp, II. 111
 Fülöp Géza 156
 Füstöi György 199
 Fyner, Konrad 104
- Gaal Eduard 159
 Gaál József 307
 Gábor Ildikó 78

- Gábor Gyula 122
 Gábrriel Asztrik, L. 87-88
 Gácsi Hedvig 78
 Gál István 184
 Gáldi László 89-90
 Galić, Pavao 93-94
 Galilei, Galileo 295
 Gánóczy Antal 163
 Gárdonyi Albert 154
 Gárdonyi Géza 41, 52
 Gárdonyi Klára l. Csapodiné Gárdonyi Klára
 Gaskell, Philip 239
 Gáti Vilma 91
 Gattus, Claudius 134
 Gauss 298
 Gazda István 293-298
 Gellériné Lázár Márta 143
 Gellért Oszkár 229
 Geoffrey, J. Arnold 233
 Georgius, Agriensis 199
 Gerald, Paul 48
 Geréb László 9
 Géresi 201
 Gergely, XIII. (pápa) 153
 Gergely, XV. (pápa) 231
 Gergely Illés 282
 Gergely Rezső 185
 Gerhát Krisztina 78
 Gerics József 245
 Gertrud (magyar királynő) 98
 Gervinius, Georg G. 214
 Gerzon Barnabás 279
 Gesner, Conrad 67
 Gessner, Salomon 271
 Ghazzali 195
 Gibb, H. A. R. 195
 Glaser Lajos 285
 Goldziher Ignác 194
 Golescu, Dinicu 90
 Goovaerts, A. 67
 Gorzó Bertalan 202
 Gosztonyi (püspök) 88
 Gosztonyi Miklós 165
 Göllner, Carl 94
 Gömöri György 196-198
 Gömöri Jenő 92
 Gragger Róbert 304-310
 Grässer (könyvkereskedő) 114
 Gregoriánczi Pál 54-64
 Gregorius Caelius Pannoniuss 122
 Greischer, Matthias 285
 Grimm testvérek 48
 Grimm Jakab 219
 Grimminger, Rolf 214
 Grohmann, Adolf 194
 Grolier 185
 Grossinger 164
 Grossmann Bálint l. Megander Grossmann Bálint
 Grossmann Benő 281
 Gröser 164
 Gruner, Justus 206
 Grün-nyomda 303-304
 Grün János 303-304
 Grün Orbán 303
 Gspan, Alfonz 93
 Gućetić, Arkandeo de 93
 Guldinbeck, Bartholomaeus 103, 109
 Gulyás Pál 41, 128, 184, 232, 233, 248, 249, 312
 Gurevics, A. J. 140, 142, 149
 Gustermañ Antal 164
 Gutenberg, Johannes 1-2, 117, 135
 Gvadányi József 307
 Gyalui Farkas 275
 Gyapay Gábor 186
 Gyarmathi Sámuel 219, 295
 Gyarmathy Zsigáné 275
 Gyöngyösi István 220
 Györy Dezső 91
 Gyulai Klára 313
 Gyulai Pál 309
 Gyüre Lajos 91-92
 Habermas, Jürgen 151, 214
 Hadik András 203
 Haebler, Konrad 2, 129, 179, 239
 Haeckel, S. 296
 Hahn István 140-142
 Haiman György 169, 170, 180, 184, 314
 Hain 104, 109, 111, 115, 121, 122, 127, 128, 132, 137
 Hajdú Miklósné 283
 Hajdú Péter 185
 Hajnóczy R. József 148
 Hakam, II. 191, 194
 al-Hakam 189, 191
 Halde, P. de 265
 Haller, Albrecht von 264
 Hamadanid herceg 189
 Hamml, Josephus 30
 Han, Johannes 95, 138

- Han, Ulrich 240
 Haner, Georg 219
 Hanners 214
 Haraszthy Gyula 169, 313—314
 Haraszti Emil 65
 Harmath Lujza 280
 Harsányi István 225—226
 Harun al-Rasid 187, 189—190
 Hatvani István 296
 Hayden, Joseph 227
 Haymb, Stephan 198
 Hází Jenő 155
 Heberus, Johannes 57, 63
 Heckenast Gusztáv 297
 Heffening, W. 190, 194
 Heine, Heinrich 53, 306
 Heinicet, Josef 113
 Heinrich Gusztáv 306
 Heinrici György 122
 Hell Miksa 296
 Hellebrant Árpád 65
 Heilmann, Johann 134
 Heltai-nyomda 90
 Helvetius, Claude Adrien 222, 224
 Hénault, Charles Jean François 267
 Henschel 165
 Henrik, II. (francia király) 63
 Henrik, III. (német-római császár) 8
 Henrik, IV. (francia király) 255, 258
 Henzelmann 101
 Herder, Johann Gottfried 223
 Hermann 164
 Hermlin, Stephan 314
 Herner János 78, 81—82, 284
 Herepei János 89
 Herrera, Fernando de 267
 Hervay Ferenc 134, 143—144, 147, 149
 Hess András 2, 7, 9, 13, 17, 62, 95—139, 171, 177—181, 235—247
 Hettner, Hermann 214
 Heyden 216
 Heyne, Christian Gottlieb 218—219
 Higgins, Dick 28, 31
 Hildebrand, Franz Xaver Edler von 113—118
 Himly, J. F. W. 206
 Hinman, Charlton I, 3—4
 Hirsch Lipót 314
 Hoffman Edit 171—172, 177
 Hohenstaufen dinasztia 163
 Holl Béla 79, 156
 Holtei, Karl 309
 Holub Ferenc 123
 Homérosz 270—271
 Homolya István 64
 Hope, Charles 117
 Hopetoun, Earl of 116—117
 Hopp Lajos 226—227
 Horányi Elek 122—123, 295
 Horatius, Quintus Flaccus 227
 Horkay László 297
 Horvát Endre I. Pázmándi Horvát Endre
 Horvát István 161, 217, 314
 Horváth 174
 Horváth Ignác 107
 Horváth István 109, 113—115
 Horváth János, id. 10
 Horváth János, ifj. 7—9, 245
 Horváth K. János 295, 297—298
 Horváth Lajos I. Pálóczi Horváth Lajos
 Houtsma, M. Th. 190, 194
 Hörk József 101
 Hubay Ilona 127, 185
 Húbert Ildikó 68
 Hugo, Victor 92, 166
 Hulimka Sándor 281
 Hunain ibn Ishaq 191
 Hunyadi János 60
 Huszti József 246
 Huszti Sándor 170
 Ibn al-Furat 189
 Ibn Hamdun 189
 Ibn Ishaq 195
 Ibn al-Nadim 194—195
 Ibn Sawwar 189
 Ibn Szina 188
 Ignotus 91
 Ijjas Antal 50
 Illés József 59
 Illésházy-család 314
 Illésházy István 198
 Illésházy József 25
 Illésházy Józsefné I. Abensperg Joanna
 Imre, Szent (magyar herceg) 59, 162, 175
 Irányi Dániel 158
 Irigyi József 158
 Irinyi Károly 154, 293
 István, I., Szent (magyar király) 57, 59—60, 99, 162, 175, 313
 István főherceg 30

Istvánffy Miklós 54, 63–64
 Iványi Béla 80, 82, 88, 136, 144, 154

Jagemann, Ludwig 165
 Jakab Elek 68, 89, 143, 155
 Jakab Ödön 275
 Jakó Zsigmond 153
 Jakucs István 143
 Jancsó Elemér 68, 89
 Jankó István 281
 Jankovich Miklós 99–110, 113, 126, 314
 János, Szent (Nepomuki) 23
 Jánosi Monika 54–64
 Janus Pannonius 246
 Jarno József 91
 Jedlicska Pál 198
 Jékely Zoltán 182
 Jelinek Vencel 22
 Jőború Magda 233
 Johannes Heurotus, Agriensis 199
 Johannes, Maior 88
 Johannes Müller I. Regiomontanus
 Johannes Pelletier, Peri 88
 Jomini 209
 Jókai Mór 41, 48, 52, 309
 Jósika Miklós 49, 52, 89–90, 166, 309
 József, II. (magyar király) 97, 132, 138,
 221–223, 264, 295
 József nádor 25, 113–115
 József Attila 51, 91, 314
 Jöcher, Christian Gottlieb 117
 Juan de Austria, Don 197
 Juhász Gyula 229–230
 Juhász Péter I. Melius Juhász Péter
 Julow Viktor 26–28
 Jung János 165
 Justinus 240
 Jügel, Karl-Heinz 313

Kabdebó Tamás 232
 Kabir Ahmed Khan 189–190, 194–195
 Käfer István 298–300
 Kail Sándor 165
 Kajali Klára 155
 Kállay Ferenc 218
 Kálmán, I. (magyar király) 60
 Kalmár György 219
 Kalmár László 78
 Kálnoki Izidor 280

Kálnoki Sámuel 12
 Kant, Immanuel 297
 Kanyaró Ferenc 144
 Kaprinai István 99, 102, 108, 163
 Kara Musztafa 292
 Karácsonyi Béla 79
 Karádi Névtelen 52
 Kárai László 10, 99, 245–246
 Kardos Tibor 204
 Karlovsky János 101
 Kármán József 166, 213
 Károly, V. (német-római császár) 63
 Károly, XII. (svéd király) 211
 Károlyi-család 148
 Károlyi Sándor 154
 Kárpáty, Paul 305
 Kassai István 225
 Kassai Michaélis György 305
 Kassák Lajos 50, 314
 Kathona Géza 200–202
 Katona Dénes 303
 Katona István 162, 219
 Katona Lajos 306
 Katona Tünde 78, 81–82
 Kaulfuss (könyvkereskedő) 114
 Kazinczy Ferenc 68, 89, 166, 213, 218,
 225–226, 272
 Kazinczy Gábor 166
 Kázmér, IV. (lengyel király) 61
 Kelecsényi Gábor 313
 Kelemen Imre 165
 Kelemen Lajos 89–90
 Kellér Andor 49
 Kemény Lajos 154
 Kempelen 298
 Kempelen Béla 202
 Keresztury Dezső 304–305, 307
 Kertbeny Károly 94, 309
 Keszthelyi László 295
 Keveházi Katalin 78, 81–82, 200
 Kevi Kovács György 200
 Kézai Simon 7, 9–10
 Kézay Béla 45
 Khalid ibn Yazid 189, 191
 al-Khalil 191
 al-Khawarizmi 190, 195
 Kieler (kereskedő) 101
 Kilián-család 297
 Kilián István 20–40

- al-Kindi 188
 Király János I. Szatthmári Király János
 Király Péter 64–67
 Kirchner, Joachim 215
 Kis János 218
 Kis József 51
 Kis Miklós I. Tótfalusi Kis Miklós
 Kis Péter Pál 48
 Kisfaludy Károly 49, 166, 307
 Kiss Éva 81
 Kiss Géza 229
 Kiss József 205
 Kistemaekers, Henry 92–93
 Kitaibel Pál 219
 Klang 114
 Klaniczay Tibor 152
 Klauzál Gábor 158
 Klebelsberg Kunó 306
 Kein, Johann Samuel 201
 Klein, Samuel Micu 90
 Kleinwächter, Iohann 285–292
 Klemm, Chr. G. 216
 Klimo György 166
 Kner-nyomda 48
 Kner Imre 169–175, 179–180, 228, 314
 Kner Izidor 181, 314
 Kóbor Tamás 280
 Koch Cirják I. Obsopoeus Koch Cirják
 Kócziány László 75
 Kocziszky Éva 78
 Kohári István 24
 Kokas Károly 81
 Kókay György 169, 206, 213, 220–224, 248–249
 Kollányi Ferenc 102, 121
 Kollar Ádám Ferenc 96
 Koller József 166
 Kolozsvári György 90
 Kolozsvári Márton 90
 Komjáthy Miklósné 294
 Komlós Aladár 91
 Komlos Gyula 193
 Kondor Béla 229
 Kopernikusz, Mikołaj 93, 188, 200
 Kopitar, Jan 299–300
 Korabinszky, János Mátyás 101, 161
 Kornis Mihály 136
 Koroknay-család 202
 Koroknay Éva, Sz. 104, 311–312
 Koroknay Gábor 202
 Koroknay Gergely 202
 Koroknay György 202
 Koroknay István 202
 Koroknay János 202
 Koroknay Sándor 202
 Koroknay Sándor, ifj. 202
 Korompay Klára 82
 Kós Károly 89–90
 Kosáry Domokos 146, 155, 296–297
 Kossuth Ferenc 209
 Kossuth Lajos 156, 209–212, 304
 Kosztolányi Dezső 30, 307
 Kotvan, Imrich 134, 137–138
 Kovachich 57
 Kovachich József Miklós 54, 56, 59
 Kovachich Márton György 54, 58–59, 61, 63, 102, 163–164
 Kovács Endre 45
 Kovács Ferenc 258, 263
 Kovács I. Gábor 140–155
 Kovács György I. Kevi Kovács György
 Kovács Ilona 169, 184
 Kovács Imre 143, 145, 151
 Kovács József László 81
 Kovács Máté 41–42, 245
 Kovács Sándor, V. 175
 Kovács Sebestyén Endre 167
 Kovács Zsuzsa 82
 Kozma Lajos 314
 Kozma Miklós 42
 Kozocsa Sándor 82, 89
 Kóhalmi Béla 169
 Kőhegyi Mihály 229–230
 Kölesey Ferenc 48–49, 148, 156, 166, 218
 Köllő Károly 75
 Köln, Johann v. 17
 König György 147
 Köpeczi Béla 193
 Körner, Wolfram 313
 Köteles Sámuel 297
 Kramers, J. H. 195
 Krause, Friedhilde 313–314
 Krauss, Werner 205
 Kreil Antal 297
 Kremmer Dezső 173
 Kriebel, Johann 99, 101–104, 106–109
 Kriza János 74–77
 Kruse 162
 Krusit Ilona 21
 Kubinyi 121
 Kubinyi Ágost 111, 114

XIV

- Kubinyi András 5
 Kugler 166
 Kulinyi Ernő 48
 Kún Sámuel 75—76
 Kunze, Horst 313
 Kuppsitsch 114
 Kurz, R. 163
 Kurzböck, Josef 298
 Kükedy József 235
- La Bretonne, Refif de 92
 Las Casas, Bartolomé de 267
 Lacroix, Pierre Ambroise François Choderlos de 269
 Laet, Jan 64—65
 La Fontaine, Jean de 92, 270—271
 Lajos, I., Nagy (magyar király) 59—60
 Lajos, XIV. (francia király) 251, 264, 268
 Lakatos Éva 274—283
 Lambeck, Peter 96, 113, 118
 Lampe, A. 199
 La Motte, Houdar de 270—271
 Landerer-nyomda 294
 Landerer Lajos 297
 Landerer Mihály 297
 Landgraf, Lorenz 308
 Langer, Eduard 62
 Langer, Ernst Theodor 219
 Láng Sándor 49
 Langi Mihály 24
 Lantos József 159
 László, I. Szent (magyar király) 59—60, 98, 162, 231
 László, V. (magyar király) 60
 László Gyula 90
 Latzkovits Miklós 78, 81
 Laudivius 95, 137
 Lázár (térképész) 285
 Lazar, Gheorge 90
 Lázár Márta I. Gellériné Lázár Márta
 Lazius 292
 Légrády-nyomda 49
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 253, 294, 296
 Leleszy Béla 50
 Leleszy Béla 50
 Leményi, Ioan 90
 Lenau, Nikolaus 306, 308—309
 Lencső Mihály 161
 Lengyel András 169
 Leo (örmény császár) 190
 Lepényi István 31, 34, 38—39
- Lestyán Sándor 280
 Lettner József 296
 Lévy Botondné 180, 184
 Levey, Martin 192
 Lewis, B. 187, 192—193
 Lendauer János 297
 Lindemann 101
 Lintz János 89
 Lipót, II. (magyar király) 222
 Lippai János 146
 Liptai Ervin 204
 Lissagaray, Prosper-Olivier 92
 Livius, Titus 166
 Locke 207, 257
 Losonci Anna 21
 Lucas a Sancto Edmondo 32
 Lugossy 293
 Lukinich Imre 68, 154
 Luther, Márton 201—202
 Lüdeke, Hedwig 307—308
- Mably, Gabriel Bonnot, abbé de 266
 Mackensen, R. S. 188, 190, 192, 195
 Mac-Mahon 92
 Madas Edit 87—88
 Magda Pál 162
 Magyar Márta 82
 Magyary Zoltán 306
 Mährlen 164
 Maior, Peter 90
 Maittaire, Michael 96, 113, 118
 Makkai László 174
 Makkai Sándor 225
 Makó Pál 294, 296—297
 Mályusz Elemér 60
 Al-Mamun 189, 190—191, 195
 Mandeville, Bernard de 262
 Mándi Márton István 297
 Mann, Thomas 314
 Manthen, Johann 17
 Márai Sándor 91
 Máramarosi István 199
 Marcus de Kémes 88
 Margitai Jánosné 293
 Mária Terézia (magyar királynő) 147, 164, 204, 221, 307
 Markó Árpád 210
 Marmontel, Jean François 249
 Maróth János 60
 Maróthi 200—201

- Maróthi György 296
 Marsigli 292
 Mart, Hildegard 229—230
 Martens, Wolfgang 214
 Martinovics Ignác 295
 Martonfalvay Imre 85, 89
 Mártonffy György 204
 Marulié, Marko 93
 Mátay Melinda 202—205
 Máté Károly 169
 Matlekovits Sándor 65
 Mátray Gábor 115, 118, 143, 151, 155
 Matthias Moravus (Olomucensis) 17, 130, 137
 Mátyás, I. (magyar király) 12, 54, 56, 59—61, 64, 90, 98, 114—115, 122, 137, 143, 163, 231, 246, 311—312, 314
 Mátyás (Habsburg főherceg) 196, 198
 Mátyás Flórián 11
 Maupassant, Guy de 49, 92
 Masue, Joannes 188
 Mauss Gellért 294
 Mednyánszky Alajos 162
 Megander (Grossmann) Bálint 201—202
 Melanchton, Philipp (Schwarzert) 200—201
 Melius Juhász Péter 200
 Melon 262
 Menestarter, Johannes 11—12, 123
 Merényi Gyula 91
 Mészáros Ignác 220
 Mészáros István 141, 145
 Mézeray, François Eudes de 251
 Mézes (!) 48
 Migazzi bíboros 231
 Mihalik Sándor 230
 Mihályi Ödön 91
 Miklós, V. (pápa) 230
 Miklós Jutka 229
 Miklós Pál 312
 Mikó Imre 89
 Miksa, I. (bajor fejedelem) 231
 Miksa, II. (magyar király) 202
 Miksa 63
 Mikszáth Kálmán 41
 Miller Jakab Ferdinánd 99—102, 108, 112, 125, 166
 Millot, Claude Fr. X. 227, 263
 Miloš, Obrenović (szerb uralkodó) 299, 302
 Milovuk 301
 Milton 271
 Mirabeau, Gabriel Honoré Victor Riqueti de 262
 Miskolczy Károly 165
 Misztótfalusi-kiadó 50
 Misztótfalusi Kis Miklós 152—154
 Mitrovics Gyula 297
 Moesch Lukács 21—22, 24, 31—35
 Mohamed 186, 192
 Moholy-Nagy László 314
 Moldovan, Grigore 90
 Molnár János 295
 Molnár Sándor 43
 Molnár Sándor, B. 49
 Molter Károly 280
 Mondain 263
 Monok István 78—82
 Monsberger Ulrik 143, 148
 Montaigne, Michel de 48
 Montesquieu, Charles-Louis 166, 221—222, 224, 253, 258—259, 268
 Montgolfier-testvérek 295
 Moravek Endre 232
 Moréri 266
 Morgai Kata 21
 Móricz Zsigmond 48, 50
 Morize, A. 262
 Morus (More), Thomas 48
 Mossóczy Zakariás 55
 Most, Friedrich 167
 Moutterer Miklós 155
 Mrazović 300
 Muhammad Rustam Ali Diwan 189, 191—192, 194
 Muizz ibn Badis 187
 Murr, Ch. 56
 Murr, Christoph Gottlieb 54
 Murr, Christophorus Theophilus 54—55, 62
 Murgu, Eftimiu 90
 Mušicki, Lukijan 299
 al-Mustansir 189
 al-Mutanabbi 188
 Müller, Johann Christoph 285, 292
 Müller, Johann 163
 Nádasdy Ferenc 56
 Nádasdy Tamás 56—58, 63, 64
 Nádasdy Tamásné 56
 Nádasdi Tamás 154
 Nagy András I. Tasnádi Nagy András
 Nagy Erzsébet 303—304
 Nagy Imre 155
 Nagy István 204
 Nagy Iván 100, 107, 202

XVI

- Nagy Lajos 161
 Nagy Lajos (1883—1954) 50
 Nagy László 281
 Nagy Péter 50
 Nagy Sándor 204
 Nagy Zoltán 282
 Naményi Ernő 185
 Napoleon, Bonaparte (francia császár) 163, 165, 211
 Napoleon, III. (francia császár) 92
 Nárdai János 88
 Nemes Júlia 313
 Nemeskürty István 28
 Németh Mária 169, 313
 Németh Noémi 78
 Némethi Jakab 128
 Nemetz József János 298
 Nepomuk János I. Farkas Nepomuk János
 Nepos, Cornelius 166
 Neubart-család 146
 Neufeld Béla 91
 Nevers (herceg) 197
 Newton, Isaac 294, 296
 Ney Ferenc 166
 Nicolaus C. Agriensis 199
 Nova-cég 48
 Novák László 303
 Novaković, Stefan 298
 Nyáry Pál 158, 161

 Obrenović, Miloš 219
 Obsopoeus (Koch) Cirják 201
 Officina-kiadó 48
 Oláh Miklós 59, 62
 Omar b. Abdul 191
 Optatianus, Porphyrius 28
 Orbán Balázs 280
 Orczy Lőrinc 260, 263
 Ortutay Gyula 143
 Osvát Kálmán 280
 Ottobani-család 231
 Ovidius, Publius Naso 28, 61
 Ötvös Péter 78—79, 81
 Óz Pál 260

 Paar János 23
 Padeloup 185
 Paine, Tom 165
 Pál, IV. (pápa) 63
 Pálfalvi Imre 99

 Pálffy Miklós 198
 Palocsay György 29—30, 39
 Pálóczi Horváth Lajos 202—205
 Palugyai Imre 161
 Panzer, Georgius Wolfgangus 115, 126, 137
 Pápai Páriz Ferenc 90
 Pápay Sámuel 166
 Papp János 169
 Paravia, Pietro Alessandro 93
 Páriz I. Pápai Páriz Ferenc
 Parny, Evariste 92
 Pasquich János 298
 Passuth László 184
 Pasteiner István 130
 Patachich Ádám 161
 Patasich József 25
 Patay Pálné 285—292
 Pauer János 297
 Pavercsik Ilona 10, 148, 154
 Pázmándi Horvát Endre 166
 Pázmándy Gergely 154
 Pázmány Péter 24, 166, 220
 Péczeli József 213
 Pellechet, Marie 118
 Penke Olga 248—273
 Perjés Géza 209
 Pestalozzi 206
 Petelei István 52, 275
 Péter, Szent (apostol) 205
 Péter, Orseolo (magyar király) 8
 Péter, Nagy, I. (orosz cár) 211, 268
 Péter László 85
 Péter Pál I. Kis Péter Pál
 Petersen, Thomas C. 193
 Petőfi Sándor 48, 52, 89, 158, 306, 308—309, 314
 Petrarca, Francesco 104
 Petrik Géza 294
 Petrovics György 299—300
 Petrović, Dorde I. Petrovics György
 Petrovsky Sándor 206
 Petrus Lambecius I. Lambeck, Peter
 Petrus Tartareus 88
 Pétzeli József 248—273
 Pfingsten, J. H. 296
 Picasso, Pablo 233
 Piccolomini, Aeneas Sylvius I. Pius, II.
 Pichler, Franz 138
 Pinto, Olga 188—191, 194
 Pius, II. (pápa) 62
 Platina I. Sacchi, Bartolomeo

- Platon 48, 268
 Plautus, Titus Maccius 28
 Plehek József Jakab 296
 Plinius, Gaius Caecilius Secundus 145, 166
 Plutarchos 240, 268
 Podhradezky József 100, 161
 Pogány György 169 185
 Pohlmann, Ernst 65
 Polükleitosz 162
 Pongrácz János 301
 Poor Kajetán 295 296
 Popović, Jovan Sterija 302
 Popper Leó 229
 Pósa Lajos 52
 Pottornyai András 100 101
 Pottornyai András I. Pottornyai András
 Pozsonyi Anna, W. 91
 Pöhlitz, Karl 164
 Prandel (könyvkereskedő) 114
 Pray György 128, 131, 137, 162 163, 219
 Prohászka Lajos 174
 Provencal, E. Lévi 195
 Puky Károly 161
 Puskin, Alexandr 50
 Pusztai István 82
 Quaritch, Bernard 117
 Quesnay 262
 Rácz Sámuel 296
 Ráday Eszter 313
 Ráday Pál 155
 Ráday Pálné I. Kajali Klára
 Radics Antal 294
 Radnóti Miklós 42
 Radó István 42
 Radu 90
 Rády Zoltánné 156 168
 Raff 208
 Ragázy Sándor 300
 Rájnis József 254
 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 30, 48, 154, 225
 Rákóczi Zsigmond 225
 Ramler 227
 Ranschburg Gusztáv 304
 Rászlai Tibor 209—212
 Rát Mátyás 206, 207, 213
 Ratdolt-nyomda 12
 Ráth György 312
 Raumer 163
 Raynal 260
 Réal, M. de 257
 Regiomontanus 143—144
 Réhelyi Oszkár 46
 Reichard 162
 Reichard Piroska 91
 Reichling, Dietrich 111—112
 Reichner, Herbert 181
 Reiner, Ioan Alexander 285—292
 Reiter László 178, 314
 Reizner János 303
 Rejtő Jenő 48 49
 Remboldt, Bertholdus 88
 Rembrandt, Harmensz van Rijn 228
 Rettegi György 90
 Révai-nyomda 48, 50
 Révai Miklós 297
 Révész János 282
 Rexa Dezső 185
 Rezik János 225
 Ricci, Seymour de 117
 Richepin, Jean 92
 Richter 167
 Rideg László 81
 Riedl Frigyes 306
 Rimay János 28
 Ritoók Zsigmond 186
 Ritoókné Szalay Ágnes 67
 Roden, Georgius Andreas 24
 Roger, J. 250, 253
 Rómer Flóris 312
 Ronkay Ferenc 43
 Rosner Károly 170
 Rospigliosi-család 231
 Rossi-család 231
 Rossi, Niccolò 110, 111, 118, 125
 Rotarides Mihály 305
 Rotteck, Karl 163
 Rottenbiller Lipót 156—168
 Rottenbiller Lipótné I. Almay (Wurm) Klára
 Rotwil, Adam 109
 Rousseau, Jean-Jacques 166, 222, 224, 257, 269
 Roy, Edward 305
 Royer, Joannes Paulus 25, 35, 38
 Royer-nyomda 296
 Rózsa Mária 304—310
 Rozsondai Marianne 104—105, 311—312
 Rudolf, II. (magyar király) 198

XVIII

Rumy Károly György 217—219

Rypson, Piotr 27

Sabur ibn Ardashir 189

Sacchi, Bartolomeo (il Platina) 230

Sághy Ferenc 300—301

Sahl 190

Said ibn Harun 190

Sajnovics János 294

Sajó 174

Sakó István 75

Salamon (magyar király) 162

Saliga Lászlóné 78

Sallai István 192

Sallustius, Caius 102, 108, 166

Salm 190

Sambucus I. Zsámboki János

Sándor József 275, 281

Sándor László 91—92

Santoro, Marco 17

Sárközi György 48

Satori, Franz 163

Sárvári Pál 297

Sas Ede 280

Sbárcea, Gheorghe 89

Schaffratz Lipót 295—296

Schams, Franz 161

Schanenburg, Max I. de 211

Schedel, Hartmann 12

Schedius Lajos 162, 164, 217, 219

Schesaeus Károly 89

Schiller, Johann Ch. 166

Schlözer 218—219

Schmall Lajos 157

Schmitt, Anneliese 131

Schneller 163

Schnirer 299

Schober, Ulricus 27—28

Schosler, Joran 257

Schönwisner István 163

Schreier, Ulrich 312

Schroter, Adam 55—57, 59

Schwamm, Kristin 217—220

Schwandtner Johann Georg 96, 125

Schwarczl József 167

Schwartner Márton 144, 162, 217

Schwartz Mihály 225

Schwartzenberg, Otto 196—197

Scott, Walter 166

Sebes Pál 75, 77

Sebesi Ernő 91

Sebesi Jób 275

Sebesi Samu 275

Sebestyén Géza 192

Sebestyén Károly 280

Seeberg báró 72

Segesvári Bálint 89

Seidler, Andrea 215

Seidler, Wolfram 214—217

Semptej Péter 123

Seneca, Lucius Annaeus 166

Sényi László 280

Sennyey Ferenc 56

Sépe Katalin, D. 169

Sértő Kálmán 51

Sévné, Mme de 271

Shakespeare, William 166, 209

Sik Sándor 278

Simándy Pál 91

Simonchicz, Innocentius 125

Sincai, Gheorghe 90

Sipos Pál 296

Sipra György 158

Sixtus, IV. (pápa) 230

Sixtus, V. (pápa) 230

Socrates 102, 126—127

Soltész Ferenc 225

Soltész Zoltánné 17, 95, 111, 119, 127, 137—138,
147, 169, 174, 235—236, 242, 246, 313

Sombart, W. 148

Somkuti Gabriella 313

Somogyi Péter 225

Sonnenfels, Joseph 223

Spangár András 175

Spruner 162

Stauber, Richard 12

Steffan 227

Steinhübl 99

Steinville 134

Stickler, Alfons M. 230—231

Stier, M. 292

Stipsics Aloysius 219

Stajanović, Ljub. 299—300

Stoll Béla 21, 31, 74—77, 175, 226

Stöckel Lénárt 201

Sträeten, Edmund van der 65

Strahlheim 164

Streffleur 166

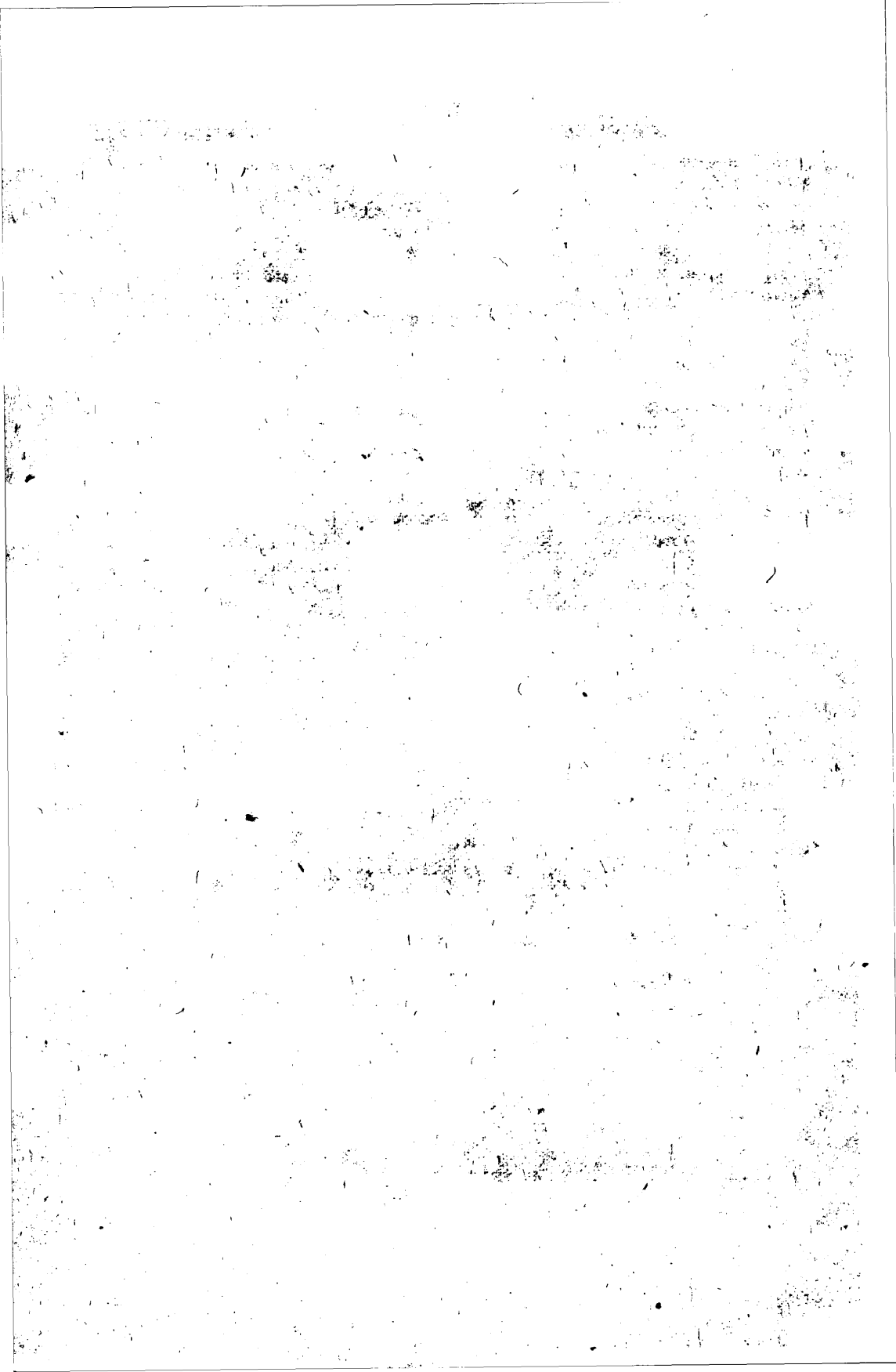
Suetonius, Caius Suetonius Tranquillus 166

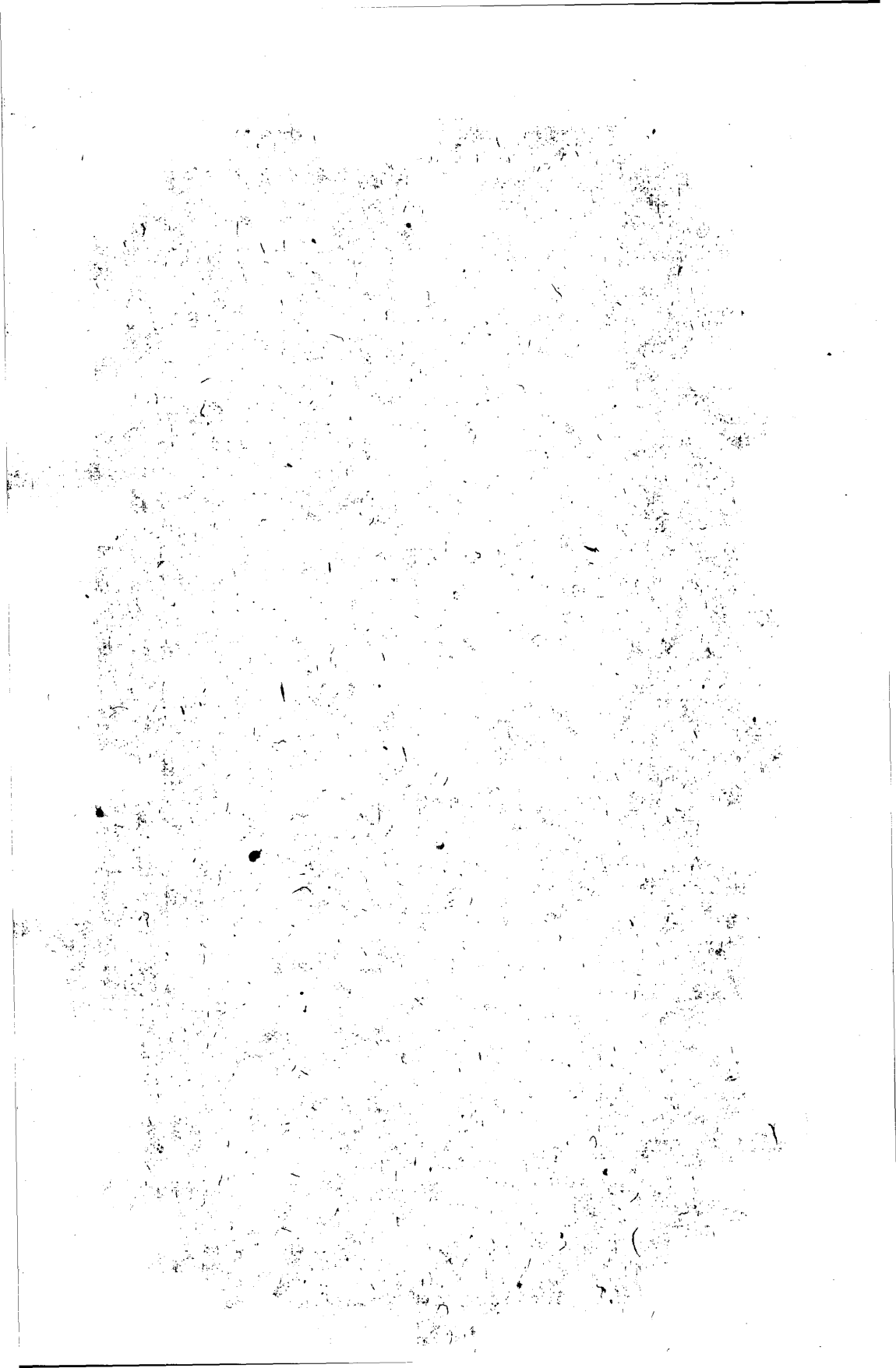
Sulzer 227

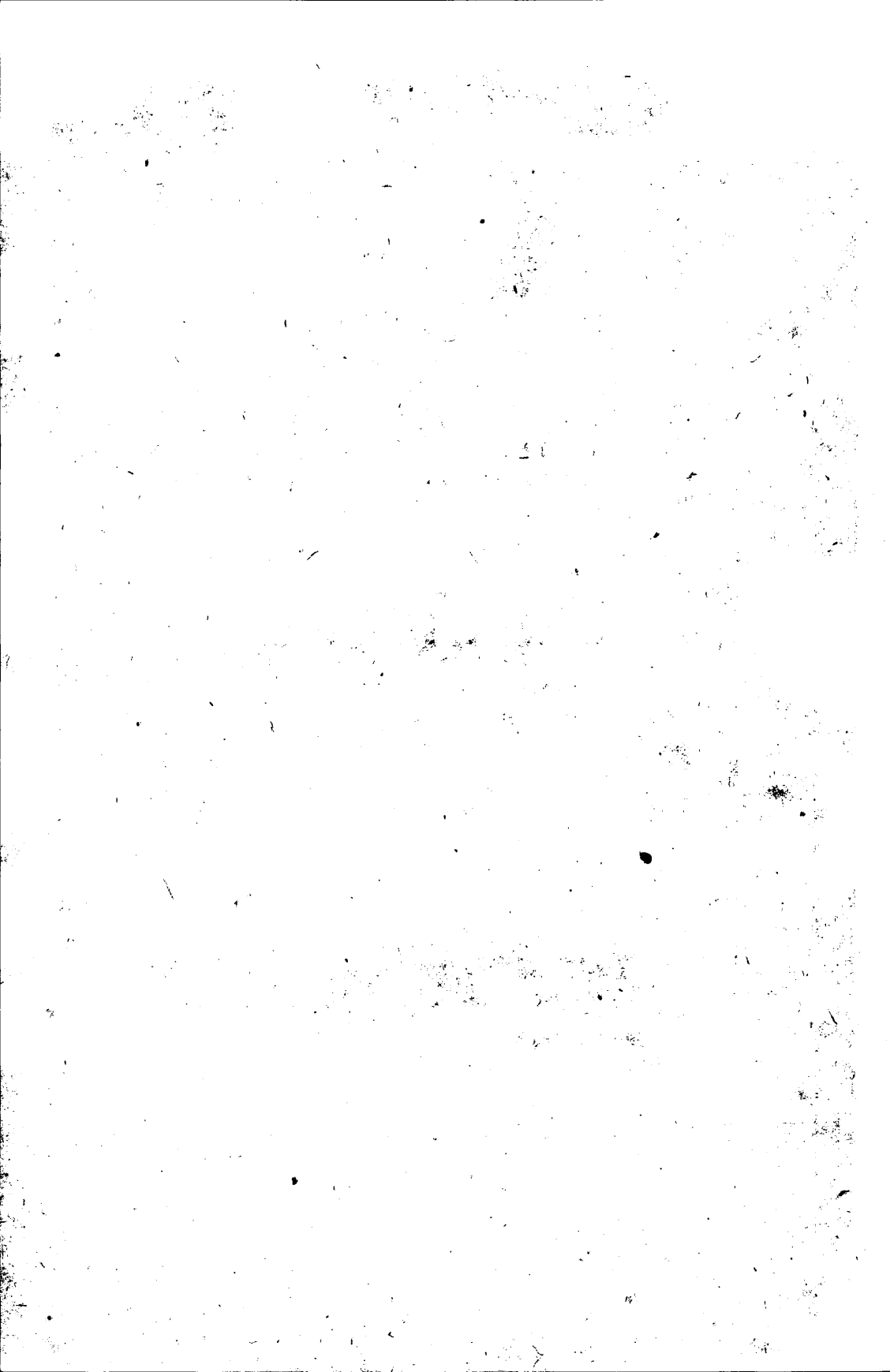
- Szabady Béla 154
 Szablik István 295
 Szabó András 200
 Szabó Dávid l. Baróti Szabó Dávid
 Szabó Dénes 141
 Szabó Dezső 49—50
 Szabó Ervin 314
 Szabó Ferenc 43, 303
 Szabó Géza 199
 Szabó János 204
 Szabó József 151
 Szabó Károly 65, 121
 Szabó László l. Bártfai Szabó László
 Szabó Lőrinc 92
 Szabó Márton 208
 Szabó T. Attila 89, 75—77
 Szádeczky—Kardoss Béla 80
 Szádeczky Lajos 74
 Szajbély Mihály 255
 Szalkai László 141
 Szamosközy István 89
 Szana Tamás 314
 Szántó Károly, ifj. 282
 Szántó Tibor 171
 Szapáry Péter 37—38
 Szapolyai János 54, 61
 Szász Antalné 282
 Szász Béla 275
 Szász Domonkos 275
 Szász Gerő 305
 Szász Károly 275
 Szatthmári Király János 225
 Szatthmári Mihály 226
 Szatthmári Pál 226
 Szatthmári Sámuel 226
 Szávay Gyula 277—279, 281—282
 Sebenyei Ernő 282
 Széchényi-család 112
 Széchényi Ferenc 102, 112—113, 121, 219, 285, 314
 Széchényi György 33
 Széchényi György 166
 Széchényi István 89, 156, 224
 Széchényi Péter 166
 Széchi György 225
 Székely Ádám, Borosjenői, gróf 207
 Székely István 144
 Székely Sámuel l. Dobai Székely Sámuel
 Szekfű Gyula 204, 306
 Szekula Jenő 280
 Szelepcsényi György 33
 Szelestei N. László 82—86, 89, 99, 103
 Szcenzi Molnár Albert 31
 Szentgyörgyi Gellérd 102, 108, 126
 Szentgyörgyi István 225—226
 Szentgyörgyi Márton 185
 Szent-Iványi Béla 304—305
 Szentiványi Márton 152
 Szentkúty (Drescher) Pál 42, 171, 181, 184—185
 Szepessi Miksa 91
 Szepessy Ferenc 158
 Szép Ernő 280
 Szerdahelyi György Alajos 220, 297
 Szigeti Györgyné 186
 Szigeti Péter 199
 Szij Rezső 169—170, 180, 182
 Szilády Áron 147
 Szilágyi Ferenc 145, 147
 Szilágyi János 314
 Szinnye József 21, 33, 97, 101, 118, 123,
 175, 182, 232, 294—295
 Szirmay-család 100
 Szirmay Antal 101, 225
 Szirmay (V.) István 100
 Szirmay Tamás 100, 108, 110, 122
 Sztinyai Zoltán 50
 Szlavkovszky Benedek 29, 36
 Szolnoki Ernő 183
 Szombathi János 269
 Szomory Emil 280
 Szontágh Sámuel 219
 Szöllősy Zsigmond 280
 Szölösi Mihály 199
 Sztankó Béla 65
 Sztérynyi József 281
 Sztripszky Hiádor 232
 Szulejmán, Nagy (török szultán) 63
 al-Tabari 191
 Tabi László 49
 Tacitus, Publius Cornelius 166, 268
 Tahi József 99
 Takáts Sándor 249, 271, 294—296
 Tamás Lajos 91
 Tamás Mihály 91
 Tamássy Andor 202
 Táncsics Mihály 89, 156, 303—304, 314
 Tarnói László 308
 Tasnádi Nagy András 44
 Teleki Domokos 71, 162
 Teleki Domokos, ifj. 71, 73

- Teleki József 251
 Teleki László 69, 296
 Teleki Sámuel 71, 219
 Teleki Sándor 90
 Terentius, Publius Terentius Afer 28
 Terestyéni Tamás 193
 Tersánszky Józsi Jenő 50
 Tevan Andor 171, 314
 Tezla, Albert 232
 Thaly Kálmán 154
 Thenaud, Jean 67
 Thiebault 210
 Thieme, Ulrich 285
 Thököly Imre 285—292
 Thucydides 166
 Thuróczy János 7, 9, 313
 Thury Etele 199, 204
 Thúry Zoltán 50
 Thurzó-család 284
 Thurzó György 154, 225
 Thurzó Imre 284
 Thylen I. Tylen Antonius
 Tibbets, G. R. 195
 Tibold Özséb 204
 Tiboldh Mihály 121
 Tilen I. Tylen Antonius
 Tímár János, M. 280
 Timon Sámuel 161
 Tinódi Sebestyén 21
 Tirnitz József 81
 Tirol, Dimitrije 302
 Tobolka, Zdenek 112
 Todoroszku Gyula 314
 Toldy Ferenc 102—103, 109, 123, 143
 Tolnai Gábor 42, 185
 Tolsztoj 50
 Tomcsányi Ádám 295
 Tomek Vince 21
 Tomka-Szászky János 161
 Tompa Mihály 166, 225
 Tonk Sándor 88
 Tooley, Ronald Vere 285
 Tormay Cecil 51
 Tótfalusi Kis Miklós 89
 Tóth Aladár 279
 Tóth Gyula 188, 192
 Tóth László 176
 Töltési István 293
 Török Bálint 85, 89
 Török Pál 202
 Török Zsigmond 258
 Trattner-nyomda 296—298
 Trócsányi Zoltán 174, 185
 Tröger, Erika 313
 Turczel Lajos 91
 Turgenyev, Ivan 50
 Tylen, Antonius 65—67
 Újfalusy János 161
 Újfalvy Krisztina 313
 Ujváry Zsuzsánna 198
 Ulászló, II. (magyar király) 59, 61, 94, 311
 Urwa ibn Zubain 187
 Vajda Péter 165
 Valentin 167
 Vályi Pál 225
 Vámbéry Rusztem 91
 Varbanec, Natalia Vasziljevna 119
 Várdai Balázs 88
 Várdai Pál 88
 Varga András 78, 81—82
 Varga Imre 20, 89—91, 175, 205, 225—226
 Varga Mihály 230
 Varga Rózsa 91
 Vári Györgyné 186
 Varjas Béla 144, 245
 Varjú Elemér 80
 Vásárhelyi András 21
 Vass György I. Czegei Vass György
 Vasskó Ilona 251
 Vasvári Pál 158, 314
 Vazul, Nagy Szt. 2 3, 126—127, 235—246
 Vécsey Jenő 49
 Vég Sámuel I. Veresmarti Vég Sámuel
 Végh Gyula 55—56, 170—183
 Vekene, Émile van der 233—234
 Veresmarti Vég Sámuel 225
 Veress Endre 80
 Vergilius, Publius Maro 60, 271
 Verlaine, Paul 92
 Verseghy Ferenc 166, 226—227
 Vértesy Miklós 169
 Veszprémi Józsefné 281
 Vida Tivadar 145
 Villaume, P. 205, 206
 Virág Benedek 166
 Virág Borecsa 279
 Vita Zsigmond 89
 Vitéz János 246

- Vizaknai Briccius György 89
 Vizkelety András 79
 Vogler, Ernst 196, 198
 Voit Pál 312
 Volczer Árpád 186
 Voltaire, François Marie Arouet 166, 253, 258,
 260, 262, 264—265, 267—268, 271
 Voullième, Ernst 130—131
 Vozári Dezső 91
 Vörös Antal 300
 Vörös Károly 157
 Vörösmarty Mihály 156, 166, 304, 308—309
 Vörösváry László 183
 Vuchetich Mátyás 165
 Vuk, Stef. Karadžić 219, 298—302
 Wagner, Cesaris 88
 Wagner Károly 153, 163
 Waitkus, Klara 313
 Walch, Hans Joachim 314
 Waldmann Lajos 283
 Wallaszky, Paulus 97, 125
 Walsingham, Francis 197
 Walther László 144, 148—149, 153
 al-Waqidi 191
 Weger Imre 143—144
 Weigand-Köpff-kiadó 296—297
 Wensnick, A. J. 190, 194
 Weöres Sándor 229
 Wesely, Eugen 219
 Wesselényi Ferenc 225
 Wesszprémi István 219
 Wigand Ottó 297
 Wildner Ignác 165
 Wilhelm, M. de 260
 Willer, Georg 65, 67
 Willis, Fred C. 285
 Windisch, Karl Gottlieb 216
 Windischgrätz, Alfred 158
 Winterl 296
 Wolff Keresztély 294, 296
 Wolfgangus (frater) 96
 Wurm (Almay) család 157
 Wurm Klára l. Almay Wurm Klára
 Wurzbach, Constant von 113
 Xenophon 2, 126—127
 Yahia 190
 Zaberminus Boldizsár 56
 Zaid b. Thabit 192
 Zakár László 283
 Zalán Menyhért 145
 Zápolyai János l. Szapolyai J.
 Závodszy Levente 60
 Zedler, Gottfried 2
 Zedlitz, K. A. von 206
 Zempléni Árpád 280
 Zempléni Jolán, M. 294—296
 Zenker, E. V. 214—215
 Zilahy Lajos 48
 Zinner, Ernst 143
 Zoványi Jenő 201
 Zuccheri 162
 Zsámboki János 52, 81, 94, 292
 Zsigmond (magyar király) 21, 60, 287
 Zsinka Ferenc 200

A hazai ősnymtatványok változatai

A nyomdászat feltalálásának jelentősége a kéziratosság korával összevetve abban állt, hogy az olcsón és nagy számban előállított többszörözés még szöveghű is volt. Mind a humanisták, mind az akkor rendkívül jelentős egyház számára nagyon fontos volt ez a körülmény, hiszen a kézirat másolással csaknem szükségszerűen együttjáró szövegromlástól mindenki szenvedett. Ez ugyanis egyaránt sújtotta a klasszikus auktort és a Bibliát. Gutenberg találmánya tehát ezt a gondot is megoldotta, hiszen a kisedett betűkről pontosan azonos szövegű levonatok készültek. Így érthető, hogy a nyomtatványok valamelyik teljes példányának leírását általában minden vonatkozásban és teljes egészében érvényesnek tekintették az illető kiadvány valamennyi példányára.

Az igényes bibliofilek azonban, akik — Angliában már a 17. és 18. században — kincseiket a polcokon nem érintetlenül hagyva élvezték, hanem azokat olvasták is, felfigyeltek arra, hogy ugyanannak a nyomtatványnak két vagy több példányát gondosabban összevetve, azok szövege között nem ritkán kisebb-nagyobb eltérés tapasztalható. A legutóbbi századfordulóra azután már több olyan bibliográfus is tevékenykedett, aki a kritikai vagy analitikus bibliográfia (critical/analytical bibliography) szempontjait és módszereit kialakította. Különösen az irodalmilag kimagasló személyiségek nyomtatott munkáinak kritikai kiadásai során merült fel ilyen jellegű vizsgálódás szükségessége.¹

Ezek a kutatók arra törekedtek, hogy ugyanannak a könyvnek lehetőleg minél több példányát vessék össze. Az ezzel kapcsolatos talán legeredményesebb és immár klasszikussá vált munkákat Charlton Hinman, a washingtoni Folger Shakespeare Libraryban a névadó nagy angol drámaíró összkiadásának ott nyolcvan (!) példányban őrzött első, 1623. évi, ún. fóliókiadásában végezte el. A példányok összehasonlítása során előre nem várható mennyiségű eltérésre bukkant, amelyet azután nyomdatörténetileg gondosan kiértékelte.²

Elvben azonosaknak csak azok a példányok tekinthetők, amelyeknek egész nyomtatott felületét elméletileg egymásra helyezve, azok a kiadvány teljes terjedelmében pontosan fedik egymást. De még ebben az esetben is akadhatnak eltérések a nyomtatvány anyagában: pl. papírra vagy hártýára készült, illetve

¹ BOGHARDT, Martin: *Analytische Druckforschung. Ein methodischer Beitrag zu Buchkunde und Textkritik.* Hamburg (1977).

² HINMAN, Charlton: *The printing and proof-reding of the First Folio of Shakespeare. Vol. 1—2.* Oxford 1963.

fekete vagy piros festékkel nyomtatták. Ez utóbbira jó példa a második hazai műhelyben 1477-ben készült *Confessionalenak* a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött két példánya között az első öt sorban tapasztalható eltérés: az egyikben³ ennek színe piros, a másikban⁴ ugyanez viszont fekete.

A nyomtatványok egyes példányai között, a szedésben tapasztalható kisebb-nagyobb eltérések már a könyvnyomtatás legkorábbi korszakától megfigyelhetők.⁵ Ennek az az oka, hogy a szöveg szedésében a nyomás során változás következett be. Ez a jelenség két, elvben különböző okra vezethető vissza: vagy akaratlan deformálódás állt elő a szedésben a levonatok készítése során, vagy azon tudatosan változtattak. A régi idők tipográfusai műhelyükben ugyanis egészen a nyomtatás befejeztéig igyekeztek a felfedezett hibákat a szedésben kiigazítani, jóllehet az ilyen javítás szükségszerűen már csak a példányok egy részére terjedt ki.

Különösen jól érzékelhető az ilyen jelenség olyan rövid szövegeknél, amelyeket nagy példányszámban állítottak elő, de nem egyszerre, hanem a mindenkor jelentkező igényeknek megfelelően több részletben, amihez állószedést alkalmaztak. A könyvnyomtatás feltalálását követő éveknek, illetve évtizedeknek ebből a szempontból legjellegzetesebb ilyen kiadványa az ún. búcsúlevelek, ezek a tulajdonképpen kitöltésre szánt, néhány tucat sor terjedelmű úrlapok. Gutenberg mainzi műhelyének legkorábbi termékei közé tartozik az ún. 30 és 31 soros búcsúlevél.⁶ Mindkettőnek nem kevesebb, mint hat-hat, egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő változata ismeretes. Mindkettő egyetlen eredeti szedésről készült több-kevesebb módosítással.⁷ A változások, illetve a változtatások skálája igen széles: kezdve egyes betűk kopásától, a tótágast álló betűk megigazításán át az évszám megváltoztatásáig, vagy akár néhány sor áttördeléséig.

Miután a 15. századi magyarországi nyomdákra még csak egyetlen korabeli levéltári említés sem maradt fenn, a hazai tipográfia kezdeteiről minden adatot magukból a fennmaradt nyomtatványokból kell meríteni. Ezért látszott helyesnek a kiadványok ismert példányainak sorról sorra történő gondos összevetése abban a reményben, hogy azokban is fellelhetők lesznek eltérések.

Hazánkban a 15. században két nyomdai műhely tevékenykedett, amelyek termékei közül ötből maradt fenn példány: kettőből⁸ azonban csupán egyetlen egy. Az összevetés szempontjából tehát így mindössze három kiadvány vehető számításba, amely két vagy több példányban ismeretes: a *Chronica Hungarorum*,⁹ továbbá a *Basilius Magnus* és Xenophon szövegeiből készült összeállítás¹⁰ Hess, valamint Antoninus Florentinus *Confessionale*-ja¹¹ az éppen erről a kiadványról elnevezett, névtelen, második, magyarországi officinából. E három ősnymtatvány példányait az alábbi gyűjteményekben őrzik:

³ Inc. 45.

⁴ Inc. 46.

⁵ HAEBLER, Konrad: *Handbuch der Inkunabelkunde*. Leipzig 1925. 132—133.

⁶ GW 6555 és GW 6556.

⁷ ZEDLER, Gottfried: *Die Mainzer Ablassbriefe der Jahre 1454 und 1455*. Mainz 1913. 40, 44—45.

⁸ RMNy 5 és RMNy 6.

⁹ RMNy 2. — A továbbiakban megjelölése: *Chronica*.

¹⁰ RMNy 1. — Megjelölése a továbbiakban: *Basilius*.

¹¹ RMNy 3. — Megjelölése a továbbiakban: *Confessionale*.

Chronica:

1. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár — Inc. 326.
2. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Könyvtára — Inc. 10.
3. Kraków, Muzeum Narodowe, Zbiory Czartoryskich, Biblioteka — Inc. 55 (3).
4. Leipzig, Universitätsbibliothek — Edit. vet. 1473, 14.
5. Leningrad, Publicnaja Biblioteka imeni M. E. Szaltykova-Scsedrina — Inc. 9. 4. 4. 12.
6. Paris, Bibliothèque nationale — Rés. m. M. 20.
7. Praha, Univerzitní knihovna — Inc. 39. D. 14.
8. Roma, Biblioteca dell'Accademia Nazionale dei Lincei — Biblioteca Corsiniana 53. F. 25.
9. Wien, Österreichische Nationalbibliothek — Inc. 5. F. 35.

Basilus:

1. Eichstätt, Staatliche Bibliothek und Bischöfliche Seminarbibliothek — 4 an P. III. 771.
2. Wien, Österreichische Nationalbibliothek — Inc. 2. H. 96.

Confessionale:

1. Berlin, West-, Staatsbibliothek, Preussischer Kulturbesitz — Inc. 3169, 3.
2. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Könyvtára — Inc. 45.
3. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Könyvtára — Inc. 46.
4. Gyöngyös, Bajza József Könyvtár — Inc. 177.
5. Martin, Matica slovenská — Inc. B. 123.

A fenti 16 példány közül egyedül a rómainál nem sikerült másolatot kapni.^{11a} A többiről vagy az eredetivel egyező méretű fénymásolat, vagy mikrofilm áll az OSZK-ban rendelkezésre. Az utóbbiakról az eredetivel azonos méretű papírmásolat készült, amelyek alapján történt a példányok összevetése lapról lapra.¹² Hinman fentebb említett kutatásához olyan berendezést alakított ki, amely két könyv egy-egy lapjának képét optikailag úgy vetíti egymásra, hogy az azok közötti esetleges eltérések biztonságosan és gyorsan felismerhetőek legyenek. Közel félszáz ilyen berendezést használnak ma Európa és Amerika különböző intézményeiben. A wolfenbütteli (NSzK) Herzog August Bibliothek segítőkészsége lehetővé tette, hogy ez az ottani ún. Hinman-collator igénybe vehető volt a magyarországi ősnymotatványok példányainak összevetéséhez.¹³

Összesen tehát a *Chronica* nyolc, a *Basilus* két, a *Confessionale* négy példánya került pontos összehasonlításra. Az ügyes szerkesztésű berendezés a legkisebb eltérésre is felhívta a figyelmet. Ez a körülmény azután kifejezetten gondot okozott pl. a tollvonások esetében, különösen a rubrikálásnál a verzáisoknak piros tintával nagyjából függőlegesen történt áthúzásával. A fehér/fekete másolatoknál ez az eltérés a gép számára pontosan úgy jelentkezett, mintha maguk a betűk különböztek volna egymástól. Utólagos szűrőmunkát igényeltek a papíron látható szűrágások nyomai, hiszen a fénymásolatokon és a fényképnagyításokon ezek alakja és formája — elhelyezkedésétől függően — sokszor összetéveszthető volt a nyomtatott ponttal.

^{11a} Azokról a lapokról, amelyekben a többi példány alapján változatok voltak felismerhetők, a római könyvtár utólag másolatot volt szíves küldeni.

¹² A *Confessionale* berlini példányáról a filmről történt nagyítás sajnos nem lett az eredetivel azonos méretű, így a következőkben ismertetésre kerülő összehasonlításához nem volt felhasználható.

¹³ Értékes támogatásukért ezen a helyen is őszinte köszönet jár.

Bizonytalanságot okozott továbbá, hogy vajon a Hinman-collator által kimutatott egy-egy hiányos betű¹⁴ oka az eredeti nyomtatványban, esetleg a papír egyenetlenségében, vagy éppen magában a másolatban keresendő. Ilyen és ezekhez hasonló nehézségek ellenére az összevetés végül is igen eredményesnek bizonyult: mind a három megvizsgált hazai ősnymtatvány esetében sikerült is egy vagy több eltérést kimutatni a szedésben. Különösen figyelemreméltó ez a jelenség a *Basilius* esetében, hiszen ennek mérete a másik két kisleveles alakúnak mindössze a fele, ahol is ráadásul csak 17 levélből maradt fenn két példány. Sorra véve a megvizsgált három hazai ősnymtatványt, azok szedésében a következő eltérések voltak felfedezhetőek.

**libile dicitur transpassato. Hoc facto incerto regem Atilā ro-
manoy Patricius: dicitus Eucius cū decem regibus occidētis**

**libile dicitur transpassato. Hoc facto incerto regē Atilā roma-
noy Rex Patricius: dicitus Eucius cū decē regibus occidētis**

1. ábra

usq; ciuitatem tolnam. in qua pernoctauit. Factum autem est

usq; ciuitatem tullinam. ī qua pernoctauit. Factum autem est

2. ábra

uenili flore regnare incepisset: natiuitatem iuuentutis preferens

uenili flore regnare incepisset: natiuitatem iuuentutis preferens:

3. ábra

A *Chronica* utolsó nyomtatott lapjának (g_{6a}) ötödik sora elején a már az előző sorban kezdődő, hosszú, szöveges évszám a prágai példányban még kifogástalan állapotban, vagyis egyetlen szó formájában látható. Ezzel szemben a nyolc többi, megvizsgált kötetben a sorkezdő „gentesi” szórész valamivel elválík az azt követő „moquinquagesimoseptimo.”-tól (7. ábra). Ez az eltérés a nyomás művelete során elmozdult szedésre jellemző példa. A csak fél sorra terjedő szöveg öntött betűit nem zárták be elég gondosan a keretbe. A sor második felét alkotó, festékeztést nem kapott, ún. vakanyag a kelleténél nem egészen egy mm-rel rövidebb lehetett. A levonatok elkészítése során azután a sajtó nyomására az említett helyen a betűk egy kissé eltávolodtak egymástól. Az a körülmény, hogy ez a szétesésűzés a kilenc megvizsgált kötet közül nem kevesebben, mint nyolcban volt tapasztalható, arra utal, hogy a nem kellően szorosra szedett sor már a nyomás munkafázisa megkezdését követően hamarosan szétnyílhatott.

¹⁴ Így pl. a *Chronica* a_{4a} lapjának utolsó szava végén álló „u” betű a párizsi példányban.

Interea accidit: q̄ quedā gēs saxonū in eius regno ī ptibus
 Interea accidit: q̄ quedā gētes saxonū ī eius regno ī ptibus

4. ábra

occupatum: exercitum mouit copiosum. & cum multis principib⁹
 occupatū: exercitum mouit copiosum. & cū multis principibus

5. ábra

partjū illuc destinauit. qui ī aquilam ciuitatem famosam sup
 partiū: illuc destinauit. qui ī aquilam ciuitatem famosam sup

6. ábra

Talán nem túlságosan messzemenő az a következtetés, hogy az utolsó lapokról lévén szó, a könyv előállításának vége felé már lankadt a figyelem, és így keletkezhetett a nem elég feszesre szedett sor, illetve az említett kis szövegszétcsúszás. Még pontosabban is megvilágíthatóak a műhelyben uralkodó állapotok ennek a most tárgyalt lapnak alján olvasható kolofon dátumának szemügyrevételével. Az utolsó sor az „in vigilia penthecostes” szavakkal kezdődik. Vagyis Hess a pünkösd előtti napon, azaz 1473. június 5-én fejezte be ennek a kötetnek kinyomtatását. Csaknem bizonyosnak látszik, hogy a nyomdász és vállalkozó munkáját a pünkösd budai országos vásáron kívánta forgalomba hozni.¹⁵ Ez a határidő azután nyilván szorítólag hathatott a nyomdai munkálatokra, így az utolsó szedésforma esetében ilyen, a szónak eredeti és átvitt értelmében is vett „lazaság” igazán könnyen magyarázható módon fordulhatott elő.

Amíg a fentiekben leírt szedésmódosulás a nyomdász akaratától függetlenül, sőt nyilván annak ellenében történt, addig az összes további felismert eltérés tudatos beavatkozás eredménye. Ezek közül súlyban és terjedelemben egyaránt a legkisebb az, amikor a mondatrészeket elválasztó központosítás behelyezésére utólag került sor. A modern helyesírásban erre a célra a vessző szolgál. A *Chronica* esetében, ha nem is teljes következetességgel, ehhez a kettőspontot alkalmazták. Két ilyen jellegű betoldás volt felismerhető. Az egyik az f₁a lap 16. sorának végén: „nativitatem iuventuti preferens:”, a másik néhány lappal odébb, az f₂a lap 10. sora elején: „: illuc destinavit”. Az első esetben a kettőspont három példányból¹⁶ hiányzik, hat esetben¹⁷ viszont már látható (3. ábra). A második alkalommal más az arány: ötnél¹⁸

¹⁵ Erre az összefüggésre Kubinyi András volt szíves felhívni a figyelmemet.

¹⁶ Bp. EK, Leningrád és Bécs.

¹⁷ Bp. OSzK, Krakó, Lipcse, Párizs, Prága és Róma.

¹⁸ Bp. EK, Leningrád, Párizs, Prága és Bécs.

hiányzik, míg négynél¹⁹ már szerepel (6. ábra). Miután a második esetben ez volt az egyetlen igazítás azon a lapon, szinte aggályoskodó fontoskodásnak tűnik ez a változtatás, különösen akkor, amikor egyrészt a latin szövegek korabeli központosítása általában amúgy sem volt szigorúan kötött, másrészt a *Chronica* szövegében az interpunkciók alkalmazása terén sem tapasztalható valamiféle kényszerítő következtetés fegyvelme.

gentesimoquinquagesimoseptimo:

genteli moquinquagesimoseptimo.

7. ábra

quodā incūbere putandū est:& qdē oīm

quoddā incūbere putādū est:& qdē oīm

8. ábra

et curatoꝝ ꝑꝛecti iūt:eo ipo hñt licēciā inī ꝑꝛatiuā ꝑꝛitēdi cūꝝ

et curatoꝝ ꝑꝛecti iūt:eo ipo hñt licēciā inīꝑꝛatiuā ꝑꝛitēdi cūꝝ

9. ábra

Más a helyzet az első változtatásnál, mert ott ugyanazon a lapon ezzel egyidejűleg immár érdemi javításra is sor került: az f₁a lapon alulról az ötödik sorban a „gens” szót kijavították annak többszámára, „gentes”-re (4. ábra).²⁰ Ehhez a változtatáshoz két betűt kellett betoldani, amihez a helyet úgy nyerték, hogy egyrészt — fejezetkezdetről lévén szó — a valamivel beljebb kezdődő sor betűit kicsivel előbbretolták, másrészt a megigazított szó utáni második helyen álló „in” szócska terjedelmét rövidítésjellel egyetlen betűre csökkentették: így lett „gēs saxonū in” helyett „gētes saxonū ī”. Hogy ez a szövegmódosítás „gens”-ről „gentes”-re történt és nem fordítva, azt bizonyítja a megváltoztatott szóhoz tartozó két állítmány többszáma.²¹

Úgy tűnik, hogy itt többszörös szövegromlás történt. Az erdélyi szászok egyetlen „gens”-t, nemzetet alkottak, akárcsak a magyarok és a székelyek.^{21a} A budai műhelyben a szedés alapjául szolgáló kéziratban feltehetően az említett két

¹⁹ Bp. OSzK, Krakkó, Lipcse és Róma.

²⁰ Miután ezen a lapon a két javítást egyszerre végezték, a példányok megoszlása is természetesen azonos a fentiekben említettel.

²¹ „fecissent” és „denegassent”.

^{21a} EDER, Josephus Carolus: *De initiis iuribusque primaevis Saxonum Transilvanorum commentatio*. Viennae 1792. 7.

állítmány többes, míg a „gens” egyes számban szerepelhetett. Így kerülhetett azután be a *Chronicaba* ez a nyelvtanilag suta mondat. Valaki a nyomdában azután, aki a latin nyelvet jól ismerte, de a hazai közjogi viszonyokat nem (Hess?), az állítmányokhoz igazította az alanyt. Ezzel szemben Thuróczy, aki erősen támaszkodott a magyar krónikának erre a budai kiadására, ezt az ott a fentiekben kikövetkeztethető módon létrejött hibát felismerte, és az egészet egyes számra alakította át.²²

További és immár egyértelmű szövegigazítás tapasztalható a *Chronica* f_{1a} lapjának 16. sorában. A párizsi és a prágai példányban ennek utolsó szavaként „princip-” olvasható. A következő sor azonban az ettől teljesen független „circumpositorum” szóval kezdődik. Mindkét említett példányban kéziratos javítás olvasható: a kötőjel fölé írt „b3” (bus). Miután ez az igazítás ugyanazon kéztől származónak tűnik, feltételezhető, hogy azt még a nyomdában írták bele, amikor a kinyomtatott ívekben felfedezték ezt az értelemzavaró hibát.

Ezzel párhuzamosan a szedésben is igazítottak, mert a többi hét megvizsgált példányban a sort az immár helyes „přicipibus” szó zárja (5. ábra). A hárombetűnyi többlet az egész sor szedését megigazították. A helynyeréshez legalkalmasabb megoldásnak a legszelesebb betűnek, az „m”-nek eltávolítása és annak rövidítésjellel történő pótlása bizonyult. Ez két helyen is történt: a sor elején álló „occupatum”, valamint a hatodik „cum” szavak záróbetűjét kihagyták, és helyettük az ezt megelőző „u” betűre hullámvonal alakú (tilde) rövidítésjel került.²³

További érdemi változtatás történt a *Chronica* szövegében az a_{3a} lapon alulról a harmadik sorban is, ahol Aëtiusnak,²⁴ aki a catalaunumi csatában Attila ellenfele volt, neve mellett három példányban²⁵ a „Romanorum rex patricius” olvasható (1. ábra). Kézai Simon krónikája, akitől ez a hunokról szóló rész származik, a 14. században átdolgozásra került. Ennek az utóbbinak szövegkiadásából²⁶ kiviláglik, hogy a kéziratban fennmaradt több változat egyikében sem található a „rex” szó, hanem kizárólag csak a Hess-féle nyomtatott kiadásban. A fentiekből azután most az is kiderült, hogy annak sem mindegyik példányában.²⁷

Az kétségtelen, hogy az eredeti és helyes krónikaszövegben nem szerepel a „rex” szó. Ezt feltehetően valaki olyan toldotta be, aki kevésnek minősíthette Attila korábbi szövetségese, majd későbbi ellenfele, a római hadsereg fővezére²⁸ számára

²² JOHANNES DE THURÓCZ. *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Bp. 1985. 552. fejezet — 161. lap 27—29. sor. Magyar fordítása Horváth Jánostól: „az egyik szász nemzet”. THURÓCZY János: *A magyarok krónikája*. Bp. 1978. 253. — Miután a *Chronica* 1973. évi hasonmás kiadását — az 1900. évihez hasonlóan az OSzK példányáról készítették, amelyben a „gentes” változat olvasható, Horváth János ennek fordítását „egyik-másik szász nemzet” formájában adta. I. m. 102. — Különben Thuróczy más helyen is végzett nyelvtani igazításokat. *Magyar Könyvszemle* 1967. 8.

²³ Pontosabban az ugyancsak kiemelt „u” betűk helyére ilyen alakú, egybeöntött abbreviaturát szedtek.

²⁴ Neve a *Chronicaban* „Eucius”.

²⁵ Krakkóban, Lipcsében és Rómában.

²⁶ *Scriptores rerum Hungaricarum*. Vol. I. Bp. 1937. 265. lap 6—7. sor.

²⁷ Az említett kritikai kiadás is abból a bevezetőben említett feltételezésből indult ki, hogy a tipográfiai úton előállított szöveg valamennyi példány azonos. A három külföldön őrzött és így részletesebben nem vizsgált példányában azonban itt érdemi szövegváltozat maradt fenn.

²⁸ „magister militum”.

egyszerűnek tűnő „patricius” megjelölést. Pedig ez abban az időben az adományozható legmagasabb cím volt. Miután ugyanebben a mondatban a továbbiakban Aëtius szövetségeseként tíz nyugati király²⁹ szerepel, a „patricius” címmel elégedetlen személy betoldotta a római vezér neve mellé a „rex” szót. Úgy gondolhatta az illető, hogy akinek tíz király volt a szövetségese, annak magának is legalább királynak kellett lennie. Hogy ez a személy ki volt, és a „rex” szó mikor és hogyan került bele a *Chronica* egyes példányainak szövegébe, azt csupán találgatni lehet. Elképzelhető, hogy a budai nyomdában olyan kéziratot másolatból szedték a szöveget, amelyben ez a szó szerepelt, később azután ezt az idegen betoldást észrevették és kiemelték a szedésből. Nem zárható ki azonban az sem, hogy a betoldásra éppen a Hess-műhelyben és pedig a nyomás alatt került sor.

A fentiek alapján tehát bizonytalan irányú szövegmódosítás technikai lebonyolítása az előzőekben ismertetett igazítással azonos módon történt: a „rex” szóval bővebb változatban az előtte, Attila neve mellett álló „regem” és az utána jóval később következő „decem” szavak utolsó „m” betűje helyett az előző „e” felett rövidítésjel áll, amíg a „rex” nélküliben ez a két szó teljesen kiírva látható. Mindehhez két sorban összesen pontosan egysornyi szöveg szedésének megmozgatására volt szükség.

A *Chronica* legigényesebb és egyben legelgondolkodtatóbb igazításának megértgalása maradt utoljára. A b_{8a} lap 19. sorának élén a leningrádi és római példányában „usque civitatem tolnam” szavak olvashatók. Ezzel szemben az összes többi, szám szerint hét példányban a „tolnam” szó helyett „tullinam” áll (2. ábra). Két Duna menti város, a dunántúli Tolna és az alsó-ausztriai Tulln összetévesztéséről van tehát szó. Különösen latinul cseng össze megtévesztő módon ezek neve: „civitas Tolna” és „civitas Tullna”. Megvizsgálva a leírt eseményeket egyértelmű, hogy a szöveg nem Tolna, hanem Tulln városára vonatkozik. Ugyanis Aba Sámuel 1042 februárjában ellenfele, Orseolo Péter pártfogója, III. Henrik császár alá tartozó osztrák őrgrófság területére tört be, amelyet a *Chronica* magyarra fordított szavakkal így ad elő: „a Traisen nevű folyótól igen sok foglyot magával hurcolva egészen Tulln városáig nyomult előre.”³⁰

Tolna és Tulln helységeknek a fentiekben körvonalazott összetévesztése a *Chronica* egy korábbi fejezetének értelmezése kapcsán is vet fel problémákat. Az a_{8a} lapon a 8—17. sorokban egymást követően három alkalommal is szerepel „civitas Tolna” a hunok és a rómaiak csatározásainak leírása kapcsán. Ezen belül a 10. sorban olvasható: „Tolna civitas est in austria, tres rastas distat a Vienna”. Ez Horváth János fordításában így szól: „Tolna város Ausztriában van három napi járásra Viennától.”³¹

Ez a mondat több ellentmondást is tartalmaz. Tolna sohasem tartozott Ausztriához. Bécestől mintegy 400 km-t kell megtenni a Duna mentén lefelé annak, aki el kíván jutni ebbe a dunántúli megyének ma is nevet adó helységbe. Ehhez pedig sokkal több időre van szüksége a gyalogos utazónak, mint három nap. Ráadásul

²⁹ „cum decem regibus occidentis”.

³⁰ Horváth János fordításában: *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 40. — Traisen folyó („Treysama”) a Tulln folyóval párhuzamosan halad és ettől nyugatra ömlik a Dunába.

³¹ *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 12.

érthetetlen, hogy a távolságot miért éppen Béctől mérték Tolnáig. Ezzel szemben Tulln valóban mindig Ausztria része volt. A Duna mentén Béctől felfelé alig 30 km-re fekszik. Ez a távolság lényegében megfelel három germán mérföldnek, ami a „rasta” szó valódi jelentése.

Amint a fentiekben már szó esett, a *Chronica*-nak a hunokról szóló része Kézaitól származik. A „tres rastas” tartalmú magyarázó mondat fellelhető már a *Képes Krónikában*³² és Thurócynál³³ is. Mindkettőnek magyar fordítása is megjelent. Az előbbi Geréb László átültetésében így szól: „három állomásnyira Béctől”,³⁴ míg ugyanez Thurócynál Horváth Jánostól: „három mérföldnyi távolságra van Béctől”.³⁵

Kézai és a belőle készült későbbi átdolgozások kritikai kiadása bizonyosra veszi, hogy a hunok történetében a *Chronica*-ban szereplő „Tolna” eredetileg „Tulna”, vagyis az ausztriai Tulln városa volt.³⁶ Ugyancsak a kritikai kiadásból azt is meg lehet tudni, hogy ez a „Tolna” alak kétszer is olvasható a Dubnici Krónikában és egyszer-ször a Hess által nyomott ún. Budai Krónikában, ill. a Csepregi-kódexben.³⁷

Miután a *Dubnici Krónika*, amely a későbbiekben még további vizsgálat alá kerül, a budai *Chronica* nyomán íródott, így egyértelmű, hogy miképpen került abba „Tulln” helyett kétszer is „Tolna”. A *Képes Krónika* szövegének egyik változatát képező Csepregi-kódexet a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár őrzi.^{37a} Budapesten erről két kéziratos másolat áll rendelkezésre. A 18. században készültben³⁸ kétszer „Tulna”,³⁹ egyszer „Tolna”,⁴⁰ egyszer pedig „Colna” (!)⁴¹ olvasható. Az 1854-ben íródott másik budapesti másolat⁴² szövege rendkívül gyatra. Úgy néz ki, mint egy rossz iskolai dolgozat: tele van pirostintás javításokkal és más igazításokkal. Itt is kétszer látható „Tulna”,⁴³ és — a másikkal ellentétben — kétszer „Tolna”,⁴⁴ vagyis a fentebb említett „Colna” helyén is ez utóbbi áll.

Visszatérve a „Tolna” szó többszörös szereplésére Tulln helyett a *Chronica* szövegében, a szó későbbi előfordulásának a nyomás közben történt megigazítása a

³² *Képes Krónika*. Bp. 1964. 74.

³³ JOHANNES DE THUROCY: *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Bp. 1985. 109.

³⁴ *Képes Krónika*. Bp. 1959. 61.

³⁵ THURÓCZY János. *A magyarok krónikája*. Bp. 1978. 45.

³⁶ *Scriptores rerum Hungaricarum*. Vol. I. Bp. 1937. 259. lap 23. sor és 260. lap.

³⁷ Annak jelölése, hogy a hunok históriájában a „Tolna” szó nem csupán egyszer olvasható az 1473. évi nyomtatott kiadásban, kimaradt a kritikai kiadásból. Hogy ugyanez a kritikai kiadás az 1042. év eseményeinél csak a *Chronica* „Tullinam” változatát tüntette fel viszont érthető, hiszen a „Tolnam” változat egyedül a magyar kutatók által gyakorlatilag eddig nem vizsgált leningrádi és római példányban olvasható.

^{37a} Jelzete Ms. 50. (Fol. 1029). — *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* (Kolozsvár) 1964. 214–219.

³⁸ OSzK Quart. Lat. 3345.

³⁹ A 8b és 41a lapon.

⁴⁰ A 8b–9a lapon.

⁴¹ A 9a lapon.

⁴² MTA Könyvtára Ms 909 — korábbi jelzete: Cod.Lat.4° 8.

⁴³ A 17. és 88. lapon.

⁴⁴ A 17. és 18. lapon.

következő módon magyarázható. A magyarok krónikájának a budai nyomdában a szedés alapjául szolgáló kézírata már romlott szövegű lehetett ezeken a pontokon: az egyik másoló, akinek Tolna városa fogalom volt, de akinek Tulln neve semmit sem jelentett, ez utóbbit mind a négy alkalommal „Tolna”-ra változtatta, amint ez — legalábbis részben — a Csepregi-kódexben is megtörtént. Hess ugyan kétségtelenül járatos volt a latin nyelvben, de a magyar történelemben és földrajzban ugyanilyen bizonyosan nem. A magyar személy- és helyneveket műhelyében nyilván igyekeztek pontosan úgy szedni, ahogy azokat a kéziratukban olvasni tudták. A kötet elején háromszor is kinyomtatott „civitas Tolna” ezért tehát ebben a formában maradt az utókorra. A második füzet nyomása közben egy a magyar történelemben és földrajzban járatos személynek (Kárai László?), aki olvasta az 1042. évi história frissen elkészült íveit, megütötte szemét ez a hiba. Figyelmeztetésére Hess ezt azután a szedésben megigazította, vagy megigazíttatta, így a fennmaradt példányok túlnyomó többségében már az ausztriai város neve található.

Itt jegyezhető még meg, hogy Dümmerth Dezső⁴⁵ felvetette annak lehetőségét, hogy a hunok históriájába Kézai a hunokról összeállított históriájába Tullnt és Zeiselmauert nem a római romok emléke alapján vette be, amint ezt előtte többen is feltételezték.⁴⁶ Szerinte a hunok a Dunántúl északnyugati negyedében lefolytatott harcokat követően nem üldözték az őket korábban megverő rómaiakat a mai Ausztria területére, hanem valóban a mai Tolnán át az Al-duna felé vették útjukat. A Demeter-legendában szereplő „Keramesziosz” elferdítése lehet Kézainál „Cesumaur”, tehát ezt a helységet sem kell Ausztriában, hanem a Duna alsó folyása mentén keresni. Kézai végül is mindebben a hunok történelmének nem Attila előtti, hanem az Attila utáni egyik fejezetét örököltette meg, amikor a Duna-medencéből távoztak. Így olvasható ez a Csaba-legendában is. Megerősítve látta magát Dümmerth ebben a feltevésében a Nibelung-ének által is. Akár igaz az ő gondolatfelvetése, akár nem, az bizonyos, hogy a 14. századi magyar krónika, amelyből fakadt Hess kézíratos forrása, Tulln ausztriai fekvésének részletes magyarázásával — történelmileg akár hitelesen, akár nem — mindenképpen erről a városról kívánt írni, és nem a valóban nagy múltal rendelkező dunántúli helységről, Tolnáról.⁴⁷

A négy utolsóként tárgyalt, érdemi szövegmodosítással járó szedésigazítások a *Chronica* példányaiban különböző számban fordulnak elő. Ez természetes, hiszen a változatok közül is az egyik mindig gyakoribb,⁴⁸ amíg a másik jóval ritkábban, kettő—négy példányban⁴⁹ található. A variánsok a szedésnek a nyomás során történt igazításából származnak, ez a munkafázis pedig minden lap esetében külön-külön bonyolódott le. A változatok így ezért a kinyomtatott ívekből felkötött példányokban szükségszerűen egyenetlenül szóródtak szét. A kilenc megvizsgált példány közül kettőben⁵⁰ ez a négy változat mindig a gyakoribbhoz tartozik, négy

⁴⁵ Az *Árpádok nyomában*. Bp. 1977. 60—75.

⁴⁶ HORVÁTH JÁNOS: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Bp. 1944. 45.

⁴⁷ Az, hogy Dümmerth írása ide bedolgozásra kerülhetett, Pavercsik Ilona figyelemfelhívásának köszönhető.

⁴⁸ Öt-hét példányban olvasható: „gens”, „rex”, „tullinam” és „principibus”.

⁴⁹ Kettő-négy példányban olvasható: „gentes”, „rex” nélkül, „tolnam” és „princi”.

⁵⁰ Bp. EK és Bécs.

kötetben⁵¹ három gyakoribb és egy ritkább változat, míg háromban⁵² pedig két gyakori és két ritka található.

A kettő—négy példányban előforduló négy ritkább változat összesen tíz esetben fordul elő, amelyek közül mindössze egy esetben⁵³ hazai gyűjteményben, a többi kilenc ritkább variáns mind külföldön őrzött kötetben látható.⁵⁴ Nyilván ennek is tulajdonítható, hogy a szakemberek által alaposabban megvizsgált két hazai példány közötti egyetlen érdemi szövegeltérésre⁵⁵ eddig még nem derült fény.

A fentiekben áttekintett szövegeltérések alapján mód nyílik arra, hogy a Hess-féle kiadvány másolataiban is szemügyre lehessen venni a három utolsó, legjellegzetesebb változatokat. Elsőként érdemes volt ebből a szempontból a Dubnici Krónikát megvizsgálni, amely — némi önállósággal ugyan — de 1479—1480-ban igen erőteljesen támaszkodott a Budán nyomtatott kiadásra. Mátyás Flórián szövegkiadása⁵⁶ nyomán ezzel kapcsolatban a következők voltak megállapíthatók. A szászok „gens”-e esetében a Dubnici Krónika szóról szóra megismételte a budai kiadás nyelvtanilag suta változatát: az alany egyes számban, az állítmány viszont többesben áll.⁵⁷ Aëtius neve mellől a „rex” szó hiányzik.⁵⁸ A hunok históriájában⁵⁹ mindhárom esetben pontosan átvett „Tolna”-t követően az 1042. év eseményeinél a gyakoribb „Tullinam” változat olvasható.⁶⁰ Mindebből az derül ki, hogy a Dubnici Krónika a Hess-féle nyomtatvány olyan összeállítású kötetéről készült, amely a szövegváltozatok tekintetében a megvizsgált kilenc mai példány egyikével sem egyezik.

A budai nyomtatott *Chronica* pontos lemásolását 1481 szeptemberében — tehát nem sokkal a Dubnici Krónika elkészítését követően — fejezte be „Johann Menestarffer”.⁶¹ A változatok közül ebben a „gens” szó szerepel,⁶² a „rex” szó megvan,⁶³ továbbá a „Tullinam” olvasható.⁶⁴ Ilyen variánsokat tartalmaz a *Chronica* kilenc átnézett példánya közül négy.⁶⁵ Miután Menestarffer másolását Bécsben végezte, így nem zárható ki, hogy ez egykor éppen a *Chronicanak* ma is ebben a városban őrzött példánya alapján történt, amely a 15. században a helyi domonkos könyvtáré volt.

A budapesti Egyetemi Könyvtár erről a Menestarffer-féle kéziratról két, a 18. században készült másolatot is őriz.⁶⁶ Ugyanebben a gyűjteményben megtalálható a

⁵¹ Bp. OSzK, Leningrád, Párizs és Prága.

⁵² Krakkó, Lipcse és Róma.

⁵³ Az OSzK-ban „gentes”.

⁵⁴ Egyszer: Leningrád, Párizs és Prága. Kétszer: Krakkó, Lipcse és Róma.

⁵⁵ Az OSzK-ban „gentes”, az EK-ban „gens”.

⁵⁶ *Chronicon Dubnicense*. Quinque-Ecclesiis 1884.

⁵⁷ 67a — szövegkiadás 138.

⁵⁸ 8a — szövegkiadás 14.

⁵⁹ 6a—6b — szövegkiadás 11.

⁶⁰ 24b — szövegkiadás 53.

⁶¹ A kötetet ma Budapesten az Eötvös József Kollégium könyvtára őrzi. — *Magyar Könyvszemle* 1973. 349—350. — Teljes fénymásolat az OSzK-ban: Facs. I. 741.

⁶² 58. lap 19. sor.

⁶³ 9. lap 31—32. sor.

⁶⁴ 26. lap 19. lap.

⁶⁵ Bp. EK, Párizs, Prága és Bécs.

⁶⁶ *Collectio Hevenesiana*, Tom. L. pag. 203—284. — *Collectio Kaprinayana* 2° XVII. Nr. 1.

Chronica szövegének ugyancsak a 18. században írt további másolata is.⁶⁷ Ez azonban Péter históriája táján megszakad, így csak a „rex”⁶⁸ és a „Tullinam”⁶⁹ változatok találhatók meg benne. Miután mindkét variáns ugyanebben a formában olvasható Menestarffernél is, nem zárható ki, hogy ez a harmadik másolat is ugyanerről a bécsi kézíratról készült. Ez már csak azért is elképzelhető, mert az eredeti, 1481-ben írt kézirat 1702-ben a történelmi érdeklődésű erdélyi főúr, Kálnoki Sámuel birtokában volt.⁷⁰ Ő éppen ekkor egy másik könyvet adatott ki Bécsben a magyar történelemről, így feltehetően készséggel bocsátotta rendelkezésre a magyarok krónikájának ezt a szövegét is a tudós érdeklődők számára.

Ismeretes a budai krónikakiadásnak két további, korabeli, kézíratos másolata is: a bécsi Österreichische Nationalbibliothekban, illetve a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban.⁷¹ Mindkettő tartalmazza Hessnek a kiadvány elején álló ajánlása szövegét is, viszont egyik sem a kolofont. Mindkét kézirat pontosan azokat a nyomdai változatokat tartalmazza, mint a fentiekben már ismertetett, Menestarffer-féle másolat. A szakirodalom alapján fény derül még arra is, hogy a müncheni szöveget az 1493-ban megjelent világkrónikája alapján neves Hartmann Schedel 1480-ban Ambergben feltehetően a nürnbergi Scheurl-könyvtárban őrzött korabeli kézíratról másolta le.⁷²

Ezek szerint a *Chronica* 1473. évi megjelenését követően a délnémet nyelvterületen több kézíratos másolat is készült a *Chronica* szövegéről, amelyek közül négy, pontosan azonos, és így talán egymástól átvett szövegű ma is ismeretes. Komoly érdeklődés mutatkozott tehát ezekben az években a magyarok története iránt a Mátyás királlyal szinte állandó ellenségeskedésben álló III. Frigyes császár országaiban. Hess tehát jól választotta meg kiadványául a *Chronicát*, és a növekvő külföldi érdeklődés kielégítésére néhány esztendővel később már nem is állt rendelkezésre példány. Ekkor és ezért készültek az említett másolatok Hess előszavával, de a kolofon nélkül.

Ennek fényében érthető, hogy a Thuróczy-féle krónika 1488. márciusi, brünni kiadását követően még ugyanannak az évnek júniusában Theobald Feger budai kiadó megjelentette ennek ugyancsak dúsan illusztrált utánnyomását sz augsburgi Ratdolt-nyomdában. A magyarok története komoly könyvsikernek bizonyult, hiszen ma is sok-sok tucat példányát őrzik a Thuróczy-krónikának a világ számos országában, különösen az augsburgi kiadásból. Így azután immár kielégítést nyert a téma iránti korábbi nagy érdeklődés, ezért a továbbiakban már nem volt szükség kézíratos másolatokat készíteni a magyarok nyomtatott történetéről, amint ez a Hess-féle *Chronica* esetében történt.

⁶⁷ Collectio Prayana, Tom. XXIX. Nr. 4.

⁶⁸ 4a lap.

⁶⁹ 15b lap.

⁷⁰ Magyar Könyvszemle 1973. 351.

⁷¹ Magyar Könyvszemle 1910. 9—19. — Wien Cod. 3445, fol. 95a—171; München Cod. lat. 442, fol. 165—265.

⁷² STAUBER, Richard: Die Schedelsche Bibliothek. Freiburg im Breisgau 1908. 63—66. — Megerősítette ezt a nürnbergi Scheurl-Bibliothek 1987. 7. 8-án kelt levele is, amely szerint a jelzet nélküli korabeli gyűjtőkötet 411—452. levelein olvasható a *Chronica* szövege.

Ugyancsak Hess *Chronica*jának felhasználásával készült az ún. Chronicon Poseniense is. Itt azonban a nyomtatott szöveg csak részben tükröződik: a fentiekben külön is vizsgált három változat közül egyedül a legelső található meg benne: Aëtius neve mellett nem áll a „rex” szó.⁷³ Ez viszont túlságosan kevés támpontot nyújt ahhoz, hogy e variáns alapján kikövetkeztethető legyen az igénybe vett *Chronica*-példány.

A magyarok történelme tartalmilag messze kimagaslik a hazai ősnymtatványok közül. Ezért a továbbiakban megvizsgálásra kerülő, két másik magyarországi kiadvány változataihoz már szükségszerűen csak viszonylag kevesebb észrevétel fűzhető. A Hess-féle műhely másik ismert terméke, a Basilius aprócska kötet, de a harmadik levelének verzóján a 10. sorban a bécsi és az eichstätti példány között mégis eltérés mutatkozik a szedésben. A Bécsben olvasható szövegrészlet: „quodā incūbere putandū est”, míg Eichstättben: „quoddā incūbere putādū est” (8. ábra). Tehát a korábbi „quodam” szót kiigazították „quoddam”-ra. A betűnyi betoldás helyét azzal nyerték, hogy a „putandū” szó „n” betűjét kihagyták, és azt az előtte levő „a” betű fölé rakott rövidítésjellel helyettesítették. Ez a változtatás kifejezetten igényességet tükröz. Úgy tűnik, hogy a kiadvány szövegét hozzáértő személy a nyomás fázisában átolvasta, különben az ilyen kis, nem szemetszűrő hiba aligha került volna napfényre. Így szinte meglepő, hogy ezt azután a szedésben rögtön ki is javították.^{73a}

cularis:siue religio⁹ talis rñ abioluens scōm fran̄zaba.7zen°
cularis:siue religiofus talis abioluens scōm fran̄zaba.7zen°

10. ábra

non incurreret secundum Pau.quamuis grāuite: peccatum.ſz
non incurreret secundum Pau.quamuis grauite: peccaret.ſed

11. ábra

Secundus mod⁹ dicēdi ē q̄ tal' cōfessio ualeat ad remissionē;
Secundus mod⁹ dicēdi ē q̄ tal' cōfessio ualeat ad remissionē;

12. ábra

⁷³ *Scriptores rerum Hungaricarum. Vol. II.* Bp. 1938. 22. lap 22. sor.

^{73a} Még egy további, nem túl jelentős eltérés észlelhető a Basilius két példánya között: a 8. levél rektójának 11. sora Bécsben valamivel beljebb kezdődik, míg Eichstättben ennél kb. egy mm-rel előbb áll.

A másik hazai műhelynek terméke, a *Confessionale* a három vizsgált ősnymtatvány közül a legterjedelmesebb. Az öt ismert példány összevetése során tapasztalt eltérések közül először az akaratlan változásokat érdemes szemügyre venni. Az első az f₉a lap legalsó sorának elején látható: Gyöngyösön és a 46. jelzetű budapesti példánynál a sorkezdő „se” szó még ép, bár a hosszú szárú „s” a sorbázisnál valamivel lejjebb áll. A másik három példányban⁷⁴ ez a betű már nem látható, helyére a megmaradt „e” betű előbbre csúszott az őt követő „et fami” betűcsoporttal. Ennek a következménye az lett, hogy a „familia” szó kissé szétnyílt „fami” és „lia” részekre (14. ábra). Az egyedileg öntött betűkből álló szedésnek a sarkok a legsérülékenyebb részei, amint ezt az ilyen technikával előállított kiadványok esetében nem csupán ebben az ősnymtatványban, de általában a mai napig is tapasztalni lehet.

A másik, hasonló jellegű szövegromlás a k₉a lapon a 15. sorban észlelhető, ahol a sorzáró „utique” szóban a „t” betű csak a 45. jelzetű budapesti és a gyöngyösi példányban látható teljes egészében. A másik három példányban⁷⁵ ez a betű besülyedt, és csak a legfelső része hagyott halvány festéknyomot a papíron (17. ábra).

Et q̄s i gressū i religionē educit: l'p p uiolētiā: l' p psuasiōes: ultra
Et q̄s i gressū i religionē educit: l'p p uiolētiā: l' p psuasiōes: ultra

13. ábra

se et familia sua non subueit pauperibus in extrema necessitate
e et fami lia sua non subueit pauperibus in extrema necessitate

14. ábra

sūt ex cōicati. s; et cū alijs p̄cipue iudeis non d; bēri domestica
sūt ex cōicati. s; et cū alijs p̄cipue iudeis non d; bēri domestica

15. ábra

Mind a *Chronica* esetében leírt szétcsúszás, mind a két most ismertetett kiesés, illetve besüppedés a nyomtatás során akaratlanul bekövetkezett módosulások. Elméletileg felvethető, hogy a folyamatnak fordítottja is lehetséges lenne, amikor is az eredetileg hibás szedést igazították meg később. Azonban ezt az inkább csak elméleti spekulációt ebben az esetben figyelmen kívül lehet hagyni, hiszen biztos, hogy az elkészült szedésről a szükséges korrekktúra végrehajtása érdekében előzetes, ellenőrző kefelevonat készült. Joggal feltételezhető, hogy ennek során a finom sajtóhibák kiküszöbölése mellett az említett és sokkal feltűnőbb torzulásokat

⁷⁴ Bp. EK 45, Berlin és Túrócszentmárton.

⁷⁵ Bp. EK 46, Berlin és Túrócszentmárton.

uel bõitate. cū. f. quis cõtrabit cū berta credēs eē. Catarinā. cū
 uel bõitate. cū. f. quis cõtrabit cū berta credēs eē. Catarinā. cū

16. ábra

¶poreit etia iungi amicis ul' p sanguincis aliqd p pñia:li uīqz
 ¶poreit etia iungi amicis ul' p sanguincis aliqd p pñia:li uīqz

17. ábra

sed liberaliter dimittē totū: iste plenarie satisfecit p xio: s; ñ dō
 sed liberaliter dimittē totū: iste plenarie satisfecit p xio: s; ñ dō

18. ábra

qñ fieri deb; r̄stitutio. c. lxxiiij.

qñ fieri debet reitutio. carta
 .c. lxxiiij.

19. ábra

(szétcsúszás, kiesés és besüppedés) is kiigazították volna. Ráadásul mindhárom hiba olyan, amely a nyomás munkafázisában a sajtónak a szedésre gyakorolt nagy erejével világosan és egyértelműen megmagyarázható.

A *Confessionale* különböző füzetekben tapasztalt eme két torzulás pontosan ugyanabban a két példányban ismerhető fel. Ez a körülmény arra csábíthatja az embert, hogy a kinyomtatott ívek előállításának időrendje és a ma fennmaradt példányok között összefüggést tételezzen fel: vagyis amilyen sorrendben kinyomtatták az íveket, azok példányai így kerültek egymásra, majd ezekből hordták össze a füzeteket, ill. az egész kiadványt. Ez a 20. századi nyomdatechnika mellett érvényes is lehet, azonban a *Confessionale* műhelyében bizonyosan másképpen festettek a dolgok. Akkoriban a papírt nyomás előtt enyhén megnedvesítették. Erre azért volt szükség, hogy az eredetileg kézírás céljaira kizárólag rongyból készült, kitűnő minőségű papír feszes tartása valamelyest csökkenjen, és így az a sajtó nyomására jobban vegye fel a festéket a szedésről.⁷⁶ A kinyomott íveket ezért előbb szárítás végett felakasztották. Ráadásul a korabeli, hasonló nagyságú officinákban félíves méretű sajtót használtak, így egyetlen papírv kinyomtatása négy különböző munkafázisban történt. Mindez szinte bizonyossá teszi, hogy a nyomtatás sorrendjét a kész ívek nem őrizték meg. Ezek után inkább merő véletlen, hogy a szedésben észlelhető két deformálódás pontosan ugyanabban a két példányban

⁷⁶ Az író- és a nyomópapír közötti különbség csak később alakult ki.

található. Joggal feltételezhető, hogy a fenti elméleti megfontolás alapján kikövetkeztetett eltérés az ívek előállítási sorrendje és a fennmaradt példányok között nagyobb számú kötet esetében már bizonyosan szembeötlő lenne. Igazolja ezt a *Chronica* is, ahol a szedésben végzett igazítás alapján megállapíthatóan korábban, ill. később nyomtatott ívek megoszlása fennmaradt példányokban semmi összefüggésre sem utal.

A *Confessionale* szövegében az egyes példányokban mutatkozó eltérések vizsgálásához szükségesnek bizonyult más kiadással történő összevetése. A 15. századi nyomtatványok áttekintéséhez világviszonylatban rendelkezésre áll a „Gaz” betűcsoportig a Berlinben szerkesztett és a bibliográfia egyik jelentős teljesítményének minősülő *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW) c. kiadvány. Így Antoninus Florentinus, firenzei érseknek a gyóntatók részére a 15. század közepén írt kézikönyvének 1501 előtti kiadásai felől is jól lehet tájékozódni. A Magyarországon 1477-ben megjelent kötet latin szövege a GW által kialakított rendszer szerint a „Defecerunt” szóval kezdődő csoportnak abba a részletébe tartozik, amely tartalmazza a „Titulus de restitutibus” szöveget is. Jellemző e könyv korabeli keresettségére, hogy pontosan ilyen szövegösszeállításban is nem kevesebb, mint 39 ősnymtatványkiadás ismeretes.⁷⁷ Kíváncsnak tűnt ezek közül egy minél korábbi igénybe venni az összehasonlításhoz. Az 1477. évi hazai megjelentetés előttről hat ilyen kiadásról van tudomás.⁷⁸

Abban a feltételezésben, hogy Magyarországon nem kézirat, hanem már valamelyik nyomtatvány felhasználásával szedték ki a szöveget, kizárásos alapon kellett tehát ezeket szemügyre venni. A legrégebbi közülük⁷⁹ nem rendelkezik „incipit” és „explicit” formulával és más szöveget is tartalmaz. A legkésőbbinél⁸⁰ a tartalomjegyzék (registrum) a kötet elején áll, amíg a hazai kiadványban ez a végén található. Ráadásul nem alkalmazott órszavakat, ami pedig a magyarországinak egyik jellemzője. Ez utóbbi ok miatt hagyható figyelmen kívül egy másik kiadás is.⁸¹ Itt is akad egy másik szempont, ami ugyancsak ellene mond a mintául történő felhasználás valószínűségének: antikva és nem gót jellegű betűkkel állították elő. Ugyancsak antikva betűk felhasználásával készült egy római kiadás.⁸² Az, hogy ez utóbbi előképe lehetett, az más alapon is kizárható volt. A hazai kiadásban a fejezetek számozása egytől tízig szövegszerűen olvasható. Ezzel szemben a 11. esetében viszont a meglepő és természetesen hibás „Capitulum secundum” áll,⁸³ amit a „12.”⁸⁴ és a „Tredecimum”⁸⁵ megjelölés követ. Ebből világos, hogy a szedő olyan szöveg alapján dolgozott, amelyben a 11. fejezet arab számjeggyel állt, különben nem olvashatta volna félre azt másodiknak. Az előbb említett római kiadás viszont a latin számozást alkalmazta.

⁷⁷ GW 2102—2140.

⁷⁸ GW 2102—2107.

⁷⁹ GW 2102.

⁸⁰ GW 2107.

⁸¹ GW 2103.

⁸² GW 2105.

⁸³ b₁a lapon.

⁸⁴ b₂b lapon.

⁸⁵ b₄a lapon.

Még két kiadás maradt hátra.⁸⁶ Mindkettőt Johann von Köln és Johann Manthen velencei műhelyében állították elő: az egyiket 1474-ben levelenkénti őrszóval,⁸⁷ a másikat 1476-ban már füzetjellel ellátva, ezért ez utóbbi esetben az őrszavakat már csupán füzetenként használva.⁸⁸ Miután az 1477. évi hazai kiadás a korábbi állapotot tükrözi, feltételezhető tehát, hogy azt az említett két német tipográfus velencei műhelyében 1474-ben készült kiadása nyomán szedték. Különben más azonosságok is ugyanezt látszanak megerősíteni. A szövegkezdő iniciálék részére a sorok elején szabadon hagyott nagyobb (hat-, illetve hét-) és kisebb (három-, illetve négy sornyi) helyek beosztása pontosan azonos az 1474. évi velencei és az 1477-ben Magyarországon előállított kiadásban. Ugyanez a helyzet a kötet második felének a korábbi résztől eltérő tagolatlanságában is. Az említett iniciáléképzés egyik jellegzetessége az volt, hogy az utólag kézzel majd beírandó betűt az üresen hagyott rész közepén apró fokozatú, nyomtatott betűcskével jelölték. A hazai műhelyben is elkezdték alkalmazni ugyanezt a megoldást, amit azután az első füzetet követően feladtak.

Összefoglalva az eddigieket tehát úgy tűnik, hogy az említett 1474. évi velencei kiadás⁸⁹ alapján szedték az 1477. évi hazai *Confessionale* szövegét.^{89a} A második hazai nyomda felszerelése Matthias Moravus nápolyi műhelyére utal.⁹⁰ A *Confessionale* nyomdásza tehát Nápolyból jött Magyarországra. Ennek során nyilván felkereste Velencét, amely éppen ezekben az években volt útban ahhoz, hogy a korai nyomdászat fellegvára vádjá fejlődjék. Az ott 1474-ben megjelent *Confessionale*-kiadást akár akkor is beszerezhetette a tipográfus.

Összevetve az 1477. évi hazai *Confessionale* szövegében az egyes példányok között mutatkozó és tudatos változtatás révén létrehozott eltéréseket — figyelembe véve az 1474. évi velencei kiadást⁹¹ is — a következők voltak megállapíthatók. Az a₆a lap 4. sorában a tőrőcszentmártoni példányban az „in̄t p̄tatiuā” két szóban, ezzel szemben a többi négyben ugyanez egybeírva olvasható (9. ábra). A velencei kiadásban ezt a szót pontosan ezen a helyen választották el. A szedő Magyarországon először azonban a kötőjelet feltehetően figyelmen kívül hagyta, amely a munkája alapjául szolgáló kötetben állhatott. A javítás során azután eltávolították a szó két részét egymástól elválasztó vakanyagot, és azt az immár egységes szó elé helyezték, ami által az távolabb került az ezt megelőző „licenciam”-tól.

A b₃b lapon két értelemzavaró hiba kijavítására is sor került. Mindkettő csak a 45. jelzetű budapesti példányban lelhető fel, amíg a többi négyben ugyanez már

⁸⁶ GW 2104 és GW 2106.

⁸⁷ GW 2104.

⁸⁸ GW 2106.

⁸⁹ GW 2104.

^{89a} Ezzel megerősítést nyert Fitz korábbi, részletes indoklást nélkülöző megállapítása. — Fitz József: *Hess András, a budai ősnymdász*. Bp. 1932. 146.

⁹⁰ A GW 2108 őt határozta meg nyomdásznak. Soltész Zoltánnénak hazai magyar (*Magyar Könyvszemle* 1958. 144—157.) és angol nyelvű (*Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur* [= CIH]. Bp. 1970. LVI—LXII.), valamint a nemzetközi szakirodalomban (*Gutenberg Jahrbuch* 1958. 59—68.) megjelent közléseiről az olaszok nem vettek sajnós tudomást. Így járt el Marco Santoro a nápolyi ősnymtatványokról 1984-ben megjelentetett könyvében, aki az 1477. évi *Confessionale*t még mindig nápolyi kiadványnak tekintette (*Magyar Könyvszemle* 1986. 110—111.).

⁹¹ Egy példányát a kalocsai érseki könyvtár őrzi a 12.015 jelzet alapján.

helyesen olvasható. A 13. sorban előbb „religios^o talis tñ absoluens”, majd „religiosus talis absoluens” áll (10. ábra). Kihagyták tehát a felesleges „tñ” rövidítést, és hogy a helyét bepótolják, feloldották a szóvégi „us” abbreviaturát. A 33. sorban ugyanakkor a „peccatum.s3” szavakat átalakították „peccaret.sed”-re (11. ábra). A velencei kiadásban ezen a helyen „peccar3” áll a szövegben. Az akkori írásban a „t” betű még rövid szárat viselt, ami által az „r”-rel összetéveszthetővé vált. A szóvégi rövidítés jelölésére általánosan használt „3” értelme így ettől függően vagy „um” vagy „et” volt. A hosszabb „um” helyére került rövidebb „et” miatt az utána álló „s3” rövidítést pedig feloldották.

Az előző két változtatás helyével levélpárt alkotó, b₈a lap első sorában ugyancsak a budapesti 45. jelzetű példányban maradt fenn a „talis” szó rövidítése „tall” formában. Az igazítás során a felesleges első „l” betűt kihagyták (12. ábra). Az így rövidebbé vált szót ettől kezdve nagyobb térköz választotta el a következő szótól.

Az f₈b lap 30. sorában egyedül a gyöngyösi példányban olvasható a hibás „l p p uiolētiā: l' psuasiōes”, amely azután a többi négy példányban megigazítva látható: „l' p uiolētiā: l' p psuasiōes” (13. ábra). A második „per” rövidítés tehát társa mellől elkerült a helyére. A g₈b lap első sorának végén „domeistca” szó áll Gyöngyösön, míg a többiben az „i” betűt már felcserélték az „st” ligatúrával: „domestica” (15. ábra). Ez az igazítás egyben alkalmat nyújtott arra, hogy a 23. sorban — különben nem lényeges — változtatásra is sor kerülhessen: „Caterinā” helyett a velencei szövegben is olvasható „Catarinā” áll (16. ábra).

A korabeli ún. gótbetűs nyomdai típusok — a kézírásos előzményekre támaszkodva — kétféle „r” betűt használtak: egyrészt a maival azonos formáját, másrészt a „2” számjegyhez hasonló, de annak kettős irányváltozását nem ilyen élesen követőt „2”. Mindkét fajta „r” betűt minden megkötés (pl. szöveg) nélkül használták a *Confessionale* szedésében. Az n₁a lap első sorában a maitól eltérő alakú „r” betűt alkalmazták négy példányban a „liberaliter” szóban, ráadásul az elsőt tótágast.⁹² Gyöngyösön ezzel szemben ebben a szóban mindkét helyen az „r” betű a mai formájában áll (18. ábra).

A *Confessionale* utolsó lapján (p₈a), a mutató végén tapasztalható az egyetlen olyan eltérés, amelyhez a szedést át is kellett tördelni. Mindkét budapesti példányban és Berlinben a második hasáb 28. sorában egyetlen sorban olvasható az igen zsúfolt „qñ fieri deb3 rstitutio.c.cxxij.” szöveg. Túrócszentmártonban ezzel szemben ugyanez — sokkal jobban áttekinthető módon — két sorban található.⁹³ „qn fieri debet restitutio.carta / / .cxxij.” (19. ábra). A második változat a korábbi „c.”-vel rövidített „carta” szó teljes kiírásával egészen egyértelmű, szemben az első variánssal, amelyben a „c.cxxij” szöveg „carta 123.” helyett „233”-nak is értelmezhető.

Megfigyelve a *Confessionale* azon helyeit, ahol igazítások voltak tapasztalhatók, feltűnik, hogy a változatok közül az öt példányból mindig csak egy képviseli az egyiket, míg a többi négy a másikat.⁹⁴ Ebből arra lehetne gondolni, hogy az

⁹² Bp. EK 45 és 46, Berlin és Túrócszentmárton.

⁹³ Ez a levél — a kolfonnal együtt — hiányzik a gyöngyösi példányból.

⁹⁴ Természetesen az egyetlen példányban fennmaradt változat hol az egyik budapesti, hol a gyöngyösi, hol pedig a túrócszentmártoni példányban maradt fenn, amint ennek előfordulási valószínűségének szóródottságáról a deformálódás tárgyalása során a fentiekben már szó esett.

igazítások úgy nagyjából egy időben történtek volna. Ez azonban lehetetlen, hiszen a négy, illetve öt levélpárból álló füzetek nyomtatásra egymást követve készült, az igazításokra pedig mindig egy-egy ilyen munkafázison belül egyenként került sor. Ráadásul a változtatások kikövetkeztethető irányát figyelembe véve az egyetlen példányban fennmaradt variáns hol a korábbi (a fenti felsorolás első hét esetében), hol pedig a későbbi (az utolsó két alkalommal) állapotot mutatja. Úgy tűnik, hogy itt is a véletlenről van szó. Ez pedig az ilyen kevés példány esetében jobban érvényesülhet, ahogy erről a deformálódások kapcsán már szó volt.

Tehát a *Confessionalen*ál — akárcsak a *Chronica* esetében — mindig van egy ritkább és egy gyakoribb változat. Hét helyen összesen kilenc ilyen variáns volt a fentiekben kimutatható. Összesen csak öt példány ismeretes ebből a hazai ősnymtatványból, amelyek közül a berlini technikai okok miatt összevethetetlen volt a többiekkel, míg a gyöngyösi kötetből hiányzik az egyik változatot tartalmazó utolsó levél. Ilyen leszűkített variációs lehetőségek ellenére is figyelemreméltó a hét lapon található kilenc szövegeltérés szóródása a példányok között. A ritkább változat a hét hely közül kettőben⁹⁵ két alkalommal, míg egyben⁹⁶ három esetben fordul elő. A 46. jelzetű budapesti példányban mindig a gyakoribb olvasható, míg a berlini megvizsgálására az optikai összehasonlító berendezéssel nem volt lehetőség.

A fentiekben tehát megállapítható volt, hogy mindkét 15. századi magyarországi tipográfiában a nyomtatás művelete közepette is igazítottak még a szövegen. E változtatásokból a sokszorosításra szánt eredeti szövegre vonatkozólag is lehetett bizonyos támpontokhoz jutni. Így mindennek áttekintésével, illetve az ezekből levonható következtetésekkel talán sikerült az első hazai műhelyek túlnyomórészt ma is homályban levő történetére valami kis fényt vetni.

BORSA, GEDEON

Die Varianten der ungarländischen Wiegendrucke

Weil wir über die ungarländischen Druckereien im 15. Jahrhundert keine Archivangaben kennen, kann man alle Angaben über die Anfänge der ungarländischen Typographie nur aus den vorhandenen Druckwerken schöpfen. Darum schien es nötig die bekannten Exemplare dieser Druckwerken zu vergleichen und die Abweichungen zwischen ihnen nachzuweisen.

Von den Produkten der zwei inländischen Werkstätten bestanden Exemplare von fünf Werken, es gibt aber nur drei Werke, von welchen mehrere Exemplare zur Verfügung stehen. Der Verfasser machte Vergleiche mit Hilfe des sog. Hinman-Collators, zwischen den acht Exemplaren der *Chronica Hungarorum*, zwischen den zwei Exemplaren des *Basilus Magnus* und den vier Exemplaren des *Confessionale*. Als Ergebnis der Untersuchungen kann man feststellen, dass manche Berichtigungen auch noch im Laufe des Druckes in unseren beiden Typographien im 15. Jahrhundert gemacht wurden. Mit Hilfe der nachgewiesenen Varianten kann man auf den Originaltext und im allgemeinen auf die Geschichte der ersten ungarländischen Werkstätten, die auch heute überwiegend im Dunkel ist, ein wenig Licht werfen.

⁹⁵ Bp. EK 45 és Túrócszentmárton.

⁹⁶ Gyöngyös.

Név- és évszámrejtés a XVII—XVIII. században

1. Varga Imre a *Kuruc küzdelmek költészete* című versantológiájában a 35. szám alatt közöl egy verset, amelyben egy magát megnevezni nem akaró szerző az 1674-ben Pozsonyba idézett kálvinista és lutheránus prédikátorok sorsát, vallatását, bebörtönöztetését énekli meg, meglehetősen terjedelmesen. A verselmény szerzőjét máig nem ismerjük, s Varga Imre levéltári kutatások után sem tudott nyomára bukkanni, pedig neve megtalálható a versben, csak éppen „ész kell hozzá, nagy derék értelem”. A szerzőnek sikerült megmenekülnie betegsége ürügyén a kínvallatástól, a tapasztaltakat azonban a hitelesség igényével megírta, a további üldöztetéstől való félelmében azonban sem a maga nevét, sem a versszerzés helyét nem nevezte meg, hanem művében valahol elrejtette. Erről így ír az első öt versszakban:

Kérlek, ember, hagyj békét a szilenciumnak, / Ez néhány verseim, mert arról szólanak, / Miképpen folyt dolgok prédikátoroknak, / Kik minap Pozsonyban felcítáltattanak.

Ne kérdezd azt, ki az, ki írtam versekbe, / Nevem tudásáért ne nézz versejékbe, / Mi gondod rá, hol van születésem földje, / Elég, hogy Pozsonyból Istenem megmente.

Igaz dolog ugyan, bizony itt van nevem, / De hogy fellelhetnéd, alig reménylhetem, / Ész kellene hozzá, nagy derék értelem, / Jeles mesterséggel mert én azt feltettem.

Holott írtam? Azt is ha akarod tudni, / Ha elmés ember vagy s ha tudsz kereskedni, / A nevemmel együtt itt meg lehet lelteni, / De barátomnak is nem mondtam azt ki.

Azt ne gondold soha, hogy költ volna in Kércs, / Sem pedig in Vámos, avagy másféle Pércs, / Itt, amott gondolván a lelked meg ne sérts, / Hanem a dolognak valóságát így érts.

A harmadik versszak egyértelműen elárulja, hogy a szerző nevét a költeményben valahol olvasni lehet. A névrejtés alább ismertetendő néhány módszere közül azonban kizárja az *akrosztikhont*, amely ebben az időben már nagyon jól ismert módszer volt nemcsak a költő nevének, a szerzés helyének „eltitkolására”, hanem a XV. századtól kezdődően, s még a XVIII. században is különféle költői gondolatok, értelemek, szimbólumok jelölésére is. A versszerző minden bizonnyal lutheránus prédikátor, ehhez a módozathoz nem folyamodott, hiszen nagyon könnyen ki lehetett volna deríteni nevét.¹

¹ VARGA Imre: *A kuruc küzdelmek költészete*. Bp. 1977. nr. 35. A vers címe: Pozsonyban 1674 citáltatott Evangélikus prédikátoroknak sanyarú sorsa. 1—5. versszak.

Az idézett néhány versszak adta az ötletet, hogy levéltári kutatásaim közben a név- és az évszámrejtés néhány ismert és ismeretlen XVII—XVIII. századi módszerére felhívjam a figyelmet. S nem tudom megígérni, hogy az említett vers szerzőjét, a mű írásának helyét meg tudom majd nevezni.

2. A névrejtés legismeretesebb módszere az *akrosztikhon*. A reneszánsztól kezdve azonban már nem annyira a szerzői név vagy mögöttes tartalom eltitkolására szolgált, hanem inkább a versszerző mesterség bizonygatására. Vásárhelyi András (?—1526) nevét épp a versfők őrizték meg.² Balassi Bálint nemcsak a maga, hanem nagyon gyakran a vers címezettjeinek a nevét is akrosztikhonnal fejezte ki. Ezek a költői praktikák őrizték meg Bebek Judit, Morgai Kata, Chak Borbála, Krusit Ilona, Losonci Anna, Susanna, Krisztina és Sófia nevét.³ Tinódi viszont az *udvarbírákról és a kulcsárokról* írott versében a mű tréfás értelmét mondta el a versfők segítségével: SZOLGALOK BORNAK. A *sokféle részöögösről* szóló énekében az 1—23. versszakokban a nevét és a versszerzés helyét, majd a 30—44. szakaszok fejeiben ismét a tréfás szándékot rögzíti: SEBESTIÉN DEAK NIIRBATORBAN ...NAGI SZOMEHSAGABA.⁴

A magyar reneszánsz százada tehát örökölte a középkori hagyományt, amely viszont továbbgyűrűzött a XVII—XVIII. században, s a magyar barokk századának végén már az iskolákban a versszerzés mesterségjegyei között a tanárok tanítják az akrosztikhont. Jól tanuló diákok, ügyesen verselő tanárok azon versengenek, hogy az egyház vagy az iskola mecénásának ki tud olyan művet ajánlani, írni, amelyben a legkülönbébb költői praktikákkal bizonyítják verstani ismereteiket s patrónusaik iránti tiszteletüket.

Az akrosztikhonnak több fajtája alakult ki. Moesch Lukács a *Vita poetica* (Nagyszombat 1693) című művében az akrosztikhon három fajtájáról beszél: az egyik szerint a verssorban minden szó ugyanazzal a betűvel kezdődik, a másikban minden verssor ugyanazzal a betűvel fejeződik be, a harmadik variáns jelenti a mi fogalmaink szerinti akrosztikhont, erre ugyanis az a jellemző, hogy a kezdő és a záróbetűk valami nevet vagy gondolatot fejeznek ki.⁵

A magyarországi piarista házak közül az elsőt Podolinba telepítették 1642-ben, s minthogy ekkor ez a felvidéki város a Zsigmond király által elzálogosított városok egyike volt, a rendi növendékek a lengyel alapítású házban maguk is lengyelek voltak.⁶ Moesch is innen érkezett 1670-ben s még ugyanebben az esztendőben fogadalmat is tett. 1671-ben már Privigyére került aritmetikát tanítani, s ránk maradt, kézzel írt tanári jegyzetei, tankönyvei, arról tesznek tanúbizonyságot, hogy a kor egyik legjobb természettudományos képzettségű tanára volt. Ennek ellenére 1693-ban *Vita Poetica* címmel egy olyan irodalomelméleti kézikönyvet adott ki,

² *Régi Magyar Költők Tára I.* Bp. 1877.

³ *Balassi Bálint összes versei, Szép magyar Comœdiája és levelezése.* A szöveget gondozta: STOLL Béla. Az utószó és a szótár ECKHARDT Sándor munkája. Budapest 1974. Harmadik, javított kiadás. Nr. 3, 4, 5, 6, 8, 18, 20, 22, 28, 34, 35, 70.

⁴ *Cronica.* Tinodi Sebestien szörzése. Colosvarba 1554. esztendőbe. II. K 1, Q 3.

⁵ *Vita poetica per omnes ætatum gradus deducta sive Poësis tota vitalis...* in *Scenam data Per Patrem Lucam a S. Edmundo (Moesch) e Scholis Piis Sacerdotem.* (Tyrnaviae 1693.) 115—136.

⁶ BALANYI György, BIRÓ Imre, BIRÓ Vencel, TOMEK Vince: *A magyar piarista rendtartomány története.* Budapest 1943. 23—24.; SZINNYEI József: *A magyar írók élete és munkái.* IX. 88—89.

amely a legmagasabb szinten értékeli az ilyesféle költői mesterkedéseket. Érthető, hogy éppen a piaristák híven követték még egy század elteltével is a németországi születésű, de képzettségét Lengyelországban szerző Moesch verselméleti utasításait.⁷

Az akrosztikhont végtelen hosszúságúra is lehet nyújtani, tulajdonképpen csak verselőkészség kell hozzá, a versfejek szövegét a szerző bizonyára már előre megírta, s a sor szövegét csak a megfelelő kezdőbetűhöz szabta. Így tett 1738-ban egy podolini piarista növendék, egy bizonyos Bonaventura a S. Josepho, aki pater Bernardint a házfőnököt nemcsak a terjedelmes latin versével, hanem a versfőkbe írt jelzőkkel is megtisztelte így: PATER BERNARDUS A SANCTO ANTONIO RECTOR DOMUS PROBATIONIS PODOLINENSIS OLIM CRACOVENSIS VIR INSIGNIS ERUDITIONIS ET AUCTORITATIS VIRTUTIBUS ET FACINORIBUS GLORIOSUS DE TOTA RELIGIONE ET SINGULORUM RELIGIOSORUM AFFECTIBUS AESTIMATIONEM ATQUE REVERENTIAM SUI EMERITISSIMUS.⁸

Az iméntinél bravúrosabb verset készített a nagyszombati gimnázium rektora, Baki Ferenc a XVIII. század legvégén, aki a megye főispánját, Erdődi Józsefet disztichonokkal köszöntötte. A hexameterekben fölülről lefelé, a pentameterekben pedig alulról fölfelé olvasandó értelmes szöveget írt: A hexameterek versfőit így rakhatjuk össze: VIVAT EXCELLENTISSIMUS AC ILLUSTRISSIMUS DOMINUS COMES JOSEPHUS ERDEODI. A pentameterek kezdőbetűi pedig az alábbi szöveget adják: SUPREMUS COMES NITRIENSIS RECURRENTE SOLATIO-SA NOMINIS SUI PATRONI LUCE.⁹

Ugyanez a Baki Ferenc hasonló ünnepi verssel köszöntötte Ferenc császárt is 1798. október 3-án Nagyszombatból. Az előbbihez képest ez a versezet már annyival nehezebb, hogy az akrosztikhon szövege négy hexametrikus sort tesz ki. S minthogy a disztikhonos versben a hexameterek és a pentameterek száma azonos, az első két sor betűinek a száma meg kell hogy egyezzzék a második két sor betűinek számával. Az akrosztikhon verse ez:

VIVAT AMOR NOSTER CAESAR FRANCISCUS ET OMNEM
 REPLEAT AUGUSTIS VICTOR VIRTUTIBUS ORBEM
 DUM CELEBRANDO SUI SOLENNIA FESTA PATRONI
 REGNA BEAT PIETASQUE IUBET CANTARE CAMOENAS

⁷ KILIÁN István: *Házikáplán, tábori lelkész, tanár, hadmérnök. Emlékezés Moesch Lukácsra.* = Vigilia 1986/8. sz. 582., 588. BAK Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században.* Bp. 1971. 62–78. (Irodalomtörténeti Füzetek 72.)

⁸ Elogium Admodum Reverendo P. Bernardo a S. Antonio Rectori Domus Probationis Podolinensis Discessuro pro Capitulo Generali. Universitna Knižnica v Bratislave MS 1048. 429–438. p.

⁹ *Dies Onomasticus Excellentissimi ac Illustrissimi Domini Domini Comitis Josephi Erdödy de Mongorókerék (...)* CVNctIs INCLItIs statIbVs, aC orDInIbVs DICTae proVINCIae soLennIora rItV aggratVlantIbVs Festino carmine celebratus. (Tyrnaviae Typis Venceslai Jelinek Caesarei Regii Privilegiati Typographi 1698.) A vers végén olvasható: ObTVLIt sInCero pIoqVe affeCtV gratVLans InFIIMVs CLIIens, aC serVVVs FrancIsCVs* Baki nobILIIs HVngarVs ProVINCIa NItIrenSI qVa GYMnasII TYrnaVIensIs DIrector. Megjegyzés: a csillag előtt és után kétszer olvasható a kronosztikhonban ugyanaz az évszám. Az Y számértéke: 5. Központi Piarista Könyvtár, Budapest. P 34. (1/12)/nr. 10.

A technikás disztichon néhány sorát érdemes idézni:

Cím: RegIS ApostoLICI qVae CLara reCVrrIt, oVansqVe
NoMIne FranCisCI, LVX pIa Vota Cape!

Vox Divinat sonat: Date, quod dare cuilibet aequum est;
Sive Dei, seu Honos Caesaris illud erit.
Innumeros igitur Vasallos inter, Avitae
Austriadum norunt qui pia Sceptra Domus.
Vngarici pariter Regni studiosa Juventus
Nomine fert Regi vota, Patrique suo.
Annua Francisci celebrat dum Festa Patroni,
Et sua laetitiae munere Regna beat
Talis Io! Regum quicunqve flagramus amore
Omnibus est Nobis jure colenda Dies.

Az idézett részletből az akrosztikhon első szava (VIVAT) és az utolsó szó néhány betűje (OENAS) olvasható. A vers címében viszont egy közönséges kronosztikhonnal találkozunk, amelyből az 1798-as évszám olvasható ki.¹⁰

A kronosztikhon és az akrosztikhon természetesen nem speciálisan magyar jelenség. Megtalálható ez a lengyel, a bécsi s bizonyára még számtalan európai ország iskolai gyakorlatában. 1728-ban Joannes Adamus Paar tiszteletére egy ismeretlen feltehetőleg osztrák szerző nepomuki Szent János névvel, rangjával díszített akrosztikhonos verset készített. Paar János védőszentje az említett prágai szent volt. A terjedelmes, kronosztikhonos sorokkal tördelt vers betűiből az alábbi szöveg olvasható ki: IOANNES NEPOMUCENUS CANONICUS PRAGENSIS ET PRAESUL INFULATUS.

3. Ha azonban látnánk az aprónyomtatványt, meggyőződhetnénk arról, hogy a szerző, amint egyre közelebb és közelebb jut a vers befejezéséhez, verssorai, a ciklus darabjai egyre technikásabbak. Az utolsó lapok egyikén készített egy olyan verset, amelyben a versfők így olvashatók össze: MAGNVS FAMAe PATRONUS. Kiemelt azonban a szerző a vers közepén is bizonyos betűket így: SANCTIS ADNUMERATUS. A tizenhét soros, disztichonokban írt vers minden sora ezen kívül még kabalisztikus verssor is, amelyről alább még részletesen kívánok beszélni.¹¹ Az olyan versszerző praktikát, amely szerint a verssorok közepe táján lehet összeolvasni bizonyos kiemelt betűket, mai fogalmaink szerint *mezosztikhonnak* nevezzük. Ha viszont egy sorban minden szó ugyanazzal a betűvel kezdődik, s a verssorokban egymás alá oszlopban elhelyezett szavak első betűi értelmes szöveget adnak ki,

¹⁰ Cím: Io! RegIS ApostoLICI qVae CLara reCVrrIs, oVansqVe // NoMIne FranCisCI LVX PIA Vota Cape! (1798.) Poetica Franciscus Baky. Majestatis Vestrae Sacratissimae Tyrnaviae 3-a 8-bris 1798. MTA Mikrofilmtár 5772 I.

¹¹ CIVItas DoMInI noVa proLe eXVLtans* In VoCe VIRTutIs LaVDem LoqVentIs* DIVI IoannIs Nepo: CanonICI pragensIs InsIgnIs VIRI Vitae et faMae patronI* eXVLtationIs hVIVs gLoriAm DeVoté Coronante* Illustrissimo Domino, Domino Joanne Adamo... a Paar... Domino ac Patrono gratiosissimo (Viennae Austriae, Typis Mariae Theresiae Voigtin Viduae, Universit. Typogr. 1729.) Piarista Központi Könyvtár, Budapest. P 33/1/10/nr. 17.

akkor egy lengyel kézirat os poétika szerint *carmen parandonicum*mal van dolgunk.¹² Moesch, mint láttuk, a mezosztikhont is akrosztikhonnak nevezi. Az ismeretlen lengyel diák Carmen parandonicumja 1689 és 1705-ös évekből így hangzik:

Ictibus	Immodicis	Ivit	Invadens	Inimicus
Obtinuisse	Omnes	Ornatus	Orgor	Optat
Arderes	Accedens	Animos	Acidosque	Animari
Nancisci	Nitidum	Nostrum	Natale	Nefandus
Nidum	Nobilitatis	Narrat	Nomina	Nostra
Enses	Ergo	Eques	Evaginas	Enumeret
Solennis	Sors	Succedere	Sublime	Secunda

Hasonló vers Langi Mihályé is, aki viszont Pázmányt csúfolta ki versével, s azt úgy készítette el, hogy az egymás alá kerülő szavak ötször kiadják a PAZMAN PETER nevet, a telesztikhon pedig így olvasható össze: GAZ NEV LATOD.

Patuarkodo	Pofas	Praedallo	Posta	Pironsa	G
All-orczas	Alakos	Akaratos	Atok	Apatsk	A
Zaballo	Zaijglo	Zabolatlan	Zauaro	Zuzmra	Z
Maszlajos	Merges	Maga hanio	Megczialo	Marua	N
Artalmas	Agyaras	Ampolnas	Allyuk	Agürn	E
Negeudes	Nötelen	Natragulias	Nyalka	Nagy orr	V
Pilatus	Potrohos	Pusztetto	Pokhalo	Poko	L
Ektelen	Elfordult	Eszuesztes	Eueth	Eh Rok	A
Tudatlan	Tragar	Tetouazo	Torma	Tarezo	T
Erdemes	Epedes	Erkölcziös	Esküö	Enek	O
Ragalmazo	Rouasz	Rettentö	Remete	Rutua	D ¹³

A nyitrai piarista kollégium valamelyik tanára 1714-ben Kohári Istvánt egy hasonló mesterkedéssel felépített terjedelmes verssel köszöntötte 1714-ben. Ez a szerző viszont Carmen cephalonomasticumként emlegeti művét. A sorok szavai ugyanazzal a betűvel kezdődnek: EXCELLENTISSIMUS COMES STEPHANUS COHARI DE CSABRAGH REGNI HUNGARIAE MERITISSIMUS IUDEX CURIAE SCOLARUM PIARUM FUNDATOR GRATIOSISSIMUS VIVAT DEO ET PATRIAE.¹⁴

A hexametrikus sorok szavait a vers nyomdásza, Georgius Andreas Roden kövér és óriási betűkkel szedte, így a szövegből azonnal látszik, hogy az egymás alá írt betűket összeolvasva értelmes szöveget kaphatunk.

¹² Miscelanea de Poetica si Rhetorica sec. XVII. Manuscriptu farte necomplectu... polonicu. Anno Domini 1685. Carmen parandonicum est illud, in quo omnes dictiones ab una eademque litera incipiunt.

¹³ Közli: ACZÉL Géza: *Képersek*. Bp. 1984. 15–16.

¹⁴ PaLMa aetatis qVaternae reLigionis, Caesaris, patriae, aC Literis ConseCratae, Pannoniae floresCens*, seu eXCeLLentissIMVs generalis beLLICVX, praeCLaris VirTVtis, aC strenVVs Verae reLigionis propVgnator*... CoMes StephanVs Kohari haereDitariVs In Csabragh*... reCVrrente annVa sanCti Stephani proto-Martyros Die* a DeVotissIma sibi et pia CaLLiope nitriensi Ipso nataLi Die Metrice saLVtatVs.* Tyrnaviae Typis Academicis, per Georgium Andream Roden. Központi Piarista Könyvtár, Budapest. P 34/1/nr. 9.

Hasonló az a költemény is, amely másfél évtizeddel később Pozsonyban jelent meg Illésházy József és felesége Abensperg Joanna, Terézi, Josefa házasságkötésének tiszteletére. Hexametrikus ez a vers is:

Vivite	Vernantes	Vernoque	Virore	Venusti
Inter Io	Ioviale	Iubar!jubet	Inclyta	Iuno
Ver Vobis	Vegetis	Vireat	Veniente	Vigore
IOSEPHO	Illustri	Iunctae	Ingenuaeque	IOANNAE
Terpsichore	Triplicante	Tono	Trabeata	Triumphos
Excitet	Eximios	Excelsas	Erigat	Eos ...

Ha az előbbinél sokkal rövidebb vers szókezdő betűit összeolvassuk, akkor egy sor hexametert kapunk, amely azonban kronosztikhont is tartalmaz:

VIVITE QVOS SANCTO SOCIAVIT FAEDERE NVMEN!

Tehát az akrosztikhonos sor is hexameterben van írva, s a benne található római számok az 1729-es évet adják. A címlapon az ismeretlen versfaragó négy kronosztikhont helyezett el, s ezek mindegyike jelzi, hogy a házasságkötés 1729-ben történt, s a mű is akkor keletkezett. Hogy azonban a szerző még jobban büszkélkedhessen a verscsinálásban való jártasságával, még az akrosztikhonban is elhelyezett egy kronosztikhont, ezért kapta a vers a Carmen acrosticho Chronosticum megnevezést.¹⁵ Az akrosztikhon hagyománya azonban alkalmi versekben még a XIX. századba is átnyúlik. Patasich József 1830-ban sorkezdő szavakból állított össze értelmes szöveget, s ezzel a verssel köszöntötte József nádort:

JOSEPHUS Prorex, Regium de sanguine natus
ORNAT virtutum propriarum luce corusca,
STIRPEque Caesarea, Regnique, ac Regis amore,
EXCELSAque animi vi, et claro lumine mentis
PESTINUM: multa id cura reddendo celebre
HUNGARIAE Emporium, Proceres, Civesque fovendo,
URBEMque innumeris cumulando favoribus INSTAR
STELLAE propitioe, in medio fulgentis Olympo.

A nagybetűvel szedett szavak értelmes szövegűek: JOSEPHUS ORNAT STIRPE EXCELSA PESTINUM HUNGARIAE URBEM STELLAE INSTAR.

A vers végére még egy kronosztikhonos disztichont is írt Patasich:

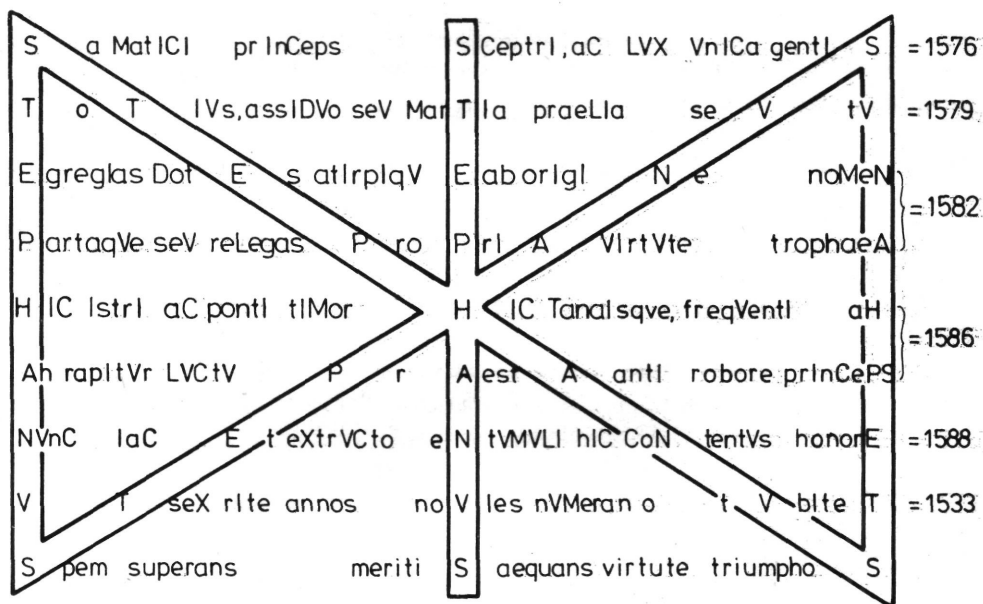
Stella PaLatInVs IosephVs, post VbI terrIs
FVLserIt hIs, nIteat seMper In arCe Del!

¹⁵ VnItas sVbCresCentIs nVMerI raDIX* e saCrIs DIVI Iosephi, et Ioannae TheresIae Iosephae noMInIbVs eXcerpta* et post VIGIntI seX LabentIs annI DIVIsIones perManenter reLICta* aDieCtIs bIs seX sYMBolIs, nobILes praerogativas referentIbVs; honoribus[...] Josephi Illesházy de Illeshaza item Dominae Comitissae Dominae Joannae Theresiae Iosephae de Abensperg, et Traun etc. post festIVa nVptIarVM foeDera eXhIbIta, et ConseCrata* (Posonij, Typis Joannis Pauli Royer. Anno ut supra, [1729]) Központi Piarista Könyvtár P 33/1/12/nr 13.; uo. P 34/1/1/nr. 7.

A disztichon első sora vét a prozódiai szabályok ellen, a lényeg azonban ebben az esetben nem a prozódiai szabályok betartása volt, hanem a kronosztikhon hibátlan volta.¹⁶

4. A kéziratok vagy nyomtatott szövegek általában nagybetűvel, kövérrrel, vagy a vers szövegétől eltérő színnel jelzik az akrosztikhon, a mezosztikhon vagy az akroteleuton betűit, így a vers láttán viszonylag könnyűszerrel lehet a költői praktikáról, a rejtett szándékról esetleg az elbújtatott névről tájékozódni. Tulajdonképpen akkor merülhet fel probléma, ha egy-egy régi, hasonló költői praktikával megírt vers a másolatok másolataiból marad ránk. A sietős vagy a hanyag másolók nem tulajdonítottak nagy jelentőséget a sorok között elhelyezett kiemelt betűknek, s ezért ezek a vers mögöttes értelmét, szerzőjét, szándékát magyarázó akrosztikhonok eltűntek, s helyreállításuk is nagyon gyakran csak úgy lehetséges, ha a versszakok sorrendjét megváltoztatjuk. Még rosszabb a helyzet, ha a szerzői szándék mezosztikhon mögött rejtőzik. Ha a másoló nem törődött a sorok közepén elhelyezett betűk szövegével, a következő másoló már nem is tudhatott arról, hogy a szerző a mezosztikhonban valamit elrejtett, s így szövege elsikkadt.

Valaha így járhatott Balassi *Ad laudes confinium* című művének állítólagos mezosztikhonja is. Julow Viktor feltételezése szerint ugyanis, ha a *mezó* és a *szép* szavakat egy egyenes vonallal összekötjük, akkor azok egy görög I (iota) és egy χ (khi) alakot adnak ki. A merész hipotézis akkor lenne tökéletesen bizonyítható — írja Julow —, ha az utolsó sorban a *szerencsékkel* szó jelzője nem a *jó* lenne, hanem a *szép*. Azaz így hangzana az utolsó sor: *Mint sok fát gyümölcscsel, sok szép szerencsékkel áldjon Isten mezőkbe*. A jó jelző — véli így Julow — szövegromlás eredménye, s nem

¹⁶ CeLsIssIMVs proreX, HVngarIae DVLICs. Központi Piarista Könyvtár. P 33/1/2/nr. 29.

lehetetlen, hogy egyszer még napvilágra kerül egy ilyen variáns.¹⁷ A Balassi-kutatás ezt természetesen nem fogadja el, hiszen semmivel sem lehet bizonyítani.

Nemrég Piotr Rypson lengyel kutató jóvoltából kezembe került egy vers, amit Ulricus Schober írt 1588-ban, Báthory István lengyel király halálára:

Epitaphium STEPHANI SERENISSIMI ATQVE Junctissimi Poloniae Regis, magni Ducis Lithvaniae, Russiae ... Principis Transylvaniae etc. Numerum Annorum continens.

Az első évszám Báthory István koronázásának, a második lengyelországi útjának, a harmadik Litvániaért folytatot háborújának és békekötésének, a negyedik halálának, az ötödik krakkói temetésének, a hatodik születésének idejét jelöli. Andreas Cotenius a toruni nyomdász, aki ezt a verselményt kiszedte, bizonyára ugyanannyit bajlódott a különböző évszámot kiadó kronosztikhonos sorokkal, az X alakban valamint a középvonalon áthaladó függőleges vonalán elhelyezkedő betűk kiszedésével, ahogyan talán megszenvedett ennek a versnek a megszerkesztésével maga a szerző. Az azonban bizonyos, hogyha ugyanezt a verset kelléktára, költői eszköztára nélkül másoljuk le, akkor senki nem gondolna arra, hogy Ulricus Schober a vers középpontjában áthaladó X és I jelet szerkesztett művébe. Íme a vers folyamatosan írva:

Sarmatici princeps sceptri, ac lux unica gentis
Totius, assiduo seu Martia praelia seu tu
Egregias dotes stirpique ab origine nomen
Partaque seu relegas propria virtute trophaea
Hic Istri ac ponti timor hic Tanaisque, frequenti ah
Ah rapitur luctu praestanti robore princeps
Nunc iacet extracto en tumuli hic contentus honore
Ut sex rite annos novies numerando tu bitet
Spem superans meritis aequans virtute triumphos.¹⁸

Az aprónyomtatványban is jól láthatóan kirajzolt X jel, leszámítva az akrosztikhont és a telesztikhont, ugyanazt az ábrát mutatja, mint amit Julow tételezett fel Balassi híres versében. Láthatta-e ezt a verset a magyar költő a *Végek dicséretére* írása előtt? Schober műve 1586-ban, Balassié 1589-ben született, a költő — közismert — igen jó kapcsolatban volt Báthory Istvánnal, s amikor 1589-ben nekikeseredve „világgá”, azaz Lengyelországba indult, itt tartózkodása idején legfőbb pártfogója a halott lengyel király unokaöccse, Báthory András bíboros volt. A magyar költő pártfogója halálára írt epitaphiumot posta vagy futár útján is kézbe kaphatta, de nem valószínű, hogy lengyelországi patrónusa, a fiatal bíboros a magyar költőnek megmutatta a lengyel költő munkáját. Ha a *Végek dicséretére*

¹⁷ Julow Viktor: *Balassi Katonaéneke*. In: Árkádia körül Bp. 1975. 38–44.

¹⁸ Ulricus SCHOBEL: *Epitaphium Stephani serenissimi atque invictissimi Poloniae Regis Magni Ducis Lithvaniae, Russiae, Prussiae [...] etc. Principis Transylvaniae etc. Numerum Annorum continens*. (Torunii Borussorum excudebat Andreas Cotenius.) [1586.] A nyomtatvány xeroxmásolatáért Piotr Rypsonnak kell köszönetet mondanom.

szerkesztett vers keletkezése előtt már látta Balassi az epitaphiumot, természetes, hogy maga is megpróbálkozhatott hasonló költői bravúr szerkesztésével. A képversről, a titkos jelet adó, megszerkesztett mezosztikhonról Balassi csak egyféleképpen vélekedhetett: a vers megtervezése, reneszánsz harmóniája nagyfokú mesterségbeli tudást igényel. Efféle elképzeléseit pedig csak erősíthette Optatianus Porphyrius nagyszerű technikával tervezett és készített, többek között Krisztus monogramot is tartalmazó költészete.¹⁹

A *Katonaének* úgy látszik nem Lengyelországban készült, hanem még Balassi Lengyelországba indulása előtt, a pontos keletkezési időt azonban mindmáig nem sikerült tisztázni.

A vers elemzése kapcsán, az egyik szakasznál, amelyben roppant seregről, veres zászlókról, párduckápákról, fényes sisakokról olvashatunk, Nemeskürty az alábbiakat írja:

„Ilyen képet ... a nyolcvanas években magyar katona Magyarországon aligha láthatott. Ellenség előtt roppant sereg majd csak néhány év múlva fog csak felsorakozni Esztergom falainál. Balassi legfeljebb kétszáz lovassal küzdő, portyázó vásárt ütő katonák harcmodorát ismerte. E most idézett strófa olvastán inkább a danckai ostrom seregteseit látjuk magunk előtt, piros színű zászlók alatt, ünnepi páncéltatban.”²⁰

Ezzel a mondatával azt engedi sejteni Nemeskürty, Balassi egyik életrajzírója, hogy a vers talán csak Lengyelországban született, már a Báthori bíborossal való találkozás után.

A kérdésre, hogy Balassi láthatta-e Ulricus Schobernek az imént idézett versét, válaszolni nem tudunk, az azonban mindenképpen feltűnő, hogy a költő lengyel királypatrónusát ugyanolyan jelet rejtő verssel búcsúztatták el, mint amilyen jelet Balassi *Ad laudem confinium* című versében Julow feltételezett.

A mezosztikhonos jelek még ezután is sorakoznak. S úgy látszik az is lengyel eredetű, amit P. Cyprianusnak, a podolini kollégium piarista vicemagiszterének egyik növendéke ajánlott 1697-ben:

Castalio versus	meA concipe musica	plausV
Illaesum Lauri	celebrabiS fulmine	robuR
Plectra sonora pares	LAurentio pangite	MusaE
Recte multisonis	Nervis constringite	NomeN
Ignis quo candens nec	Carbo clarior	ardeT
At mea ne sileat meus	Toti nunciet	orbi
Non taceant laudes	tantO conferre	PatronO
Vnicus ut cordi sic sis	Laurentius	ori
Sic tibi vita	fluAt mortique recedat	imag O
Vivere si mVndo	cessAs animam sic astra	requiranT

¹⁹ Rimay szerint Balassi mintaképeihez tartozott Plautuson, Terentiuson, Ovidiuson és Catulluson kívül Ausonius is, akinek Technopaegnion című munkája sem lehetett hatástalan Balassira. Vö: BORZSÁK István: *Az antik manierizmus kérdéséhez.* = Ant.Tan. XXII. 2. 1975. 233–246; DICK HIGGINS: *Pattern Poetry Guide to an Unknown Literature.* New-York: 1987. 25–53; JEREMY ADLER–ULRICH ERNST: *Text als figur.* Hannover 1987. 21–86.

²⁰ NEMESKÜRTY István: *Balassi Bálint.* Bp. 1978. 214–215.

A sorok elején, közepén és a végén található kiemelt betűket összeolvasva kapjuk az alábbi szöveget: CIPRIANUS A SANCTO LAURENTIO IO! Majd az utolsó sor kiemelt betűi adják a VIVAT szót.²¹

Ugyanebben az évben készült egy másik alkalmi költemény is, amelyben ugyanezt a magisztert egy másik növendéke köszönti:

Constantem sors Ipsa	roTam, Tibi sponte	ministraS
Innumeras volvat luces ac O m	Nia	menti
Pandat fausta tuae, non	E Vri tempora	crudiS
R imentur statuR	Is vitae, florida	nomeN
Incolumis Dea LaV r e	Ti, Cingatque	decorE
Augustam frontem PATris	grAdiens pEr compita	clivI
Noster amor famuLus	sEquitur e pectoRe	culmeN
Vna anim O	sempeR vovet utqUE	jugaII
Sydereo vicTor,	caeloS ceu vertiCe	praesuL
Ascendas, fas Ces capiens,	veLuti augure voT	O
Sa Netus ; tu potiare	Favoribus;	Omnia Divum
hAud ludent vatem Pater	Optime vive	pe Rennis

A kövérrel szedett betűket követve egy dupla W és egy I formájú ábrában (||X||) kapjuk meg a rejtett szöveget: CIPRIANUS A SANCTO LAURENTIO VICERECTOR PODOLINENSIS FLOREAT.²² Az ábrát magyarázni nem tudjuk, valószínű azonban, hogy ennek is, mint a barokkban minden hasonlóknak, volt szimbolikus jelentése.

Az ábrát adó mezosztikhonok közül talán az egyik legérdekesebb Palocsay Györgyé a XVIII. század legelejéről. A magyar nyelvű vers sorain különböző betűket vastagon kirajzolt a kuruc generális, s ezek egy cserépbe vagy vázába tett tulipán formát adnak ki. A virág alakú mezosztikhonnak a szövege viszont latin. Mint kiderült a köszöntő verset Palocsay a maga nevében írta édesanyja tiszteletére. A vers képét korábban már közöltük, így annak újraközlésétől most eltekintünk.²³

A fenti mezosztikhonok ábráját úgy kaptuk meg, hogy egy-egy a szöveghez illő betűt rajzolt ki vastagon a szerző. A piarista Szlavkovszky Benedek a cor (szív) és a sol (nap) szavakból képzett szív vagy nap alakú mezosztikhont. A versfüzért egyébként *tripudium genethalicum*nak nevezte el szerzője.

A sol szóból kialakított „napkorong” vers az alábbi:

Vngaria an trepidas	re SOL uta	in praelia verba
Nil metue: in SOL ito refluunt		SOL atia cornV
Gaudia SOL licitis aderunt,		SOL idique; favoreS
Austrius SOL ium SOL nobile		SOLus habebiT
Regalique SOL o splendor		SOLennis agetuR
Ingenuo SOL ers plausus		SOLidabitur ignI
Altaque splendent	SOL ari lumine	tectA

²¹ Symbolum filialis affectus administrandum Reverendo In Christo Patri P. Cypriano a S. Laurentio Vice Magistro Novitii Collegii Podolinensis Scholarum Piarum In annuo sui Tutelariorum recursu Praesentatum Anno 1697. Levoča Statny Oblastny Archiv. Jelzet nélkül. Lapszám nélkül. A vers címe: Applausus Musicus Reverendo Patri Cypriano a S. Laurentio In festiva sui Tutelariorum Laurentij die dedicatus.

²² Symbolum filialis affectus. Lásd itt a 21. számú jegyzetet.

²³ KILIAN István: *A régi magyar képvess.* = Új írás 1980. november. 20–34.

A SOL szótag illetőleg szó tehát a napkorongot jelöli. Ha a fenti szövegből a SOL szótagokat nem emeljük ki, ismét felfedezhetetlen lesz a költői szándék.

Hasonló a COR (szív) ábrát adó vers is:

Vice Auguste	de COR !	gracilis con COR dia	s p i r A
Nate vire !	ve COR s	Lunae COR roditó COR	n V
Gratia con COR des	refocillet	COR poris	artuS
Alma Diana	COR usca	Tibi prae COR dia	donaT
Regna in pace	COR onabis	COR robores	Aether
Incltyta vota p	re COR ,	flore COR am Orbe	patenti!
Aurea solliciti	quoque	COR dis suscipe	votA.

Ugyanebben a füzetben még található ugyanilyen módszerrel készült mezosztikhonos vers a Rosa, a Ver és a Leo szavakból, szótagokból.²⁴

5. A névrejtésnek az eddigieknél még sokkal egyszerűbb módjai is ismeretesek. Az egyik az úgynevezett *intarzia vers* Kosztolányi híres, saját nevét rejtő sorát már hallottuk:

„Itt rossz a *koszt, ó lány, ide* zsörtölődni jár az ember.”

A XX. századi költő olyan verssort szerkesztett, amelyben nevének betűi közvetlenül egymás mellett helyezkednek el, méghozzá helyes sorrendben. A tulipános mezosztikhonjáról ismert Palocsay György, Rákóczi kuruc generálisa, a költői mesterkedéseiről is híres poeta 1701-ben nevének betűit szétszórta két verssorban, de valamennyit jól láthatóan megnagyította:

GaudEt jam prOpRio consiGnans nomIne VersUS
PAtrantem LectOr Carmina qvis Sit Alunt.

A kiemelt betűk adják a költő nevét: GEORGIUS PALOCSAI.²⁵

A névrejtésnek ez a módja még a XIX. század második negyedében is ismeretes volt. Josephus Hamml, királyi táblai ügyvéd, István főherceg tiszteletére írt versében kiemelt betűk a költő tisztelgő hódolatát rejtik:

JuPiteR Istercis PestiNum Conspicit undIs
Mersum, et Prolabi millia tEcta, domoS
Post tAmen haud mulTo, consuRgere lActa domorum
TectA vidE, vitam queis parat ALMUS AMOR.

²⁴ DoMV's AVstriAe CVnae sive Tripudium Genethliacum in desideratissimo natali serenissimi Archi-Ducis Austriae et Principis Asturiae LEOPOLDI, Augustissimi Romanorum Imperatoris CAROLI SEXTI Germaniae [...] Hungariae [...] Regis etc. Primogeniti in praepositura residentia per [...] Emericum e comitibus Csaky de Keresztsegh [...] Archiepiscopum Colocensem [...] etc. eX CorDe arDentI aC DeVoto Posonii inter Choros et ignes Die 19. Aprilis exhibitum, sequentibusque Diebus Symbolis, Luminibus et Choro auctum: Anno Chrono-Cabalisticè expresso:

orbes (Dent	sVperI)	LeopoLDe	seCVnDe	gVberna;	
227	149	444	214	347	335 [= 1716]
A	te	satVrnI	saCre aVrea	teMpore	DVCas.
1	105	520	179	287	326 298 [= 1716]

Viennae Austriae, ex Typographia Caesarea Imperiali-Aulica

²⁵ Palocsay György versei. Déri Múzeum. Debrecen, Irodalmi Gyűjtemény. Ltsz: I.197/1911.

„Nunc mihi **FraTEr**, ait **VeneTam**, quantumlibet urbem
 Objice, et **Illa** tuae **graNDia** fulcra **Thetis**:
 Si **pietaTi** undas **praeTErs**, u**Rbem** aspice utramque,
 Illam dic homines, hancee creare **DEOS**.”

A teljesen szabálytalanul kiemelt betűkből ilyen szöveget állíthatunk össze:
PRINCIPES PATRIAE ALMUS AMOR FERT INTER DEOS.²⁶

6. S végül a névrejtés egy eddig alig ismert módját Lepsényi István „közli”. A XVIII. század legelején Pápán, Gyulafehérvárott tanult, poétikát tanító tudós literátor gyűjteményében a kor legismertebb képverseiből, s feltehetőleg a sajátjaiból is antológiát állított össze. Ismerte Moesch képverseit, forgatott német hasonló munkákat, s Szenci Molnár Albert költői játékait is olvasta. Gyűjteménye egyik lapján *Carmen corollarium* címszó alatt így írt be két verset:

FERT sua aevique dies fatum ac horam more**DI**,
NANque cadit patulus quod cernit vivere mun**DVS**
OBvia et heu! fera mors illustra stemmata rump**IT**.
 A kövér betűk szövege pedig ez: **FERDINANDUS OBIT.**

A másik példája hasonló, csak néhány sorral hosszabb:

URanie coelo os **NUBEM**
AEr nequeat tanto se ostendere **duRAM**
Fatorum Dea magna **vinCIT**
MAjestas velit huic faciem praebere benign**AM**
SUMmittatque Viro facis cui fessio pri**MA**
VIRgaque prima data est a quo responsa sena**TVS**
SVMturus meliora negat ab Apolline pro**MI**
VIribus huic toris faveat stabilisque vide**RI**
CVret in hoc saltem blanda huic sit semper et e**IVS**
NOLit ab amplexu divelli fors bona Lu**MEN**
ORba oculis tandem videt ac venetur nihil ur**BE**.

A sorok elején és a végén vastagon szedett betűi ismét egy rejtett gondolatot közölnek: **URBEM AERAM FACIT MANAM SUMMA VIRTUS SUMMI VIRI CIVIS NOMEN ORBE...**

Lepsényi két példája arra enged következtetni, hogy Pápán és Gyulafehérvárott ismerték ezt a költői mesterségjegyet.²⁷

²⁶ Pia refutatio Neptuni Urbem Venetias apud Sannazarium Laudantis Serenissimo Caesareo-Regio et haereditario principi archi duci Austriae Stephano [...] aeternum grati Pestiensis ad festa resurrectionis Domini MDCCC XXXVIII. Auctore Josepho Hamml Tabulari Advocato et Conventus FF. Misericordiae Budensis Syndico. Pestini Typis Josephi Beimel, Caesariae regiae privilegatae, Primatis Strigoniensis Typographiae ac unius e Pestanis Proprietarii. Központi Piarista Könyvtár, Budapest. P 32/1/1/19.

²⁷ LEPSÉNYI István Poesis ludens. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár. Quart. Hung. 1551. Teljes címe: Poesis ludens seu artificia Poetica Quaedam ex variis Authoribus collecta, caetera labore et sudore Stephani Lepsényi composita Anno QVo IesV ChrIstI VerI serVI prIDeM pressI Vota AnXII petlere noVa et Laeta.; STOLL Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1963. nr. 161, 105–106. p. Életét lásd: KILIAN: I. m. 1980. Az Uranie caelo... kezdetű vers szerzője Bonifacio Baldissare (cca. 1570–1625.) A képverset közli: DICK HIGGINS i. m. 40. Lepsényi hibásan csak egy részletet másolt le a versből.

7. A névrejtés egyik legbonyolultabb módszerére Moesch egyik kéziratot jegyzetében figyelttem fel. Az eljárás magasfokú verselési ismereteket, a Dantenál is tapasztalható gematriában való jártasságot igényel,²⁸ bizonyára ez az oka annak, hogy a kiváló XVII. végi piarista irodalomelmélet-író kívül másnak a munkájában erre a módozatra nem találhattunk adatokat. Az sem tisztázható, hogy Moesch honnan szerezte ebbéli ismereteit. Lehetséges, hogy még Mainzban, ahol gyermekkorát tölthette, valószínűbb azonban, hogy Lengyelországban, ahol viszont piaristanövendék volt. Lucas a sancto Edmondo, azaz Moesch számkabalisztikus névrejtési módszere így foglalható össze:²⁹

Mindegyik magánhangzó, amely a latinban ismeretes, emelkedő sorrendben kap egy számértéket:

a	e	i	o	u
1	2	3	4	5

Ugyanakkor viszont a latin ábécé minden betűje, 23-at véve figyelembe, ugyancsak emelkedő sorrendben kap egy másik számértéket így:

a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	v	x	y	z
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23

Moesch azonnal hoz is egy példát, amelyet nem lehetetlen, hogy maga fogalmazott: *Christianitatem a iugo Turcico liberabit*. Az adott példa szavaiban a magánhangzók az alábbi számértékűek:

christianitatem:	i	3	i	3	a	1	i	3	a	1	e	2		=13
a:														=1
iugo:	i	3	u	5	o	4								=12
Turcico:	u	5	i	3	o	4								=12
liberabit:	i	3	e	2	a	1	i	3						=9

Egy-egy szó magánhangzóinak számértékének az összegét behelyettesítjük a másik számsorba:

13	1	12	12	9
N	A	M	M	I

A kapott NAMMI szót fordítva kell olvasnunk: IM MAN. Ez németről magyarra fordítva ezt jelenti: egy férfinban. A nehézkes példát úgy magyarázza Moesch, hogy egy kérdést kell feltennünk: Kiben bízhatunk, hogy a török alól fel fogja szabadítani a kereszténységet? A válasz rá: IM MAN, azaz egy férfinban. A dodonai jóslatszerű megoldást nehezíti teszi a latin sorban számkabalisztikusan elhelyezett német nyelvi szerkezet, s az a tény, hogy a kapott két szót fordított sorrendben kell olvasnunk. Hoz azonban Moesch ugyanerre a módszerre egy másik egyszerűbb példát is:

²⁸ BÄN Imre: *Az isteni színjáték szerkezete*. = ItK 1983. 1–3. sz. 7–22.

²⁹ Moesch Lukács *Bibliotheca Mathematica* I. (1684.) Kézirat. Előzéklap. Központi Piarista Levéltár. 0 5/23.

Io, ascendes foelicitur episcopium Nitriam triumphal

i 3	a 1	o 4	e 2	i 3	i 3
o 4	e 2	e 2	i 3	i 3	u 5
	e 2	i 3	o 4	a 1	a 1
		i 3	i 3		
		e 2	u 5		

7 5 14 17 7 9

Behelyettesítve:

G E O R G I

A kapott név alapján a sort tehát így lehet kiegészíteni: *GEORGI, io ascendes foelicitur episcopium Nitriam triumphal*. Ha Szelepcsényi lenne az a György keresztnévű személy, aki a nyitrai püspöki stallumra pályázott, s akinek nevéhez Moesch ezt a példát kötötte, akkor minthogy ő 1648-tól 1661-ig volt felvidéki városunk püspöke, akkor a példa nem Moesch-től származik, hanem valaki mástól, Moesch ugyanis csak 1651-ben született. Széchenyi György ugyan kortársa volt Moeschnek, ő azonban nyitrai püspök soha nem volt.³⁰

Egy másik számsora szerint a magánhangzók között az *y* is kap egy számot: a 1, e 2, i 3, o 4, u 5, y 6. Erre példát nem hoz.

A gematrikus névrejtés harmadik megoldása az, ha a teljes ábécé szerinti számértékeket számjegyek szerint, azaz gematrikusan adjuk össze, azaz k értéke 10, 1+0=1, l értéke: 11, 1+1=2. Így az m értéke 3, az n-é 4 és így tovább. Erre a gematrikus névrejtésre két példát is hoz:

1.	Ciba a	Frakn	cave	vide	verba.
C 3	a 1	F 6	c 3	V 20	v 20
i 9		r 8	a 1	i 9	e 5
b 2		a 1	V 20	d 4	r 17
a 1		k 10	e 5	e 5	b 2
		n 13			a 1
15	1	20	11	20	18

Ha behelyettesítjük az alábbi betűket kapjuk:

P A V L V S

Az így kapott PAULUS nevet egyelőre nem lehet magyarázni. A hozott sor *Frakn* szava is szinte értelmezhetetlenné teszi a szöveget. Valami ilyesfélét jelent: *Óvakodj Frakntól ételt (elfogadni), figyeld a szavát!*

Ugyanezzel a módszerrel hoz Moesch egy másik példát is: *Satage, nec time, leuia amande ascendito, ibis*. A mondat így fordítható: Cselekedj, ne félj, a könnyebb akadályokat lépd át szeretett barátom, haladni fogsz!

³⁰ Szelepcsényi életét illetően lásd: Szinnyei: I. m. XIII. 634–635.; Széchenyi György életét lásd: Szinnyei: I. m. XIII. 498–500.

A példa betűit így oldhatjuk fel:

Satage	nec	time	leuia	amande	i	ascendito	ibis!
a 1	e 5	i 9		a 1	i 9	a 1	i 9
a 1		e 5	e 5	a 1		e 5	i 9
e 5			u 20	e 5		i 9	
			i 9			o 14	
			a 1				
7	5	14	17	7	9	20	18
G	E	O	R	G	I	U	S

A példa szerint most Moesch csak a magánhangzók számértékét vette a teljes ábécé betűinek számértékével, az összeadásnál azonban már a gematrikus módszerhez folyamodott.

A névrejtésnek az imént említett számkabalisztikus módszereire Moeschön kívül másnál példát eddig nem találtunk, valószínű azonban, hogy német vagy lengyel gyakorlat alapján ismeri.

Néhány évszámrejtési módszer

1. Az évszámrejtés legismertebb módszere a kronosztikhon, erre alább majd látunk példát, bár annyira közismert, hogy példa nélkül is könnyen érthető. A gyakorlat szerint a kronosztikhonnak két fajtája ismeretes, a rendezett és a hieroglifikus. A XVII—XVIII. században tanulók és tanárok százai foglalkoznak azzal, hogy terjedelmes verseiknek mindegyik sora így kiadja a keletkezési évszámot.

Az évszámrejtésnek viszont alig ismeretes módszere a számkabalisztika. Ennek a divata végigkísérhető az egész XVIII. században, s nemcsak a keletkezési, hanem bármilyen évszámot is jelölhet. A számkabalisztikus évszámrejtés a XVII. század legvégén bukkan fel Magyarországon. 1693-ban Moesch poetikájában jelenik meg legelőször. Később azután átveszi tőle Lepsényi, s a piaristák gyakorlata meg azt bizonyítja, hogy egykori rendfőnökük poetikai előírásaival nagyon szívesen éltek, s ezért terjedelmes verseket írtak úgy, hogy a vers minden sorában e számkabalisztika segítségével az évszámot elrejtették. Ehhez azonban a névrejtésnél ismertetett betű- és számsorokon kívül más értékeket kell ismernünk: a latin ábécében a-tól i-ig 1—9-esig, k-tól s-ig 10-től 90-esig, t-től z-ig pedig 100-tól 500-asig növekszik a betűk számértéke az alábbi rendben:

a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	20	30	40
o	p	q	r	s	t	v	x	y	z			
50	60	70	80	90	100	200	300	400	500			

A XVIII. századi aprónyomtatványok arról tanúskodnak, hogy nem is inkább a kívánt évszám rejtésére, titkolására használják fel ezt a betű- és számsorparósítást, hanem mesterségbeli tudásuk bizonygatására, hiszen valamennyi ilyen cabaliszti-

kus vers szerzője az alkalmi vers- vagy versfüzér-nyomtatvány végén megadja a *clavis cabalisticat*, sőt a legtöbb versszerző még a sorok számtani megfejtését is közli.

Moesch a következő példát hozza a számkabalisztikus évszámrejtésre:

Pannonicis	redeas	age	pax	laetissima	scepтрis
P 60	r 80	a 1	p 60	l 20	s 90
a 1	e 5	g 7	a 1	a 1	c 3
n 40	d 4	e 5	x 300	e 5	e 5
n 40	e 5			t 100	p 60
o 50	a 1			i 9	t 100
n 40	s 90			s 90	r 80
i 9				s 90	i 9
c 3				i 9	s 90
i 9				m 30	
s 90				a 1	
342	185	13	361	355	437 = 1693

A kapott évszám tehát 1693. Ebben az évben jelentette meg Moesch a *Vita Poeticat*. Lepsényi ugyanezt a példát idézi, s ezzel elárulja, hogy a számkabalisztikus évszámrejtést a tudós piaristától tanulta.³¹

Néhány évvel később 1725-ben már arra is találunk példát, hogy a szerző egy-egy sorba nemcsak ezzel a számkabalisztikával, hanem a közismert kronosztikhonnal is bizonygatta mesterségbeli tudását. Pozsonyban egy ismeretlen szerző a XVIII. század első negyedének a legvégén az alábbi verssorokat költötte:

DVret	ea	IaM	spe	CaroLI	paX,	atqVe	PhILlppi = 1725
389	6	40	155	163	361	376	235 = 1725
QVa	per	se	bInos,	IaM	re	ConCorDIa	IVnXIIt = 1725
271	145	95	191	40	85	240	658 = 1725

A sorokban található betűk kabalisztikus számértéke tehát adja keletkezési időt, a szerző azonban a sorokban még a római számokat jelölő betűkkel is kiírta a keletkezés évét. Természetes, hogy a prózában írt terjedelmes barokk cím is, két külön sorban közli az évszámot:

HoMagIaLe VeCtIgaL, // QVo // festIVe qVotannIs raDIat // 1725
 DIVI tVteLarIs sVI festVM reCoLIIt. 1725.³²

³¹ MOESCH L.: *Vita Poetica* 115–136. p.; Lepsényi Poesis ludens. 28. p. Lásd itt 27. számú jegyzetet.

³² HoMagIaLe VeCtIgaL, qVo festIVe qVotannIs raDIat* DIVI tVteLarIs sVI festVM reCoLIIt* Celsissimus... Princeps... Emericus Eszterházy de Galantha [...] Strigoniensis Archi-Episcopus... Nobis Moeenas Gratosissimus, Anno, quo Carmine Chrono-Cabalistico exprimitur. (1725.) Posonii typis Joannis Pauli Royer. Központi Piarista Könyvtár Budapest. P 34/1/1/nr. 12.; uo. P34/1/2/nr. 25.

A hódoló versek között felfedezhetünk egy huszonnyolc sorosat is, amelynek minden sora a kabalisztika segítségével megadja a mű keletkezési évét.³³

Egy másik szerzőtől, valószínűleg Szlavkovszky Benedektől származó nyomtatványban, amely Csáky Imre esztergomi érsek tiszteletére készült, már nem található egyetlen olyan verssor sem, amelyben vagy a kronosztikhonnal, vagy a kabalisztikus számokkal, vagy a kettő egy soron belüli alkalmazásával ne találánk meg a keresett évszámot. Ilyen és ehhez hasonló nyomtatványok jelzik, hogy a szerzők, jelen esetben a pozsonyszentgyörgyi piaristák képviselőiben Szlavkovszky Benedek, büszkéek voltak verstani ismereteikre, a poézis legmagasabb fokú elsajátítására.³⁴ A versfüzér egy részlete adja a *programmata*, majd elkészíti ennek az *anagrammáját*, s végül ugyancsak versben megmagyarázza az *anagrammát*, ez az *anagramma explicantia*. A *programmata* és az *anagramma* soraiban kabalisztikus számokkal és kronosztikhonokkal is kiírja az évszámot, míg a magyarázat két sorában csak kabalisztikusan:

Programmata Chrono-Cabalistica:

ErIge	pLaVDentes	oCVLos!	Magno	(a)	Ista	faVorI	[= 1718]
106	525	413	128		200	346	[= 1718]
MVnera	IVncta	tenes	VernantIs	regIa	DoneC		[= 1718]
356	353	240	565	102	102		[= 1718]
EXperIare	taLenta	poLI	Denso	eMICat	ortV		[= 1718]
545	267	139	189	148	430		[= 1718]
VeCta	a	parte	tVI	fortVna	DeCorIs	aMoenI	[= 1718]
309	1	246	309	477	241	135	[= 1718]

Anagramma Chrono-cabalisticum ex Programmata primo, mutato o e in oe:

aMoenIore	apostoLICI	senatVs	tVLge	graDV	[= 1718]
-----------	------------	---------	-------	-------	----------

Carmina Cabalistica Anagramma explicantia:

Ire	gradu	sacro,	quem	dat	Romana	potestas,	
94	292	224	305	105	202	496	[= 1718]
Ne	paveas;	iter	hoc	glacie	non	sternitur,	atra
45	357	194	61	45	130	704	182 [= 1718]

Az idézett sorok mindegyike tartalmazza az 1718-as évszámot. Évszámrejtésről szó nincs, inkább a különböző számokat érő betűk mesteri és értelmes szöveget adó összeválogatásáról, s mindezt természetesen úgy, hogy a sor hexametrikus.³⁵

³³ Ugyanebben az apró nyomtatványban. Címe: Sponsae, Vesprimiensis Ecclesiae Epinicion. Leonino-Cabalistico Carmine. Ks:

Salve o Solamen maestorum, ac dulce levamen!

316 50 236 586 4 232 301 = 1725

³⁴ PVrpVrea CarDinaLatVs roManI gloriA* qVaternI CarDinaLI VItVte aLMa* //eminentissimi// aC reVerenDIssIMI prInCipIs VeneratIonI* [...] EMERICI e Comitibus Csaky de Keresztszegh presbyteri Cardinalis, Archi-Episcopi Colocensis [...] Ipsa CarDinaLitiae InaVgVratIonIs Die arDenter oblata a domo Sancto-Georgiensi Scholarum Piarum Anno, quo CVM gaVDIo praeCInItVr gaVDe, et Laetare VIRgo MarIa aLLeLVia. Tyrnaviae Typis Academicis, per Fridericum Gall. Az a praepositio után kézírással: Szlavkovszky. Központi Piarista Könyvtár, Budapest. P 34/1/2/nr. 5.

³⁵ PVrpVrea CarDinaLatVs [...] lásd itt, a 33. számú jegyzetet.

2. A római számokat betűk jelzik, a szentgyörgyi piaristák filozófia tanára 1727-ben olyan költeményfüzért készített, amelyek közül az egyik az évszámrejtésnek egy eddig nem ismeretes módját valósította meg: ez az úgynevezett *carmen cabalistico-characteristico-numericum*.

Felfedezte vagy ő vagy valamelyik elődje, hogy bizonyos betűk hasonlítanak bizonyos arab számokhoz. Így a **b** a 6-oshoz, a **g** a 9-eshez, az **i** az 1-eshez, az **o** a 0-hoz, az **s** az 5-öshöz, a **z** a 2-eshez. Bármilyen évszámot tehát úgy is el lehet egy verssorban rejteni, hogy egy-egy szóban az így kapott számokat össze kell olvasni, s a szavakban található számösszegeket a sorok végén összeadni. Az így jelölt számok összege is adhatja az évszámot. Szapáry Péter, akinek a tiszteletére a pozsonyszentgyörgyi piarista tanár tisztelkedő verseit készítette, a ház patrónusa volt. A kis nyomtatott füzetben az ismeretlen szerző köszönti a ház pártfogóját tizenhét kronosztikhonos sorral, az első kettőben azonban kabalisztikusan írta be a mű keletkezésének évét. Ezután különböző kis versecskékkal jellemzi Szapáry Péter jótulajdonságait, jámborságát, ékesszólását, istenfélelmét, a szerzet iránti jóindulatát, tiszta életét és a szegények pártfogását.

E versek után 25 epigramma következik, s az egész füzetet a két kulcs (1. *clavis cabalistica*; 2. *clavis caracteristico-cabalistica*) zárja le. A versforma váltakozó, hol hexametrikus, hol disztikhon. Figyelmet érdemelnek még a verses műfajok terminus technicusai, így a *carmen cancrinum*, azaz a rákvers, a *carmina cephalonomastica pura* (egy ötsoros vers, amelyben minden sor hat-hat szavának kezdőbetűje a PETRUS nevet adja ki). Erre fentebb már láttunk példát. Ezután az *apostrophe Leonino-Cabalistico-Votiva* következik. A sorokban belső rím található, s ezen kívül a sorok kabalisztikus számösszege külön-külön az 1727. Az epigrammák disztikhonokban íródtak, a negyedik epigrammát egy-egy soros *carmen leonino-Cabalisticum* zárja. Természetesen ennek a sornak a betűiből is az 1727-es évszámot olvashatjuk ki. A tizedik epigrammát egy *carmen Heroicum* követi. Alcíme az alábbi: *Victorias Gloriosae Prosapiae extollens, ubi in singulis versibus gentilitia ROSA hieroglyphicum agere posset*. Ha a hatsoros versben a kurzívan szedett rózsaszavakat összekötjük, akkor egy szirmait bontó rózsarajzot kapunk. A *rosa* szót azonban néhányszor csak intarziával tudja kialakítani a szerző, például így: (*humeros atlantis*). A rózsát rajzoló szómezosztikhonos vers után *distichon Cabalisticum* következik. A huszonegyedik epigrammát az *Illatio Cabalistico-Characteristico-Numerica*, a huszonötödiket pedig egy *carmen cabalisticum*. Ugyanezt a szöveget, s egyben az egész dicsőítő költeményfüzért a *Carmen Chronosticho-ordinatum* és a *Carmen chronostico-Hieroglyphicum*mal fejezi be a szentgyörgyi piarista szerző. A *Carmen chronosticho-ordinatum*ban a római számot jelölő betűk szabályosan következnek egymás után, így:

Mente Deo aCCepta sanVs, faVstVsqVe VIgebIs = MDCCVVVVVII = 1727

A másikban viszont a már ismert módon a római számokat jelölő betűk rendezetlenül helyezkednek el.

Cabalistico-characteristico-numericus vers mindössze négysornyi található a füzetben. Az egyik a 24. epigramma után:

Tot₁ er₉₀ st₁rp₁ so₁lat₁a ma₉na crea₀₁₅
 illu₅tre₅ eten₁m Nat₀₅ so₀n₁tate 9u₆erna₅.

A két sort egyébként így kell olvasni:

Toti ergo stirpi solatia magna creabis,
Illustres etenim natos bonitate gubernas.

Az első sor az alábbi számértékeket tartalmazza:

$$1 + 90 + 511 + 501 + 9 + 615 = 1727$$

A második sor szavainak a számértékei így következnek egymás után:

$$155 + 1 + 5 + 601 + 965 = 1727.$$

A második cabalisticus, numericus vers pedig így hangzik:

₁n caele₈tem er₉₀ sedem fel₁c₁ter ₁₆₁₅
Aeterna₈que pla₉a₈ reco₁le₈, nec a₈ ₁nde red₁₆₁₅.

azaz:

In caelestem ergo sedem feliciter ibis,
Aeternasque plagas recoles, nec ab inde redibis.

Az idézett két sorban az alábbi számértékek adják a keresett évszámot:

$$1 + 5 + 90 + 5 + 11 + 1615 = 1727$$

$$5 + 95 + 5 + 6 + 1 + 1615 = 1727$$

A *carmen-characteristico-numericum*ra máshol példát nem találtunk. Alig valószínű azonban, hogy az egyedi jelenség lenne. Bizonyos, hogy ezen kívül még több olyan vers született a XVII-XVIII. században, amely ezzel a költői eszközzel élt.³⁶

A titkos évszámnak ismeretes még egy módja, amelynek azonban a költészethez már semmi köze nincs. Lepsényi versgyűjteményében figyeltem fel rá, amely alá is és fölé is a gyulafehérvári magiszter az alábbiakat jegyezte fel: *Anno Christi, quem Columna aut diameter edocet Undecimo Kalendarum Decembris*. Azaz egy olyan számoszlop, amelynek az összege függőlegesen és átlósan is azonos:

Anno Christi quem							
230	232	233	179	178	236	237	175
223	221	188	226	227	185	200	230
215	213	228	218	219	193	192	222
206	208	209	235	202	228	213	199
214	200	217	211	242	204	205	207
191	221	220	194	195	249	216	214
183	229	228	186	203	225	256	190
238	176	177	251	234	180	181	263

Columna aut diameter edocet Undecimo Kalendarum Decembris.

Valamennyi számsor és számoszlop összege: 1700.³⁷

³⁶ SangVINIs, et noMINIs aVItI ILLVstre DeCVs* [...] Petrus Szápáry [...] Dominus Patronus Gratosissimus DVM festIVe, atqVe fortVnate reCoLeret tVteLarIs*. et patronI sVI DIeM, a sanCto-GeorgIensIbVs S. P. phILosophIs saLVtatVs*. Posenij, Typis Joannis Pauli Royer. Központi piarista könyvtár. Budapest. P 33/8/8/nr. 7.

³⁷ Lepsényi: Poesis ludens. Lásd itt: 27. számú jegyzetet. 121. p.

Az imént idézett számokból álló négyzet tulajdonképpen nem érdemelne figyelmet, hisz a költészethez nincs köze, ha éppen a szentgyörgyi piaristák Historia Domusában egy hasonlóra nem bukkantam volna. Ugyanilyen számnégyzettel adta meg a historicus a pozsonyszentgyörgyi piarista templom építési évét:

AnnVs saeCVLI IVbILaeVs

1747

1747 343 382 331 372 319 1747

322 346 385 334 360

1747 361 325 351 373 337 1747

342 364 313 352 376

1747 379 330 367 316 355 1747

E számsor, számnégyzet oszlopai, sorai sőt átlói is ugyanazt az évszámot adják.³⁸

3. Amiről itt számot adtunk, az csak kicsiny töredéke azoknak a költői mesterjegyeknek, amelyeknek sokaságától szinte hemzsegnék a XVII–XVIII. századi alkalmi versek, versfüzerek. A költészet ebben az időben elsajátítandó mesterség volt. Úgy tartották, hogy ezeket a praktikákat a poétikai osztály tanárának meg kell diákjaival ismertetnie. S hogy maga is elsajátítsa ezeket az ismereteket, ezért gyűjtötte össze Lepsényi a képversek seregét gyűjteményébe, ő maga is bizonyítani akarta és tudta is tanítványai előtt, hogy ismeri a költészet minden titkát. Tud a legmagasabb szinten verselni, s nyilván ezt szerette volna tanítványaitól is megkövetelni. Tudtak is a XVII–XVIII. századi diákok születésre, halálra, névnapra, születésnapra, érkezésre, távozásra klasszikus formában latinul verselni. S mi sem lehetett természetesebb, mint az, hogy egy-egy vers „remekével” a patrónust köszöntötték. Nem idegen a kortól Bucholtz György kehelyformájú verse, amellyel édesapját köszönti, vagy a már említett Palocsay-vers, amely virág helyett egy versvirággal, egy tulipán formájú mezosztikhonos verssel köszönti az édesanyját.

Magyarul természetesen sokkal rosszabban verseltek a kor diákjai. Ennek oka nyilván az, hogy nyelvünket ekkor még nem kellett tanulniok, sőt a köznapi beszéd is inkább latin nyelven folyt az iskolában. Magyarul olyanok verseltek, akik nem tudtak latinul. Az alkalmi versek a sok nyelvű, a sok nemzetiségű, a latin nyelvi ismeretek elsajátítását szorgalmazó iskolákban természetesen latinul születtek. Ezen a nyelven értette meg egymást a magyar, a német, a szlovák.

³⁸ Historia Domus Scholarum Piarum Sancto-Georgiensis. Modra. Oblastný Archiv. Jelzet nélkül.

A Pozsonyba citált, s útközben betegsége miatt sikeresen megszökött evangélikus prédikátornak minden oka megvolt arra, hogy nevét elhallgassa, illetőleg valami különleges rafinériával elrejtse. A névrejtésnek minden egyszerűbb és bonyolultabb módszerét használhatta. Rejthetik nevét a versszerzés helyét mezosztikhonok, telesztikhon, számkabalisztika és még ki tudja hányféle itt nem ismertetett mesterségbeli praktika. A szerző neve, a keletkezés helye még a sok költői mesterkedés ismertetése ellenére is továbbra is rejtve marad előttünk, mert „... Ész kellene hozzá, nagy derék értelem...”, hiszen szerzője „jeles mesterséggel” azt feltette.

KILIÁN, ISTVÁN

L'acrostiche et le chronostiche au XVIIe et au XVIIIe siècles

L'étude attire l'attention à quelques méthodes connues et inconnues de l'emploi de l'acrostiche et du chronostiche au XVIIe et au XVIIIe siècles. Elle rend compte de l'existence de l'acrostiche, du chronostiche et du mésostiche, méthodes employées à cacher le nom et la date de l'année, ayant une tradition médiévale, mais populaires durant les siècles du baroque hongrois aussi. L'étude s'occupe d'une méthode moins connue du chronostiche, de l'existence, en Hongrie, de la cabalistique du nombre aussi. L'enseignement scolaire contemporain se donnait pour tâche de faire connaître aux élèves ces méthodes dans le cadre de la poétique. La dissimulation du nom et des autres données avait d'ailleurs de nombreuses raisons dans la Hongrie du XVIIe et du XVIIIe siècles.

A ponyvairodalom „megrendszabályozása” az 1940-es évek elején

Azt már a modern ponyva nagyipari előállításának kezdeti időszakában felismerték, hogy a számos hírlapi cikkben elítélt és károsnak nyilvánított ponyvairodalom egyre nagyobb arányú terjedését leghatékonyabban csak az állami beavatkozás gátolhatná meg. A múlt század nyolcvanas éveinek elején parlamenti interpelláció sürgette a hatósági intézkedést, a kor liberális szelleme azonban lehetetlenné tette a rendeleti úton való korlátozást. Helyette állami szubvencióval kiadtak ugyan füzetes sorozatot annak reményében, hogy a selejtes irodalmi termékeknek hatékony versenytársa lesz, és néhány kiadó is kísérletezett ilyen célzatú kiadványok előállításával. Ezek a vállalkozások azonban sem az olcsóbb árat tekintve, sem pedig színvonalukban nem jelenthettek konkurrenciát az analfabétizmus csökkenésével párhuzamosan mind nagyobb arányban terjedő ponyvaáradatnak. Nem is ezek a népnek szánt és a ponyvát ellensúlyozni hivatott kiadványok, hanem az ekkor nagy számban megjelenő és főként klasszikus, valamint értékes kortárs irodalmat tartalmazó olcsó sorozatok, mint például az Olcsó Könyvtár, a Magyar Könyvtár, a Nemzeti Könyvtár korlátozták valamelyest a ponyvairodalom térhódítását. Bár pontos adataink nincsenek, mint ahogyan a ponyvatermékek kiadásának mértékéről is hiányoznak abból a korból, kiadástörténeti és olvasásstatisztikai adatok alapján joggal feltételezhetjük, az akkor még „élő klasszikusok”, elsősorban Jókai, Mikszáth, Gárdonyi nagy mértékű olvasottsága is bizonyos mértékig csökkentette a ponyva iránti igényt, de legalábbis gátat szabott a legselejtesebb külföldi termékek beáramlásának.¹

Az olvasmányos klasszikus irodalomnak ez a mérséklő hatása a két világháború közötti időszakban nagymértékben csökkent, az értékes irodalmat nyújtó olcsó sorozatok is kisebb arányban jelentek meg. Helyettük számos kiadói vállalkozás specializálódott ponyvafüzetek előállítására, és az IBUSZ-pavilonokban, trafikokban, újságosbódékban a ponyvasorozatok özöne csábította a vásárlókat hangzatos címekkel, rikító borítófedéllel, viszonylag olcsó áron. Közönségük a társadalom csaknem minden rétegéből verbúválódott, és különösen aggodalmat kelthettek azok

¹ Az *És mégis mozog a föld* című regényről A. S. monogrammal megjelent kritika írta Jókairól: „... und hält fast allein siegreich die Konkurrenz mit der Romanfluth des gesammten europäischen Westens aus.” A. S.: „Und sie bewegt sich doch” = *Pester Lloyd*, 1872. jún. 22. 144. sz. 2. — Gulyás Pál 1911-ben végzett felmérése is megállapítja Jókai, Mikszáth, Gárdonyi nagymértékű olvasottságát, és „övendetes jelenség”-ként említi a külföldi selejtes irodalom viszonylagos visszaszorulását. = *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849—1945-ig*. Összeáll. Kovács Máté. Bp. 1970. Gondolat. 137.

a cikkek, amelyek kimutatták, hogy az ifjúság, köztük a középiskolások is milyen nagy mértékben olvassák e selejtes irodalmi termékeket.²

Drescher Pál a húszas évek végének hazai könyvtermését elemezve a megjelent magyar szépirodalom körében nem egészen fele arányban találta az „inferioris irodalom” termékeit — ebbe beleszámítva a terjedelmesebb giccs-regényeket is — a külföldi irodalomból fordításban megjelent könyvek között ez az arány lényegesen nagyobb volt.³ 1938-ban a szépirodalom csoportjába sorolt kiadványoknak mintegy egyharmada tartozott a ponyvaregény kategóriájába, a példányszámokat tekintve pedig az „irodalmi termésnek” csaknem háromnegyed részét tette ki.⁴ Miként a múlt század végén, az 1940-es évek elején is felmerült az a gondolat, hogy a „nemes ponyva” lehetne ellenszere a mind veszélyesebb méreteket öltő sekélyes és káros olvasmányáradatnak.⁵ Bár volt erre is kísérlet, e szerény méretű vállalkozások nem gátolhatták meg a ponyvák özönét, és a hatósági intézkedés, amelyet Kovács Máté csupán említ már idézett könyvében, eléggé felemás módon rendelkezett, kétes értékű hatással korlátozta a ponyva terjedését. A könyvtörténeti szakirodalom a ponyva betiltásának tényét számon tartja, körülményeit és eredményét nem tisztázta. A korszak jogszabálygyűjteményei sem adnak választ, ha ponyvairódlom, könyvkiadás, sajtóigazgatás címen kérdezzük mutatóikat.

Nem mondhatjuk azonban, hogy a két világháború között a ponyvafüzetek lélekmérgező hatását az államhatalom, vagy akár maga a belügyminiszter teljes mértékben negligálta volna. Kozma Miklós, aki a Magyar Telefonhírmondó és Rádió RT elnökeként a művelődéspolitikának is befolyásos alakja volt, belügyministersége idején, 1935-ben egy Szombathelyen tartott beszédében kijelentette: „súlyos következményekkel járhat, ha egy nemzet rossz irodalmon nevelődik.” Babits a *Nyugat*ban élénken reagált e beszédre. Cikke ugyan általánosabb megközelítésben az irodalom és a politika viszonyát taglalta, de idézte is a miniszter szavait. „A politikus, aki ezt kimondta, az igazi kultúrpolitika sarkalatos elvét mondta ki. A magyar kultúra emberei őszintén tapsolhatnak, ahogy kevésszer tapsolhattak politikusnak mostanában” — írta cikkében, majd így folytatta: „A »balkáni ponyva« olvasásával szaturált alacsony ízlésű olvasó számára »jobb lett volna, ha analfabéta marad«. Olyan szokatlan hangok ezek, hogy nem állhatom idézés nélkül.”⁶ Az idézet jellemző, de a taps korai lett volna, a miniszter szavait egy ideig

² FABIÁN István: *Gimnazisták olvasmányai*. = Magyar Szemle, 1936. febr. (26. köt. 2. sz.) 194—200. — ARADI László: *Mit olvas a kamasz diák*. = Sorsunk, 1942. 449—455. A pécsi Széchenyi Gimnázium tanulói körében végzett vizsgálat kimutatta: a tanulók 80%-a olvasott ponyvát. — RADÓ István: *Egy vidéki könyvtár statisztikai rendszere*. = Magyar Könyvszemle, 1943. 64—66. A soproni városi könyvtárban az olvasmányok 60%-át „a könnyű és modern regények”, további 21%-át a „detektív és kalandos regények” tették ki.

³ DRESCHER Pál: *A magyar könyvtértermelés és a fővárosi könyv olvasása a háború utáni években*. Bp. 1930. Magyar Szemle Társaság kiad. (Klny. a Magyar Szemle 1930. májusi számából.) 3.

⁴ KOVÁCS i. m. 357.

⁵ KOVÁCS i. m. 444—450. A *Nyugat* 1940-es évfolyamából közli Tolnai Gábor, Boldizsár Iván és Radnóti Miklós cikkeiket, de számos más lap mellett ilyen jellegű cikkeket közölt a Híd 1942-es évfolyamának 7., 9., 12., 13. és 23. száma is.

⁶ BABITS Mihály: *Egy miniszteri beszéd kapcsán*. = Nyugat, 1936. I. 93—95. U. a. *Esszék, tanulmányok*. Bp. 1978. Szépirodalmi K. 2. köt. 491—494.

még nem követte intézkedés, csak a sajtóban jelentek meg riasztó közlemények a ponyva térhódításáról. 1942 elején ugyan nem adtak már engedélyt újabb ponyvasorozatok indítására, ezt a rendelkezést azonban könnyen megkerülhették a kiadók, vagy a „szerző saját kiadása” formájában jelentették meg kiadványaikat, vagy egyszerűen a füzet hátsó fedőlapjára rányomtatták a ponyva kiadásával korábban is foglalkozó nyomda nevét, és nem jelölték a sorozatot.⁷ Különben, a meglévők is telítették a könyvpiacot.

A várható radikálisabb állami beavatkozást elsőként Molnár Sándor miniszterelnökségi államtitkár megnyilatkozása sejtette, aki 1942 elején adatokat hozott nyilvánosságra a ponyvafüzetek elterjedtségéről, és javasolta, hogy minden szellemi termék megjelenését, amely olcsó áron kerül forgalomba, miniszterelnökségi engedélyhez kell kötni. Adatai megdöbbentők. Havonta az egypengős ponyvaregény 200 000 példányban, az ötvenfilléres 150 000, a húszfilléres 1 200 000, a tízfilléres pedig 2 000 000 példányban jelent meg ekkor. Tehát összesen 3 550 000 ponyvafüzet került minden hónapban forgalomba.⁸ A könyvnap kapcsán írt cikkében Féja Géza a „nemzetvédelmi feladatok körébe” tartozónak tekintette a silány ponyva kiirtását,⁹ és néhány nap múlva ezt követte egy parlamenti interpelláció is. Ronkay Ferenc, a Magyar Élet Pártjának képviselője a nemzetvédelmi és propagandaminiszterhez intézett kérdésben aziránt érdeklődött, milyen lépéseket szándékozik tenni a ponyvairódalom terjedésének megakadályozására. Antal István miniszter válaszában hangsúlyozta az ügy fontosságát, és kijelentette, hogy végleges választ csak akkor adhat, ha már konkrétumokat is említhet. Ha előbb tájékoztatná a közvéleményt, mint cselekedne, akkor „félteni kell”, hogy az intézkedés nem lenne hatályos. Annyit azonban közölt, hogy a ponyvairódalom elleni lépéseket igen rövid határidőn belül, szinte napok múlva megteszik.¹⁰

Három hét telt el az interpelláció után, amikor a *Budapesti Közlöny* július 17-i számában megjelent az a miniszterelnöki rendelet, amelyet a korabeli sajtó „ponyvarendeletként” emlegetett, és a legselejtesebb irodalmi termékek megjelenésének korlátozását célozta.¹¹ A rendeletet a Magyar Távirati Irodára hivatkozva még az aznapi lapok, a vidékiek is, kivonatosan ismertették — bár nem az első oldalon, de szinte a nap legfontosabb közleményeként. Jellemző a *Nemzeti Újság* közlése: a lap kopfja felett szalagcímben közölte minden számban a nap legfontosabbnak tekintett eseményét; az előző nap még ez a szöveg került a fejléc fölé: „Gyors ütemben folyik az előnyomulás a szovjet fronton”, a július 17-i szám első kiemelt címsorában viszont ez olvasható: „Szigorú kormányrendelet a ponyvairóda-

⁷ SZABÓ Ferenc: *Utazás a ponyva körül*. = *Híd*, 1942. márc. 24. 12. sz. 18.

⁸ *Szellemi útonállók*. = *Híd*, 1942. febr. 17. 7. sz. 3.

⁹ F. G. [FÉJA Géza]: *Könyvnap után*. = *Híd*, 1942. jún. 15. 22. sz. 24.

¹⁰ A pénzügyminiszter felszólalása után megszavazta a Ház a felhatalmazási javaslatot. = *Magyar Nemzet*, 1942. jún. 25. 142. sz. 5. A parlamenti tudósítás röviden kitér Ronkay képviselőnek a ponyva ügyében tett interpellációjára és Antal István miniszter válaszára.

¹¹ A m. kir. minisztérium 1942. évi 4.300. M. E. számú rendelete a rotációs és az íves nyomópapirosnak könyv, naptár vagy füzet előállítására való felhasználása tárgyában. = *Budapesti Közlöny*, 1942. júl. 17. 160. sz. 6. U. a.: *Magyarországi rendeletek tára*. 1942. Bp. 1943. Magy. Kir. Belügyminisztérium. 1630—1633. — Itt jegyzem meg, hogy a rendelet előkészítésével és végrehajtásával kapcsolatos iratanyag az Országos Levéltárban nem található.

lom ellen", majd a következő szám a parlament indokolását emeli ki hasonló módon.¹²

Maga a rendelet, amint címéből is kiderül, expressis verbis nem a ponyvairodalom ellen irányult. Magyarország akkor már több mint egy év óta háborúban állt a Szovjetunióval, és a nehezedő gazdasági körülmények számos korlátozó intézkedést tettek szükségessé, a papírfelhasználást, a sajtótermékek terjesztését már korábbi rendeletek is mérsékeltek. A „ponyvarendelet” lényegében azt írta elő, hogy a három pengőnél olcsóbb áron forgalomba hozott könyvet, naptárt és füzetet rotációs, illetve íves nyomópapíron csak külön miniszterelnöki engedéllyel szabad előállítani. Az engedélyezéshez a kiadó és a kiadvány fontosabb adatainak közlésén kívül, az egy példány előállításához szükséges papírmennyiségnek megfelelően, ívenként tíz pengő eljárási díjat is kellett fizetni a kiadónak, és a megjelenő kiadványon fel kellett tüntetni az engedély számát. A rendelet hatálya nem terjedt ki a hivatalok kiadványaira, a bevett vagy elismert vallásfelekezetek hitbuzgalmi irataira, a nyilvános oktatás céljára engedélyezett tankönyvekre, a szakismeret terjesztését szolgáló kiadványokra, az időszaki lapok mellékleteire, amelyeket az előfizetők kaptak, valamint a zeneművekre. Előírta viszont visszamenőlegesen az engedélyezési kötelezettséget azokra a kiadványokra is, amelyek 1938. december 31. után kerültek forgalomba, és a rendelet hatálya alá estek — abban az esetben is, ha időközben kiskereskedelmi árukat három pengőnél nagyobb összegben állapították meg. Rendelkezett továbbá arról, hogy azokat a kiadványokat, amelyekre nem kértek vagy nem kaptak engedélyt, a kiadók illetve a terjesztéssel foglalkozó szervek a rendelet hatálybalépését követő kilencven napon belül kötelesek beszolgáltatni a Magyar Papíripari Nyersanyagbeszerző Kft.-nek az iparügyi miniszter külön rendelkezése szerint. Büntető szankcióként két hónapig, háború esetén hat hónapig terjedhető elzárást, illetve nyolcezer pengő legmagasabb összegű pénzbüntetést helyezett kilátásba.

Közzététele napján a parlamentben Antal István nemzetvédelmi és propaganda-miniszter indokolta a rendeletet,¹³ a július 18-án megjelenő napilapok erről is részletesen tudósítottak.¹⁴ Mindegyik lap kiemelte a beszédnek azt a részét, amely adatokat közölt a ponyvairodalom elterjedésének mértékéről. Eszerint évente 36 millió példányban jelentek meg ezek a termékek, és előállításukhoz egy év alatt 310 vagon, azaz tíz teljes vonatszerelvény papírt használtak fel. A miniszteri beszéd

¹² A rendeletről szóló közlemény itt sem az első oldalon található: *Szigorú kormányrendelet a ponyvairodalom ellen. Korlátozták a papír felhasználását.* = *Nemzeti Újság*, 1942. júl. 17. 160. sz. 3.

¹³ *Az országgyűlés képviselőházának 285. ülése 1942. évi július hó 17-én, pénteken Tasnádi Nagy András elnöke alatt.* = *Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 14. köt. Hiteles kiadás. Bp. 1942. Athenaeum 557—561.

¹⁴ *Antal miniszter a Házban bejelentette a romboló ponyva kiűrtását és a kiadópolitika irányítását.* = *Nemzeti Újság*, 1942. júl. 18. 161. sz. 3. — *Antal István bejelentette a Házban, hogy filléres árban hozzák forgalomba a nemes magyar irodalmat.* Eddig évenként 310 vagon papíron 36 millió példány jelent meg. = *Esti Magyarország*, 1942. júl. 17. 160. sz. 3—4. — *A Ház ülése.* = *Magyar Nemzet*, 1942. júl. 18. 161. sz. 5. — *Évente 36 millió példányban 310 vagon papíron jelent meg a ponyvairodalom.* A Ház bizonytalan időre elnapolta ülését. = *Vasvármegye*, 1942. júl. 18. 161. sz. 3. *A Ponyvairodalom kulisszatitkai.* = *Vasvármegye*, 1942. júl. 19. 162. sz. 15. — *Antal István a ponyvairodalom megrendszabályozásáról.* = *Pécsi Napló*, 1942. júl. 18. 161. sz. 2.

kevésbé foglalkozott a papírfelhasználás korlátozásának szükségességével, inkább a rendelet ponyvaellenes célzatosságát hangsúlyozta, kijelentette: papírgazdálkodási rendelet formájában a ponyvairodalom „megrendszabályozását” kívánták elérni. Nem tartalmazza ezen irodalmi termékek meghatározását, „mert a legnagyobb körültekintés és belemélyedés útján sem lettünk volna képesek a ponyvairodalom fogalmát olyképpen meghatározni, hogy ez a meghatározás jogszabályban foglalhasson helyet” — mondotta a miniszter, és kijelentette, hogy a rendelettel nem kívántak irodalompolitikai intézkedést foganatosítani. Bár ez utóbbi kijelentésének némileg ellentmondott beszédének további részében, ahol a „nemes ponyva” megteremtésére irányuló törekvések fontosságát hangsúlyozva felsorolta azokat a témaköröket, amelyekben olvasmányos regények megírását, kiadását javasolta az „alsóbb népréteg betű iránti vágyakozásának” kielégítésére. E tematika a ponyvaregények idegen szellemisége, életfelfogása helyett többek között a magyar őstörténet, nagy hadvezérek, államférfiak, felfedezők életének regényes feldolgozását a mai magyar falu és város embereinek problémáit, „a mostani világháborúnak, a bolsevizmusnak kimeríthetetlen témaköreit” ajánlotta népszerű feldolgozásra. Mindezekon kívül egy lektorátus létrehozását tervezték, amely a rendelet hatálya alá eső kiadványokról véleményt nyilvánít.

Azon kívül, hogy a rendeletet és miniszteri indokolását különböző terjedelemben ismertették a lapok, még számos cikk, kommentár jelent meg. Az *Esti Magyarország* cikke a ponyva felszámolásán kívül azt is követelte, hogy hozzák nyilvánosságra, kik írtak angolszász álnevek alatt ponyvaregényt, és azok az írók irodalmi vállalatoknál ne tölthessenek be vezető pozíciót.¹⁵ Ez a cikk és más írások is megkérdőjelezték a „nemes ponyva” létjogosultságát; a népnek nem redukált irodalmi termékekre van szüksége, mint ahogyan ezt már a múlt századi kísérletek kudarca is bizonyította, hanem a valóban értékes irodalmat igényli — olcsó áron. Utaltak mélyebb összefüggésekre is: a falusi és a városi szegénység életformájának változása hozhatna gyökeres fordulatot az olvasási igényekben.¹⁶ Találunk olyan cikket is, amely nem utasítja ugyan el azt az irodalmat, amely az iskolázatlan olvasórétegek számára nyújt szórakozást és ismeretterjesztést, viszont egy teljes napilap oldal terjedelemben „bibliopszichológiai” szempontok ismertetésével figyelmeztet az ilyen jellegű írások magasabb színvonalának követelményére.¹⁷ Néhány nappal a rendeletet ismertető és kommentáló közleményei után a Nemzeti Újság viszont már megnyugtatóbb képet festett a ponyvaolvasás helyzetéről. Két budapesti polgári iskolában végzett felmérésre hivatkozva megállapította, hogy bár a tanulók kétharmad része olvasta a legújabb ponyvaregényeket, többségük felismerte káros hatásukat. A cikk summázataként megkapjuk azt a definíciót is, amely a rendeletről hiányzott: „Ponyvának kell minősíteni minden könyvet, amely a felszínes, csillogó, könnyű életet adja, benne a küzdelem alapja a pénz, az élet célja pedig a legsilányabb földi öröm. Még nagyobb a ponyva veszedelme, ha idegen életforma sekélyes rajzát adja.” Ezeket a füzeteket a tanulók elsősorban

¹⁵ FÉJA Géza: *A ponyva halála*. = *Esti Magyarország*, 1942. júl. 17. 160. sz. 3.

¹⁶ KÉZAY Béla: *Felhők a „ponyva” felett*. = *Nemzeti Újság*, 1942. júl. 19. 162. sz. 9.

¹⁷ KOVÁCS Endre: *Hogyan írjunk a népnek?* = *Magyar Nemzet*, 1942. júl. 17. 160. sz. 9.

ajándékként vagy kölcsönbe kapták, mert a cikk megjegyzése szerint a jó könyvet nem lehet megfizetni.¹⁸

Más lapoktól eltérően, a *Népszava* július 17-i száma nem csupán a kormányrendeletet ismertette, hanem az MTI-től átvett tudósítás alatt már azon a napon megjegyzéseket fűzött hozzá. Kifejtette, hogy elvi alapon nem tesz megjegyzést, mert a ponyva ellen már a *Népszava* is felemelte szavát, de az automatikus intézkedés sok embert egzisztenciájában érint majd, a megszűnő vállalatok dolgozóinak létalapja kerül veszélybe. Erőszakolt egymáshoz kapcsolásnak tekintette a papírhány és a ponyvarendszabályozás egybekötését, amely a papírhány okozta gondokon sem segít, viszont lehetővé teszi a három pengőnél drágább selejtes irodalmi termékek kiadását, amelyeket éppen a ponyva ellen legjobban hadakozó lapok hatalmas nyomdái állítanak elő.¹⁹ Két nappal később „Különvélekedő” aláírással egy terjedelmesebb cikkben ismét visszatért a rendelet várható hatásainak elemzésére, amely szerint ez az intézkedés elsősorban a giccs számára nyitja meg az utat. A cikkíró a ponyvát kevésbé tartja veszélyesnek, mert csupán szórakozásként olvassák, nem az értékes irodalom álarcában jelenik meg, ugyanakkor a népi irodalom jobbszárnya ellen is van egy oldalvágása, javasolva, hogy az „irodalmi szélhámoságot”, a „hígat”, a „mélyet” is száműzni kellene.²⁰

Maga a könyvszakma lényegesen kisebb egyetértéssel fogadta a rendeletet, mint a polgári lapok többségének a ponyvakérdés végleges megoldását üdvözlő cikkei. A korábbi sajtórendeletek következményeként akkor már csökkent oldalszámon, majdhogynem szórólapszerűen megjelenő *Corvina*, csupán terjedelmi okokból is, minden kommentár nélkül közölte a rendelet kivonatos szövegét, és későbbi számaiban tovább növelte a bizonytalanságot, értelmezését illetően. Gyakorlati szempontból közelítve még a végrehajtás kérdését, szinte felhívta a figyelmet a jogszabály hiányos rendelkezéseire, és joggal feltételezhetjük, nem szándékosan, hozzájárulhatott a későbbi rendeletmódosításhoz. Néhány hét késéssel megjelent kommentárjában meglepő tájékozatlansággal a terjesztés fogalmába tartozónak tekintette a kölcsönkönyvtári forgalmazást, az ingyenes szétosztást, valamint az irodalmi lapok egyes számainak árusítását is.²¹ Következő közleményében papíripári szaklapok cikkeire hivatkozva sietve visszavonta előző értelmezését.²² Ugyanakkor felhívással fordultak a kiadókhöz, küldjék be a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületéhez a rendelet hatálya alá tartozó kiadványaiknak listáját, megjelölve, melyik kiadványra kértek, illetve kaptak terjesztési engedélyt. E jegyzéket sokszorosítva kértek adatokat a könyvkereskedők készleteiről is, azonban jellemző módon, mindössze két vidéki könyvkereskedő küldött jelentést, és közlésük szerint nekik is mindössze egy-két példányuk volt azokból a füzetekből, amelyekre az engedélyeztetési kötelezettség vonatkozott.²³

¹⁸ RÉHELYI Oszkár: *A diákság lesújtó ítélete a ponyvairodalomról*. Érdekes vélemény-kutató kísérlet két polgári iskolában. = Nemzeti Újság, 1942. júl. 22. 164. sz. 3–4.

¹⁹ *Kormányrendelet a papíros felhasználásáról*. = *Népszava*, 1942. júl. 17. 159. sz. 10.

²⁰ *Különvélekedő: A ponyva védelmében*. = *Népszava*, 1942. júl. 19. 161. sz. 4.

²¹ *A ponyva-rendelet értelmezése és végrehajtása*. = *Corvina*, 1942. aug. 14. 33. sz. 67.

²² *A ponyvarendelet értelmezése és végrehajtása*. = *Corvina*, 1942. aug. 21. 34. sz. 69.

²³ *A ponyva-rendelet végrehajtása*. = *Corvina*, 1942. aug. 28. 35. sz. 71.

Miközben a *Corvina* az engedélyhez kötött füzetes kiadványok számbavételének adminisztratív teendőit szervezte, a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének kiadói szakosztálya kérvényt nyújtott be a miniszterelnökségre a rendelet módosítása ügyében. Az ívenként tíz pengő engedélyezési díj elengedését kérték azzal az indokolással, hogy ez a rendelkezés súlyosan sérti a „nemes ponyva” kiadásának érdekeit, illetve engedélyezés esetén az illeték visszatulajászt szorgalmazták. Ezen kívül kérték azt is, hogy azok a kiadványok, amelyeket a VKM az ifjúsági könyvtárak számára beszerzendőnek nyilvánított, mentesüljenek a rendelet hatálya alól. A hosszú idő elteltével érkező válasz a kérvény mindkét pontját elutasította.²⁴

Mivel a kormányrendelet kilencvennapos határidőt szabott a nem engedélyezett kiadványok beszolgáltatására, és végrehajtásával az iparügyi minisztériumot bízta meg, az ipari tárca nem késlekedett, szeptember 18-án kihirdette rendelkezését.²⁵ A rendelet semmi újat nem tartalmazott a korábbihoz képest, mindössze az időpontot konkretizálta. A kiadók és a terjesztéssel foglalkozó szervek vagy személyek, azokat a példányokat, amelyekre nem kértek vagy nem kaptak engedélyt, és szeptember 15-ig birtokukban maradtak, október 15-ig kötelesek hulladékpapírként „vételre felajánlani”. Ugyanazt a vállalatot jelöli meg a begyűjtés helyeül is, mint a korábbi rendelet, megadva budapesti címét is. Értelmezésében a *Corvina* ismét „tévedett”, azt közölve, hogy a helyi és a körzeti hulladékpapír-bizományosnak is el lehet adni a nem terjeszthető készletet. A rendelet ilyen értelmű magyarázata szerint még kevésbé ellenőrizhetővé válhatott végrehajtása. Nincs adatunk arról, mennyi volt az a papíryanag, amit mázsánként négy pengő ötvenért beszolgáltatottak, a könyvkereskedők korábban említett jelentése alapján azonban feltételezhetjük, hogy a három pengőnél olcsóbb füzetes kiadványoknak csak csekély hányada került zúzdába. Nagyon valószínű, hogy a kereskedők még a beszolgáltatási kötelezettség hatályba lépése előtt igyekeztek megszabadulni ezektől a termékektől.²⁶ A ponyvarendelet, a jogalkotók szándékával ellentétben, inkább csak „pro futuro” gátolta a legelejtebb irodalmi termékek számának növekedését. A kiadásukra specializálódott kisebb vállalatokat érzékenyen érinthette, nem tiltotta viszont közkönyvtári kölcsönzésüket, és ez a hiányossága feltétlenül összefüggésbe hozható azzal a körülménnyel, hogy a magán kölcsönkönyvtárak ez idő tájt feltűnő mértékben elszaporodtak.

Nyilvánvaló, a kiadók csak azokat az olcsó kiadványaikat nyújtották be engedélyeztetésre, amelyeknek további terjesztési lehetőségével eleve számolhattak. A kisebb kiadókat még értékes művek esetében is üzleti megfontolásra kényszerítette az az összeg, amelyet eljárási illetékként be kellett fizetniük. A Magyar

²⁴ A ponyvarendelet. = *Corvina*, 1943. jan. 22. 4. sz. 7. p.

²⁵ A m. kir. iparügyi miniszter 1942. évi 60.000. Ip. M. számú rendelete a rotációs és az íves nyomópapirosnak könyv, naptár vagy füzet előállítására való felhasználásáról szóló 4.300/1942. M. E. számú rendelet 8. §-a utolsó bekezdésének végrehajtásáról. = Magyarországi rendeletek tára. 1942. id. kiad. 3318. 3319. p. L. még: A ponyva beszolgáltatása. = *Corvina*, 1942. szept. 26. 39. sz. 78.

²⁶ Erre következtethetünk annak a cikknek alapján is, amelynek magát meg nem nevező szerzője arról ír, hogy olvasmányos könyveket kért egy könyvkereskedőtől, és a következő ponyvafüzetet kapta: „A fekete tövis”, „A fehér vadak között”, „A toledói gyors”. —; Szárszói levél. = *Pécsi Napló*, 1942. szept. 4. 200. sz. 5.

Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete, bár sérelmezte, hogy nem nyilváníthatott véleményt a rendelet előkészítésekor, és módosítási kérelmét is elutasították, közgyűlésén joggal állapíthatta meg: a ponyvarendelet „lényegileg és általában nem az egyesületünkbe tömörült kiadók és könyvkereskedők ellen irányult. Kiadókunk által addig kiadott és bolti ára miatt a rendelet hatálya alá tartozó kiadványok további terjesztését ugyanis majdnem kivétel nélkül megengedték és könyvkereskedőink sem jelentettek ezekből olyan készleteket, amelyeknek további terjesztését a könyvkereskedők nevében az egyesület kérhette volna.”²⁷

A *Corvina* szeptemberi, októberi számaiban kiadónként folyamatosan közölte azoknak a kiadványoknak jegyzékét, amelyek további terjesztésre engedélyt kaptak. A lista meglehetősen vegyes értékű műveket tartalmaz, és abból a szempontból figyelemre méltó, melyek voltak azok a kiadók, amelyek értékes műveket olcsó áron is forgalomba hoztak. A Palladis például, miután a „Félpengős regények” és részben a „Pengős regények”, valamint a „3/4 pengős regények”, a „1 1/2 pengős regények” sorozatának megszüntetésére kényszerült, „Palladis regénytár” címen három pengőnél drágább, de összességében az előzőknél nem sokkal értékesebb sorozattal jelentkezett a könyvpiacra. Nem adta azonban fel az árukat tekintve is „olcsó irodalom” terjesztését: többek között Kis Péter Pál: *Édesanyja szemefénye*, Kulinyi Ernő: *Márta boldog tavasza*, Balázs: *Máriapuszta tanítónője*, Mézes: *Katicza* című írásaira kért és kapott engedélyt. A Révai cég Endrődi Béla, Paul Gerald, Jókai Mór olcsó kiadásait kívánta továbbra is terjeszteni. Az Officina elsősorban klasszikus szerzők műveit kínálta: Mór, II. Rákóczi Ferenc, Bethlen Miklós, Platon, Petőfi, Montaigne munkáit. Főként értékes ifjúsági irodalom további forgalmazására kért engedélyt a Dante kiadó. Az Athenaeum Babits, Benedek Elek, Móricz Zsigmond, Sárközi György, Zilahy Lajos műveit juttatta el az olvasókhhoz három pengőnél olcsóbb áron. Kner mindössze egy kiadványával, Kölcsey: *Nemzeti hagyományok* című művével szerepel a listán. Figyelemre méltó változást mutatnak a Nova cég engedélyezett kiadványai. Az a vállalat, amelyik a ponyvarendelet előtt „A Nova kalandos regényei” sorozatában Rejtő Jenő regényei mellett *Sűrget a hóhér*, *A perui veréb*, *A fehér szakadék gyilkosa*, *A halálérdő árnyai* és hasonló hangzatos címekkel közölt angol vagy angolosított nevű szerzőktől regényeket, áttért az olcsó meséskönyvek terjesztésére. Többek között a következő kiadványaival folytatta tevékenységét: a Gulliver négy ifjúsági kiadása, Collodi: *Pinocchio kalandjai*, Dávid Margit: *Tündérország meséi*, *Piroska és a farkas*, *Ali baba és a 40 rabló*, *Mese-mese tündérmese*, *Meseország legszebb meséi*, *Kis emberek meseországa*, *Mese-mese*, *Anyuka mesekönyve*, Grimm, Andersen és az Ezeregyéjszaka meséi.²⁸

Nincs adatunk arra, hogy az a „kitűnő magyar írókból”, újságírókból álló huszonöt tagú bizottság, amelyet a nemzetvédelmi és propagandaminiszter hivatalában szerveztek az engedélyeztetésre benyújtott kiadványok elbírálására, milyen esztétikai, etikai szempontok alapján döntött a terjeszthetőség kérdésében. Valószínű, hogy a rendelet hatálya alá eső kiadványok többségét kitevő sorozatok esetében az addigi általános színvonalat is figyelembe vették, és eltekintettek attól,

²⁷ Beszámoló. = *Corvina*, 1943. jan. 1. 1. sz. 1.

²⁸ Terjesztési engedélyt kaptak. = *Corvina*, 1942. okt. 16. 42. sz. 85.

hogy némelyikbe néha a szórakoztató irodalom elfogadható termékei is belekerültek. Bizonyára szerepet játszott az értékelésben, hogy a megítélt írás nem idegen-e a „magyar szellemiségtől”, mint ahogyan e szempontot a rendeletet indokoló miniszeri beszéd is hangsúlyozta. És végül ugyanúgy, mint a „nemes ponyvára” vonatkozó parlamenti javaslatban, egy műfajt, témát, morális álláspontot egybe-mosó szempontrendszer lehetett az értékelés kiindulópontja. Csak közvetett adatunk van arra vonatkozólag, hogy a szubliteratúra mely alfajait tartották elsősorban hivatalból üldözendőnek. Ezek közé tartozott a „bűnre csábító” detektívregény, a „hazug” kalandponyva, a légiós- és kémregény, a „hamis” karrierponyva, amelyen gépírók valószínűtlen férjhezmeneteléhez hasonló történeteket értettek, a szerelmi ponyva, amely „fokozza a munkásélet megvetését”, a „bohémponyva”, a színészek, színésznők magánéletéről szóló együgyű intimpistáskodás, a fantasztikus ponyva, amely minden lélektani, tudományos alap nélkül a meglévő ismereteket is elbizonytalanította, végül mindazok a ponyvaregények, amelyeket idegen nyelvből fordítottak, elsősorban kifogásolható nyelv-használatuk, magyartalanságaik miatt.²⁹

Kétségtelen, hogy a ponyvarendelet véget vetett a legsilányabb sorozatoknak, a *Magyar Könyvészet* tanúsága szerint ezek 1942-ben megszűntek.³⁰ A Palladis és a Nova cég már említett kiadványain kívül a 732. füzetével befejeződött a „Pesti Hírlap könyvek” 1927 óta megjelenő sorozata, amely „a Légrády nyomda kétlakiságát dicséri”, ahogyan Bisztray Gyula 1944-ben jellemezte, ezzel folytatva: „Ugyanaz az elterjedt napilap, mely húsz éven át nemzetvédelemről és egyéb dicső dolgokról vezércikkezett a különböző címen előkelő előkelőségek tollából, hátul, a cselédlépcsőn, mázsaszámra szállította a lélekmérgező ponyvát...”³¹ A „Világvárosi regények”-ből a *Literária* tíz év alatt 952 füzetet bocsátott ki, mígnem a ponyvarendelet pontot tett a legtermékenyebb magyar ponyvaszerzők mellett Kellér Andort, Rejtő Jenőt, Tabi Lászlót és álnév alatt Déry Tibort is foglalkoztató sorozat végére. A „Friss Újság színes regénytára”, füzeteinek hangzatos címével, amelyek mindegyike — ismét Bisztrayt idézve — „mintha kültelki mozi reklámjainak plágiuma lenne”,³² hét év alatt a 203. sorszámgig jutott el. Csupán a nagyobb sorozatok közül említve, részben szűnt csak meg a „Csillagos regények”, ám a rendelet után Bull, Burton, Busher, Dick, Dixon és hasonló neven kiadott regényeinek sorozatát Jósika Miklós, Kisfaludy Károly, Kölcsey Ferenc, Maupassant kisebb munkáival folytatta. A ponyvarendelet jogalapot adott arra, hogy a sajtóigazgatás rendelkezésein kívül is korlátozza az államhatalom számára veszélyes, vagy csupán kényelmetlenné vált kiadványok terjesztését. Szabó Dezső „Lúdas Mátvás Füzetek” című sorozata is erre a sorsra jutott. Többszöri kérésre sem

²⁹ MOLNÁR Sándor, B.: *Miért kellett kiirtani a ponyvát? A rendelet jelentősége és eredményei.* = Forrás, 1943. 1. sz. (január) 87—90.

³⁰ *Irodalmi sorozatok.* = Magyar könyvészet. 1921—1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. 6. köt. Nyelvészet — irodalom. Bp. 1981. 401—538.

³¹ BISZTRAY Gyula: *Három év magyar könyvésze.* = Magyar Könyvszemle 1944. 94—96. — Az idézett részletet közli: A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. id. kiad. 441.

³² BISZTRAY Gyula—VÉRSEY Jenő—LANG Sándor: *Az 1941. év magyar könyvésze.* = Magyar Könyvszemle, 1946. 123—127.

engedélyezték további megjelenését, bár parlamenti interpelláció is elhangzott érdekében. A szerző, a rendeletet bírálva, dühös cikket írt a *Magyar Nemzetnek*, amely mindmáig csak kéziratban olvasható a Széchényi Könyvtárban.³³

Folytatódott viszont az 1940-ben a Magyar Népművelők Társasága által „Érdekes regények” címen „nemes ponyvaként” kezdeményezett sorozat, amelynek füzetei között néhány igényesebbet is találhatunk, és 1944-ben, megszüntekor a 100. sorszámát jegyezte. Folytatásra méltónak ítélték az Ijjas Antal által szerkesztett „Új Élet regénytár” is, amely Bisztray szerint ugyan „sem újat, sem életet, sem regényt nem adott, csupán fölöslegesen szaporította az utcai és szalonponyva amúgy is túlnépes családját.” A sorozatszerkesztő valamint Saád Béla, Dezsényi Béla mellett Leleszy Béla, Thúry Zoltán gazdag életművéből is számos írás került az 1944-ig 373 füzetet előállító vállalkozásba.

Az erősen kompromittált, illetve az átlényegülésre nem vállalkozó sorozatok megszüntével számos új, ekkor indult széria igyekezett az előállt úrt betölteni. Ezek között a színvonalasabbakhoz tartozott a Misztótfalusi kiadó által közrebocsátott „Érdekes könyvek”, amely a legtöbb klasszikus irodalmi alkotás között főként az értékes kortárs irodalomnak adott teret 52 füzetében. A „Százvezek könyve” már vegyesen tartalmazta Asztalos István, Bibó Lajos, Czillei Béla, Kassák Lajos, Leleszy Béla, Nagy Lajos, Szitnyai Zoltán, Tersánszky Józsi Jenő, Thúry Zoltán írásait, de többségében a színvonalasabbakat, Móricznak például hat művét, és a külföldi irodalomból is többnyire a klasszikusokat, Puskind, Tolsztojt, Turgenyevet. Jóval kisebb arányban találhatók a nemcsak napi szórakoztatásra író szerzők a „Napsugár könyvek”, „Budapesti regények” és a mindössze tíz kiadványt közrebocsátó „Pepita regények” ekkor kezdődő sorozatában. A Franklin kiadó „Nagy írók kis könyvei” címen adott közre klasszikus írók műveiből, 1944-ben pedig újra kiadta a korábban szüneteltetett „Olcso könyvtár” legújabb folyamát. Ennek néhány füzetében, kettő kivételével, klasszikus magyar irodalmat kaptak az olvasók, és hasonló vállalkozás volt még a Révai cég „Regénykönyvtára”. A leghitványabb ponyvasorozatok helyét elfoglaló olcsó, szórakoztató kiadványok nagy része nem sokkal haladta meg elődeik színvonalát, és megtalálhatjuk köztük a primitív politikai beállítottságú háborús regények leggyatrább változatait is.

Továbbra is forgalomban maradhettek az 1939 előtt kiadott füzetek, ha esetleg a kiadóknak vagy a terjesztőknek ezekből készletük volt, de semmiképpen sem akadályozhatta a rendelet, hogy használt példányaikat kézzől kézre adják. Már korábban megszűnt például a „Színes regénytár”, de nyolc év alatt 443 fülete látott napvilágot, és a Stádium kiadó vállalat is körülbelül ennyit bocsátott közre a ponyvarendelet kiadása előtt megszüntetett „Tarka regénytár”-ból — csupán két nagyobb sorozatot említve abból a választékból, amely olvasók számára akkor még nyilván hozzáférhető volt, akár kölcsönkönyvtárban is, hiszen mint említettük már, a rendelet ezt nem tiltotta. Megnehezítette viszont az engedélyezési díj befizetésével az értékes irodalomnak olcsó áron való terjesztését. A papírgazdálkodást szabályozó, de lényegében ponyvaellenes intézkedésnek nyilvánított rendeletnek ezt a visszas hatását lett volna hivatott megszüntetni az a kiegészítés és módosítás,

³³ NAGY Péter: *Szabó Dezső*. 2. kiad. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó, 550—551.

amelyet az 1943. május 23-i számában közölt a hivatalos lap.³⁴ Az újabb miniszterelnöki rendelet azon kívül, hogy az engedélyezést a nemzetvédelmi és propagandaminisztérium hatáskörébe utalta, lényegében három fontos paragrafusában tért el az előző évitől. Megtiltotta a rendelet hatálya alá eső kiadványok kölcsönkönyvtári forgalmazását, visszamenőlegesen kiterjesztette az engedélyezési kötelezettség határidejét, és kilátásba helyezte, hogy a miniszterelnök „hivatalból is mentesítheti egyes elhalt kiváló magyar írók műveit, valamint egyes sorozatos gyűjtemények (pl. Olcsó Könyvtár, Magyar Könyvtár stb.) körében megjelent kiadványokat.” A kiegészítésben a rendelet hatályát a korábbi 1939-es évtől visszamenően 1918. október 31-ig terjesztette ki, és nem valószínű, hogy ez az intézkedés csupán a két világháború között már kevésbé primitív, modernizáltabb formában megjelenő ponyvairóadalom ellen irányult. Bár a korszak elején elrendelték az 1918–19-es forradalmak kiadványainak beszolgáltatását, az 1943-as rendelet, feltűnő módon, a füzetes kiadványok vonatkozásában korszakhatárnak tekintette az őszirózsás forradalom időpontját. A rendeletről a korabeli lapokban rövid, néhány soros ismertetések jelentek csak meg,³⁵ a közvéleményt ekkor már inkább azok a közlemények foglalkoztatták, amelyek a második magyar hadseregnek a Don-kanyarból való visszatéréséről, a szövetségesek szicíliai partraszállásáról tudósítottak.

Nagyobb sajtónyilvánosságot kapott viszont az a hirdetmény, amely a második ponyvarendelet kiegészítéseként jelent meg. Méltán, mert ritka eset az államigazgatás történetében, hogy elhunyt neves írókat hivatalos lapban név szerint felsorolva rendeletileg olcsó áron is terjeszthetőnek nyilvánítsanak. A *Budapesti Közlöny* 1943. július 18-i száma, röviden hivatkozva a miniszterelnöki rendelet idézett mondatára, felsorolta annak a mintegy 260, többségében klasszikusnak tekinthető magyar írónak a nevét, akiknek műveit a ponyvarendelet hatálya alól „hivatalból mentesítették”.³⁶ Végül is az a „ponyvarendelet”, amely szövegében nem is említette a „ponyvairóadalom” kifejezést, és módosított formájában is csupán a rotációs és íves nyomópapiros felhasználásáról rendelkezett, nem kerülhetett ki az állásfoglalást, hogy a magyar irodalomnak mely alkotói képviselnek irodalmi értéket. A lista összeállítói, akik elsősorban az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács tagjai közül kerültek ki, feltehetően arra törekedtek, hogy hiánytalanul felsorolják a klasszikus magyar irodalomból mindazokat, akiknek művei nemcsak irodalomtörténeti szempontból értékesek, hanem a nagyközönség számára érdekesek, olvasmányosak is. A külföldi klasszikusokról nem készült lista, és nem okoz meglepetést, hogy az összeállításban Ady, Arany, József Attila mellett megtalálhatjuk Beniczkyne Bajza Lenkét, Bangha Bélát, Sértő Kálmánt, Tormay Cecilt — Kis József viszont ekkor már kimaradt. A *Pesti Hírlap* néhány mondatban tudósított a

³⁴ A m. kir. minisztérium 1943. évi 2950. M. E. számú rendelete a rotációs és íves nyomópapirosnak, könyv, naptár vagy füzet előállítására való felhasználása tárgyában 4.300/1942. M. E. szám alatt kiadott rendelet módosításáról és kiegészítéséről. = *Budapesti Közlöny*, 1943. máj. 23. 116. sz. 2. — ua. Magyarországi rendeletek tára 1943. Bp. 1944. Magy. Kir. Belügyminisztérium. 292–294.

³⁵ *Újabb ponyvaellenes rendelet.* = *Nemzeti Újság*, 1943. máj. 23. 116. sz. 8. — A régebben megjelent nyomdatermekre is kiterjesztik a ponyvarendeletet. = *Reggeli Magyarország*, 1943. máj. 25. 117. sz. 4.

³⁶ 10.244/1943. III. szám. Hirdetmény. = *Budapesti Közlöny*, 1943. júl. 18. 159. sz. 19.

szükszavú hirdetmény megjelenéséről, nem kommentálta, ám tárgyilagosan felsorolta valamennyi író nevét.³⁷ Szembetűnő viszont a *Reggeli Magyarország* közleményének ironikus címe: „Kétszázötven elhunyt íróát hivatalosan klasszikusnak nyilvánítottak.” Bár a cikk eredményesnek ítéli a ponyvarendeletet, amely „gyökeres rendet teremtett a színes fedelű rémregények piacán”, az írói listával kapcsolatban tartalmaz néhány gúnyos mondatot: „nem volt könnyű ennek a névsornak összeállítása, hiszen végeredményben hivatalosan állást kellett foglalni, hogy kiket tart irodalmi szempontból klasszikusnak az Illetékes Hely. A névsor tehát, így is fogalmazhatnánk, a hivatalos klasszikusok névsora.” Kiemeli, hogy a reformáció korából mind a katolikus, mind a protestáns egyházi irodalom több kiválósága is szerepel a névjegyzékben, de a cikk végén ismét a helyzet komikumára utal: „Meg kell végül említeni, hogy hivatalos lapban megjelent névsor talán az egész világon az egyetlen névsor, amelyben két — névtelen is szerepel. Az egyik Anonymus, a másik pedig a Karádi Névtelen...”³⁸ Következő számában ismét visszatért e témára, azt fejtegetve, hogy a klasszikus irodalomban is számos olyan alkotás akad, amely irodalmi értéke mellett érdekes, érdekfeszítő, és ilyen szempontból is felveheti a versenyt a vadnyugati ponyvával — Jókait, Gárdonyit és kissé korszerűsített nyelven Jósikát ajánlotta.³⁹ A *Népszava* sem tartózkodott néhány gúnyos megjegyzéstől. Betűrendben emel ki néhány „érdekességet”: „A B-betűs klasszikusok között együtt szerepel Babits Mihály és Beniczkyne Bajza Lenke, Bacsányi János és Benedek Elek, Balassa Bálint és Bangha Béla, Bársony István és Bartha Miklós.” „Nem számít ponyvának, ha három pengőn alul is az ára, Faludi Ferenc, Fazekas Mihály...” és felsorol még néhány íróat, megjegyzi: „Petőfi Sándor neve Petelei István és Pósa Lajos között foglal helyet.”⁴⁰

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete mint korábban, a ponyvarendelet kiegészítésekor is igyekezett tagjainak érdekképviselését ellátni, és ezért ismét jegyzéket kért a könyvkereskedőktől, hogy az egyesület nevében további terjesztési engedélyért folyamodhasson. Újból beadvánnyal fordultak az illetékes minisztériumhoz, ezúttal a rendelkezésnek a zeneművekre vonatkozó értelmezését kérve. Magyarázatot kaptak, miszerint a rendelet — amint ezt világosan meg is fogalmazza — csak a zenei alkotásokra nem vonatkozik, viszont hatálya kiterjed a szöveggel ellátott dalosfüzetekre is. Némi elégtétellel szolgálhatott az egyesületnek, hogy a minisztérium türelmesen magyarázó átíratát már az ismét nagyobb terjedelemben megjelenő Corvinában közölhették.⁴¹

1944-ben május 20-i hatállyal újból módosították a rendeletet, ez a változtatás azonban csupán az engedélyezési kötelezettség értékhatárát emelte öt pengőre, a

³⁷ *Kétszázötven halott magyar íróat mentesítettek a ponyvarendelet hatálya alól.* = Pesti Hírlap, 1943. júl. 20. 161. sz. 4.

³⁸ *Kétszázötven elhunyt íróat hivatalosan klasszikusnak nyilvánítottak.* = *Reggeli Magyarország*, 1943. júl. 20. 161. sz. 5.

³⁹ *Magyar Klasszikusok.* = *Reggeli Magyarország*, 1943. júl. 21. 162. sz. 3.

⁴⁰ *Abonyi Árpádtól Zsámboki Jánosig.* Miniszterelnöki hirdetmény 265 elhunyt íróról, akiknek műveit három pengőnél olcsóbban is lehet árulni. = *Népszava*, 1943. júl. 20. 161. sz. 6.

⁴¹ *Az új ponyvarendelet.* Rövid hír = *Corvina*, 1943. jún. 11. 24. sz. 47. — *Egyes zeneműkiadványok felülvizsgálata.* = *Corvina*, 1943. nov. 7. 45. sz. 93.

háborús nehézségek következtében fellépő árdrágulásokat és inflációt követve.⁴² A hivatalos lap ekkortájt már másfajta névjegyzékeket közölt „a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvása tárgyában” — ezeken a listákon is találhatunk nagy számban klasszikus szerzőket, például Heinét is.

Az 1942-es ponyvarendelet és módosításai végső soron nem a ponyvairadalom gyökeres kiirtását eredményezte, mint ahogyan a propagandaminiszter és a korabeli lapok többsége értékelte, csupán lassúbb kihalásának folyamatát indíthatta meg. Ahhoz, hogy a nem kevésbé ízlésromboló giccs-regényekkel együtt eltűnjék, a kiadáspolitika egészének változnia kellett volna. És ismét igazolódott, hogy az irodalmi ízlés kedvező irányú befolyásolásának aligha legcélravezetőbb eszköze a nemes ponyva.

CSÁKI, PÁL

La „réglementation” de la littérature de pacotille au commencement des années 1940

Dans la période d'entre les deux guerres, l'influence de la littérature classique ne pouvait pas empêcher la propagation de la littérature de pacotille. Dans cette période, beaucoup d'entreprises d'édition se spécialisaient à publier des cahiers à bon marché et ces publications étaient répandues dans les couches les plus larges de la société. En 1938 par exemple, presque un tiers des publications de belles lettres appartenaient à la catégorie du roman de pacotille. Au commencement des années 40, l'État essayait, à l'aide des décrets, de refouler la littérature de pacotille. L'étude rend compte de ces décrets, de leur écho et de leurs conséquences.

⁴² A m. kir. minisztérium 1944. évi 10.920. M. E. számú rendelete a rotációs és íves nyomópapirosnak könyv, naptár vagy füzet előállítására való felhasználása tárgyában kibocsátott 4.300/1942. M. E. és 2950/1943. M. E. szám alatt kiadott rendeletek módosításáról. = Magyarországi rendeletek tára. 1944. Kiad. a Magy. Kir. Belügyminisztérium. Bp. 1944. Stádium Sajtóvállalat Rt Nyomdája. 790.

KÖZLEMÉNYEK

Gregoriánczi Pál kéziratos törvénygyűjteménye a XVI. század közepéről. A XVI. századi törvénytartalmú kéziratok egymáshoz való viszonyának vizsgálata szempontjából a részletesen most először ismertetésre kerülő Gregoriánczi-féle kézirat talán a legjelentősebb.

A szakirodalomban elsőként a két Kovachich tett róla említést, noha kéziratunkat sohasem látták. Létezéséről az idősebb Kovachich¹ három kézirat: a Nádasdy-, Istvánffy-Széchenyi- és az ún. Esterházy-féle kisebb kódexek,² valamint Bél Mátyás munkája,³ fia pedig két kézirat: Batthyány József bíbornok kódexe⁴ és szintén az ún. Esterházy-féle kisebb,⁵ valamint Murr egyik műve⁶ révén szerzett tudomást. Ez utóbbi munka alapján az ifjabb Kovachich joggal feltételezte, hogy ezt a Gregoriánczi eredeti kézírásával készült kódexet Nürnbergben őrzik a régi Bibliotheca Ebneriana-ban a „codices papyracei in folio” közt.⁷ Mivel Murr azon munkáját, amelyben kódexünk — ugyan teljesnek nem mondható — leírása található,⁸ nem ismerte, így tartalmára vonatkozóan — a fent említett kéziratokban Gregoriánczi névvel összekapcsoltakon kívül — semmiféle utalást sem adhatott. Mindössze sajnálkozott külföldre kerülésén, és kifejezte azt a gyanúját, hogy ez az a Gregoriánczi-kézirat, amelynek számos

¹ KOVACHICH, Martinus Georgius: *Scriptores Rerum Hungaricarum minores. I.* Budae 1798. XXV XXXI. — Gregoriánczi nevét és kéziratát csak a nevéhez kapcsolt három kis krónika kapcsán említi, amelyekről a későbbiekben szólnunk.

² A Nádasdy- és Istvánffy-Széchenyi-féle kéziratokról az alábbiakban esik szó; a Kovachich József Miklós által látott és leírt, 1580 körüli ún. Esterházy-félét (KOVACHICH, Josephus Nicolaus: *Notitiae praeliminares ad Syllogem decretorum comitialium*. Pesthini 1820. 352–354.) viszont nem sikerült megtalálnunk.

³ BELIUS, Matthias: *Adparatus ad historiam Hungariae. II.* Posonü 1746. 85–112. Munkája alapjául bizonyíthatóan nem kódexünk, sőt egyetlen általunk ismert, Gregoriánczi krónikáját tartalmazó XVI. századi kézirat sem, hanem azok valamelyikének egy későbbi másolata szolgált.

⁴ A „Collectio historica rerum Hungaricarum utpote epistolarum Regum Legatio-juramentorum etc. de annis 1515–1527.” című kéziratban Zápolyai János 1526. évi törvénye után a következő megjegyzés olvasható: „Codex MS. Decretorum. Servuntur quaedam notabilia et scitu jucunda ex libro Decretorum Regni Hungariae Reverendissimi Domini Episcopi Jauriensis Pauli de Gregoriancz etc. collecta et primum quidem de Serenissimo Rege Matthia et Nicolao Banffy.” (KOVACHICH, J. N.: 2. jegyz. i. m. 348–349.) — Sajnos e kéziratra sem sikerült rábukkannunk.

⁵ Kovachich szerint — aki nyilvánvalóan tévedésből a kéziratot Esterházy-féle nagyobbként említi (uo. 338.) — tartalmazza Gregoriánczi egyik kis krónikáját, az Istvánffy Miklós által görög szóval Mnemosynon-nak nevezett anyagot és a hozzá készített függelékét. (Uo. 353.)

⁶ MURR, Christoph Gottlieb: *Beschreibung der vornehmsten Merkwürdigkeiten in des Reichs fr. Stadt Nürnberg u. auf hohes Schule zu Altdorf mit Kupfern.* Nürnberg 1778. 439. 68. tételeszám. Ez utóbbi szám azonos a kézirat nürnbergi jelzetével.

⁷ KOVACHICH, J. N.: uo. 338.

⁸ MURR, Christophorus Theophilus: *Memorabilia Bibliothecarum publicarum Norimbergensium et universitatis Altdorfinae.* Norimbergae II. 1788. 69., 204., 334.

másolata van. Feltételezte, hogy e kódex alapján talán Mossóczy buzgalmát is érdemének megfelelően lehetne értékelni.⁹ Amikor 1924-ben gr. Apponyi Sándor sok unikumot tartalmazó könyvtára anyagát az Országos Széchényi Könyvtárnak ajándékozta, s ez, halála után, 1925-ben, annak birtokába került, Végh Gyula megbízást kapott az adomány átvételére, melynek becses darabjairól tanulmányt is írt.¹⁰ E munkában röviden megemlékezik „Tomus Decretorum Regum Hungariae a Paulo de Gregoriancz, Episcopo Zagrabieni et Jauriensi collectus” cím alatt¹¹ kéziratunkról is. A tanulmányból egyebek mellett az is kiderült, hogy kódexünk e nürnbergi könyvtárból került gr. Apponyi Sándor dédapja, gr. Apponyi Antal birtokába — még 1817 előtt, hiszen a dédapa halálakor, 1817-ben, már az Apponyiak hűgyszi kastélyában volt¹² —, s onnan az ismertetett módon az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába.¹³ Bartoniek Emma 1975-ben kézirat gyanánt megjelent postumus munkájában¹⁴ szintén említést tett e kódexről, amelyet Fol. Lat. 4126. jelzettel ő maga is látott, forgatott; azonban róla részletes leírást nem adott. Gregoriánzi Pál pécsi, zágrábi, majd győri püspök, közvetlenül halála (1565) előtt deznágnál kalocsai érsek, a Quadripartitum szerkesztő bizottságának tagja, csak mint történétíró érdekelte, és így kódexünk azon tételeit elemezte,¹⁵ amelyek összekapcsolhatók a tudós püspök történétírói működésével.¹⁶ Sajnos kéziratunk jelenleg fent említett lelőhelyén nem található, hollétéről nem sikerült információt szerezni. Szerencsére azonban 1967-ben filmet készítettek róla,¹⁷ és így módunkban állt anyagát tanulmányozni; Apponyi Sándor, Végh Gyula leírása pedig lehetőséget adott arra, hogy a film alapján meg nem állapítható jellemzőiről (mérete, kötése, anyaga) is képet kapjunk.

Kéziratunk címmel feltehetően nem rendelkezik.¹⁸ 305 × 215 mm méretű, 562 fólióoldalt tartalmazó¹⁹ papírkódex. Egykorú, kézzel aranyozott és vaknyomású ízléses keretdíszítéssel ékesített, lágy, barna, bőrkötése szúrágástól erősen rongált állapotú, és e rongálás még az első és utolsó oldalakon a film alapján is észrevehető.²⁰ Kézzel írott és nyilvánvalóan későbbi nyomtatott fóliószámozása van. A kézírásos számozás az első két lapot számozatlanul hagyván, a dekrétumok tartalomjegyzékét, Adam Schroter versét, a Gregoriánzi címerleírását tartalmazó, valamint az ezt követő három jogi vonatkozású nota-t számozván,²¹ az „Origo gentis Vngaricae” rubrumú tétellel ismét előlről, 1. sorszámmal kezdi a számozást, és ez utóbbi megy végig az egész kéziratban az 538. fólióoldalig. A kézírásokat illetően pedig a

⁹ KOVACHICH, J. N.: uo.

¹⁰ VÉGH Gyula: *Rariora et curiosa gr. Apponyi Sándor gyűjteményéből*. Bp. 1925. 14.

¹¹ Ez a cím azonos a Murr által megjelölttel. (MURR, Ch. T.: 8. jegyz. i. m. 69.)

¹² A kézirathoz kötött 1500 körüli nyomtatvány kapcsán: APPONYI, Alexander: *Hungarica. Ungarn Betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. III*. München 1925. 1569. sz.

¹³ A kéziratot a Kézirattári növedéki naplóba 1930-ban 4. sorszámmal jegyezték be. Korábbi jelzete: App. MS. I.

¹⁴ BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI—XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Kézirat gyanánt. Bp. 1975.

¹⁵ Két rövid krónika a Magyarországon uralkodó királyokról, és az 1556. évi állapotok szerint a magyar egyházi és világi tisztségviselők felsorolása.

¹⁶ BARTONIEK E.: uo. 128—132.

¹⁷ A film jelzete: FM 1/1686.

¹⁸ Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának növedéki naplójában, valamint katalóguscéduláin is — melyeknek készítői kéziratunkat feltehetően látták —, csak a kódex rövid tartalmi leírása található a következő módon: „Gregoriánzi Pál, *Breviarium Rerum Hungaricarum* (1—22. levél) (= Bel, *Adparatus* II. 85—112.) — *Tabula decretorum regum Hungariae* (I—XXI. levél) — *Adami Schroterj De Sturno Episcopi Jauriensis* 1558. (De Paulo Gregoriancz — XXII. levél) — *Nota de P. Gregoriancz* (XXII*—XXIII* levél) — *Decreta Regum Hungariae* (21—538. levél)”

¹⁹ Az első oldalon, a háromsoros, possessortól származó bejegyzés után található nyomtatott „562” szám feltehetően szintén a terjedelemre utal.

²⁰ Vö. a jelzett katalóguscédulákon talált adatokat és APPONYI, A.: *i. m.*; VÉGH Gy.: *i. m.*

²¹ Megjegyeznék, hogy noha a dekrétumok tartalomjegyzéke az 1*—23* oldalakra terjed, az említett vers mégis a 22* számozást kapta, és így Gregoriánzi „Origo gentis Vngaricae” rubrumú kis krónikájáig ez, az első kézírásos számozás is a 23* oldallal zárul.

feltehetően possessorra utaló bejegyzéseket nem számítva is, több kéz nyomát fedezhetjük fel lapjain.²² Noha kéziratunkat Gregoriáncai Pál eredeti kézírásával írt kódexének nevezzük,²³ és ezt alátámasztani látszik, hogy benne Gregoriáncai első személyben szólal meg,²⁴ mégis Mátyás 1471. évi dekrétumát leszámítva (555^r–558^v),²⁵ a gyűjtemény nem az ő kezével íródott, jóllehet számára, megrendelésére készülhetett. Feltételezésünket alátámasztják az Országos Levéltár által őrzött, Gregoriáncai Pálnak a Nádasdy-család tagjaihoz: Nádasdy Tamáshoz, Nádasdy Tamásnéhoz, Nádasdy Ferenchez; valamint Sennyey Ferenchez, Zaberdinus Boldizsárhoz intézett levelei,²⁶ melyek közül legnagyobb számban (117 db) a Nádasdy Tamáshoz címzettek vannak. Az említett leveleket természetesen nem minden esetben saját kezével írta, magas méltóságú, elfoglalt ember lévén, viszont aláírása és a nem általa írottakhoz is gyakran fűzött egy-két vagy több mondatos ún. utóírata alapján azonosítani lehet a kizárólag általa írt

²² Az I. kéz az elejétől a nyomtatott számozású 362^v oldallal bezáróan (a későbbiekben csak a számozás alapján hivatkozunk az oldalszámokra) — a 3^r-tól a 8^r közéig terjedő III. kéz által írt oldalakat kivéve — folyamatosan írta kéziratunkat. A 363^r–503^r oldalakon, az 1557. évi pozsonyi artikulusokkal bezáróan, két másik (II. és III.) kézzel felváltva jelenik meg, és noha a nota-k írójának kezeként mindvégig jelen van, tulajdonképpen csak az 1552. évi pozsonyi (447^r–456^v), 1553. évi soproni (457^r–466^v), az 1556. évi pozsonyi artikulusok (479^r–490^v), az ez utóbbit követő, 1556. évi állapotok szerinti magyar egyházi és világi hivatalviselők felsorolása (490^r–495^v), az 1557. évi pozsonyi cikkek (496^r–503^v), valamint a kézirat legvégén levő „Privilegium Siculorum et antiquae illorum consuetudines” (560^r–562^v) és a hátsó bekötőtábla belső oldalához kötött „De Gallo cum Thur...” (az utolsó két betű nem vehető ki pontosan) confederato” rubrumú tételek kezeként találkozunk vele.

A II., az előzőhöz meglehetősen hasonló, kézírással készült az 1542. évi (363^r–372^v) és az 1543. évi (381^r–388^v) beszercebányai, az 1546. évi (397^r–408^v) és az 1548. évi (421^r–432^v), valamint az 1555. évi (473^r–478^v) pozsonyi cikkek.

Az előzőktől jól megkülönböztethető III. kéz viszont a dekrétumok tartalomjegyzékének első oldalain (3^r–8^r) kívül az 1542. évi pozsonyi (373^r–380^v), az 1545. évi (389^r–396^v) és az 1547. évi (409^r–420^v) nagyszombati, az 1550. évi (433^r–446^v) és az 1554. évi (467^r–472^v) pozsonyi articulusokat írta.

Az 1559. évi (504^r–516^v) és az 1563. évi (517^r–535^v) pozsonyi cikkeket író (IV. és V.) kéz írása a kódex többi része írásától eltér, feltehetően a törzssanyag elkészülte után toldódtak kéziratunkhoz. Hasonló lehetett a helyzet az 1563. évi artikulusok után 18 üres lappal következő 1471. évi dekrétummal (555^r–558^v) is, mely írójának kezével még kiegészítések, korrigálások, megjegyzések, illetve részben az annalistikus bejegyzések írójaként szintén sok helyen találkozunk kéziratunkban.

²³ Erre utaló possessor-bejegyzés található az első oldalon, melynek apró betűs, elmosódott szövegéből biztonsággal a következő olvasható ki: „Auctor huius operis est Pauly de Gregoryancz Episcopi...” (így!), majd feltehetően utalás történik a természetesen kézírásos számozás szerinti 467. oldalra, melyből a „pag. 467” világosan látszik, és ahol Gregoriáncai Pálról, mint zágrábi és győri püspökről történik említés az általa írt, Magyarország főurainak és főpapjainak felsorolását tartalmazó kis krónikájában két helyen is, a következő szövegekkel: A zágrábi püspökségnél: „... Paulus de Gregoriancz, qui haec conscribi curavit...” (!). A győri püspökségnél: „Jauriensis Episcopatus, in manibus erat eius de quo supra dictum est, Pauli de Gregoriancz Episcopi, huius compilationis Auctoris.” Majd a lapszálon az 1. oldalon levő glossza írójának írásával: „Et post tabulam Decretorum, fol. 22.” és ugyanott a neve mellett: „Auctor huius operis”. Az említett 22. fólió viszont Gregoriáncai címermadaráról szóló Adam Schroter versre, és az azt követő címerleírásra utal. Feltehetően az ismertettek alapították kéziratunk forgatói, hogy saját kezű kódexéről van szó (vö. Murr, Ch.: 6. jegyz. és 8. jegyz. i. m.; és Murr egy-egy műve nyomán Kovachich, J. N.: 2. jegyz. i. m. 338. és Vögh Gy.: 10. jegyz. i. m.), de Bartoniek Emma sem zárta ki ezt a tényt (vö. Bartoniek E.: 14. jegyz. i. m. 129.).

²⁴ A nyomtatott 24^v oldalon Adam Schroter versét követő, rá utaló címerleírás első mondatában: „Insignia sive Arma familiae meae, nobilium videlicet de Gregoriancz ab antiquo sunt haec; ...”. Az egyes szám első személyt már Bartoniek Emma is észrevette. (Vö. Bartoniek E.: uo.)

²⁵ Gregoriáncai Pál 1558. február 26-án Bécsben kelt levelében említést tett Mátyás király okleveléről is, amelyet átiratolt és az első audiencián be fog mutatni öfelségének. Nem lehetetlen, hogy ezen az 1471. évi dekrétum értendő, melyet fontosnak tartván utólag beírhatott saját kezével kéziratunk végére is. (OL, Nádasdy-missiles, E 185. 12. cs. Gregoriáncai Pál levele Nádasdy Tamáshoz, 110.)

²⁶ OL, Nádasdy-missiles, E 185. 12. cs. Gregoriáncai Pál levelei.

leveleket²⁷ és azok kézírását kódexünk anyagának írásával. Szerencsénkre a levelek között találoztunk 11 db olyan epistolával is, melyek írása azonos a gyűjteményünk zömét író, I. kéz írásával,²⁸ sőt a III. kéz írását is fellelhetjük a levelek között.²⁹ Így valószínűnek látszik, hogy kódexünk scriptorai Gregoriánczi deákjai közül kerülhettek ki. Tehát nem tévedtek nagyot azok, akik e kéziratot Gregoriánczi Pál eredeti kézírásával írt kódexének nevezték, még akkor sem, ha az lényegében nem az ő kezével íródott.

A datálást illetően Bartoniek Emma az 1556-os év mellett tört lándzsát,³⁰ és véleményét a kézirat 33° oldala alján olvasható szövegre: „Ferdinandus (I.) . . . adhuc regnat in summa expectatione liberationis regni Vngariae. 1556.”, valamint a 490°–495° oldalakon az 1556. évi állapotoknak megfelelően felsorolt hivatalok és püspökségek viselőinek neveire alapozza.³¹ Noha az 1556-os datálásnak némiképpen ellentmond, hogy az említett felsorolás után, ugyanazzal a kézzel íródott az 1557. évi dekrétum is, és hogy az 1558-as évszám is fellelhető Johannes Heberus verse után a 478° oldalon szintén ugyanazzal a kézzel,³² hogy véleményünk mégis hasonló Bartoniekéhez, azt a következőkkel indokoljuk.

Abból kell kiindulni, hogy kéziratunk Gregoriánczi Pál zágrábi majd győri püspök tulajdonát képezte, tehát törzsanyaga elkészülte utáni utólagos hozzáírások nagyon is elképzelhetők. Törzsanyagának viszont 1558 előtt kellett keletkeznie, hiszen róla másolták a bizonyítottan 1558-ban készült³³ Nádasdy-kódexet. Az egymásról másolás tényét igazolja a két kézirat anyagának zömét író kéz írása, amely mindkét kódexben ugyanaz (= Gregoriánczi-féle kézirat I. keze), dekrétumtartalmuk, azok sorrendjének³⁴ azonossága. Ugyanakkor a Gregoriánczi-féle gyűjtemény elsőbbségét jelzik — ahogy arra már Bartoniek is rámutatott —, a hivatalok és püspökségek eltérő nevei, amelyek kéziratunkban az 1556., a Nádasdy-kódexben az 1558. évi állapotoknak megfelelően íródtak; valamint hogy az előbbiben az 1557. évi dekrétum követi, az utóbbiban megelőzi Gregoriánczi kis krónikáját. Hogy e tételek jelezték a gyűjtemények törzsanyagának végét, következik abból, hogy utánuk mindkét kódexben addig nem

²⁷ Valamennyi felsorolásától eltekintünk. Néhány bizonyosan Gregoriánczi kézírásával íródott levél: 1555. jún. 4-én, 1555. máj. 29-én, 1555. júl. 2-án, 1556. júl. 17-én, 1556. aug. 20-án, 1556. szept. 12-én, 1557. jan. 8-án, 1557. szept. 24-én, 1558. jan. 28-án, 1558. febr. 26-án, 1558. szept. 1-én Bécsben, 1557. júl. 19-én Pozsonyban kelt levelek. (Uo. Gregoriánczi Nádasdy Tamáshoz 42., 44–45., 51–52., 66–67., 68., 64–65., 78–79., 93., 105., 110., 35, 80–81.)

²⁸ Az 1555. okt. 7-én, 1555. okt. 24-én, 1556. júl. 3-án, 1556. aug. 3-án, 1556. szept. 26-án, 1557. aug. 2-án Bécsben, 1556. dec. 9-én Szakolcán, 1556. dec. 26-án és 1558. márc. 17-én Pozsonyban, 1557. ápr. 27-én Keszőn, végül az 1558. ápr. 15-én Szombathelyen kelt levelek. (Uo. 47., 48. 75., 69., 70., 92., 63., 71–72., 111., 100., 113–114.) E kéz nyomát 1555 előtt és 1558 után még a Gregoriánczi sajátkezű levelei címzésében sem találjuk.

²⁹ Az 1555. ápr. 6-án, 1555. máj. 8-án, 1555. máj. 10-én, 1555. máj. 22-én, 1555. szept. 27-én, 1555. okt. 4-én, 1555. okt. 15-én Bécsben; az 1557. ápr. 17-én Győrött kelt levelek. (Uo. 53., 57–59., 54–55., 56., 94–94/A., 38–39., 77.) Megjegyeznénk, hogy Gregoriánczi Pál összes levelének alapos feldolgozása sem lenne érdektelen, hisz a XVI. század közepi Magyarország társadalmi, gazdasági, politikai életének jobb megismeréséhez feltétlenül hozzájárulna.

³⁰ Vö. BARTONIEK E.: uo. 129.

³¹ Uo. 132. 9. jegyz.

³² Noha az 1558-as évszámot Adam Schroter versének rubruma után a 24° oldalon is megtaláltuk „Episcopi Jauriensis 1558.”, azonban a jelzett szavak a verstől eltérő írással íródtak.

³³ A Nádasdy-kódex (Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratára, G 39.) törzsanyagának 1558. évi datálására vö. még JÁNOSI Monika: *A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek*. Magyar Könyvszemle 1978. (3–4) 235. Megjegyeznénk, hogy a kézirat ismételt, alaposabb vizsgálata Kovachich azon nézetét támasztotta alá, mely szerint — ugyan ma már csak bizonyos fény mellett bizonyos szögben láthatóan —, a XVI. századi első bekötőtábla külső oldalán ez áll: „Thomas: Nadasy, Palatinvs Hvngariae, MD. VIII.” (Könnyen elképzelhető, hogy Kovachich korában az évszámból az „L” még látható volt.) Az általunk idézett „Erat Corpus Juris Thomae Nadasy Palatini . . . VIII.” a kézirat első bekötőtáblája belső oldalán található, s a bekötőtáblával nem egykorú bejegyzés lehet. Mindenesetre ez azt jelzi, hogy a kézirat utolsó tétele írásával azonos évben, bekötve, már Nádasdy Tamás tulajdonában volt.

³⁴ Általában a Nádasdy-féle kéziratot nagyobb gondnal írták, mint kéziratunkat, ez utóbbi sorrendi hibáit az 1500-as évek dekrétumait illetően is korrigálták.

ismert kezek folytatják az írást, valamint, hogy a Gregoriánczi-féle kézirat 1559., 1563., 1471. évi dekrétumai hiányoznak a Nádasdy-kódexből.³⁵ Mindebből arra következtetünk, hogy Gregoriánczi Pál írnokaival Nádasdy Tamás nádor számára is készítettett egy dekrétum-gyűjteményt, melyben — tisztelete jeléül — az 1558. évi, legfrissebb állapotoknak megfelelően átírta második kis krónikáját,³⁶ magától értetődően leahagyva illetve rövidítve az önmagára, bővítve a nádorra vonatkozókat.³⁷ Eme következtetéseink valós voltára világít rá Gregoriánczinak Nádasdy Tamáshoz intézett, 1562. febr. 13-án Pozsonyban kelt levele³⁸ is, amelyben elkéri a nádortól — miután sajátját nem találja —, a dekrétumoknak azt a nagy könyvét („... librum illum magnum decreti, ...”), amelyet Nádasdynak odaadott. A datálásra vonatkozóan tehát a fentiekből valószínűnek látszik — és egyébként pompásan összevág azzal a levelekből is kitűnő ténnyel, mely szerint a két kézirat zömének közös írnoka 1555 és 1558 között Gregoriánczi szolgálatában állt³⁹ —, hogy 1556–1557-ben elkészülhetett a Gregoriánczi-féle gyűjtemény törzsanyaga, amelyeket a későbbiek során tovább bővítettek. Részben vagy egészében az előbbi Batthyány József bíboros kézírata, feltehetően az utóbbit az Esterházy-féle kisebb másolásához használták fel (Kovachich leírása alapján); és bizonyíthatóan az utóbbról másolták le a Festetics-kódexet,⁴⁰ nem törvény jellegű anyaga vonatkozásában pedig az Istvánffy—Széchenyi-kódexet.

Tekintettel arra, hogy Gregoriánczi kéziratát a maga teljességében sohasem ismertették, ezért tartalma részletes leírását függelékben mellékeljük, egyben hozzuk a tanulmányunkban szereplő XVI. századi kéziratok véleményünk szerinti egymáshoz való viszonyát feltüntető táblázatot.

I. Függelék: A Gregoriánczi-féle kézirat tartalma⁴¹

1. Juramentum Serenissimi Regis Ferdinandi tempore suae Coronacionis 1527. (N, F)⁴²

Üres lap

2. Háromsoros possessorra utaló bejegyzés⁴³

1^r

³⁵ Melyben az 1557. évi dekrétum szövege után egyéb, nem dekrétum jellegű tételek beiktatásával az 1572. évi pozsonyi artikulusok következnek. 1572-ben pedig úgy Gregoriánczi (+ 1565), mint Nádasdy (+ 1562) már halott.

³⁶ Az első krónikája a mindkét kéziratban a királylista vonatkozásában szó szerint egyező „Origo gentis Vngaricae” rubrumú tétel.

³⁷ A zágrábi püspökségnél nem jelzi, hogy egykor ő is birtokolta a püspöki méltóságot, és a győri püspökségnél is rövidíti. (Vö. Nádasdy-kódex 519^r–520^r.) Az első krónikája előtt pedig természetesen kihagyja a címerére vonatkozó verset és leírást. Viszont saját kéziratában csak mindössze négy sorral emlékezik meg Nádasdy Tamásról, míg a neki szánt anyagban fél oldalon át magasztalja személyét. (Uo. 521^r.)

³⁸ OL, Nádasdy-missiles, E 185. 12. cs. Gregoriánczi Pál levele Nádasdy Tamáshoz, 172. — Itt jegyeznénk meg, hogy nem minden alap nélkül feltételezte Kovachich — csak a Nádasdy-kódex ismeretében —, hogy e nádor számára készült lehet Gregoriánczi eredeti kézírata (KOVACHICH, M. G.: 1. jegyz. i. m. XXV.), ugyanis feltehetően e kézirat mielőbbi befejezése céljából Gregoriánczi deákjai közül mindig az éppen ráérő folytathatta a másolást — tudniillik nem feltétlenül új tétellel vagy oldallal változik az írás, hanem esetenként egy tételen, oldalon, sőt mondaton belül is feltűnik egy másik kéz, majd visszatér az előző —, sőt Gregoriánczi maga is besegített. Így az az érdekes helyzet áll elő, hogy itt többet szerepel kézírása, mint saját kéziratában.

³⁹ L. fentebb 28. jegyz.

⁴⁰ OSZKK, Fol. Lat. 4355. — A Nádasdy- és Festetics-féle kéziratok tartalmi és sorrendi egyezését mutatja tételeik összevetése. (JANOSI M.: i. m. 236–250.)

⁴¹ A Nádasdy- és Festetics-féle kéziratok azonos tételeit megnevezésük után „N” és „F” betűkkel jelezzük. A törvények kiadásait nem idézzük.

⁴² A film alapján úgy tűnik, hogy ezt az oldalt az első bekötőtábla belső oldalához ragasztották. Érdekes, hogy a tétel írójának (I. kéz) kézírásával az idézett cím felett „9 maj” datum olvasható az évszám feltüntetése nélkül. Ezenkívül ide írták kéziratunk Apponyi-féle és jelenlegi jelzetét is. A kb. féloldali szöveg után egy háromsoros és egy egysoros nota olvasható.

⁴³ Amelyből biztonsággal mindössze annyi látható: „Auctor huius operis est pauly de Gregoryancz Episcopi... (így!) pag. 467. ...”

2a. Alsólendvai Bánffy Miklós históriája. (N, F) ⁴⁴	1 ^v —2 ^v
3. Tabula decretorum Regni Vngariae et primo illorum, quae in Decreto Regis Mathiae continentur (N, F) ⁴⁵	3 ^r —23 ^v
4. Adami Schroterj De Sturno Episcopi Jauriensis ⁴⁶	24 ^r
5. Nota — Gregoriáncai Pál címerleírása	24 ^v
6. Hat jogi vonatkozású nota	25 ^{rv}
7. Origo gentis Vngaricae. Vngaria (N) ⁴⁷	26 ^r —46 ^r
8. In nomine Domini nostri Jesu Christi. Incipit Decretum Sancti Stephani Regis primi Vngariae. Sine tamen titulo, tempore et sigilla. ⁴⁸ Prefacio ad Sanctum Emericum Ducem (N, F)	
Primus Liber (= Intelmek)	46 ^v —52 ^r
Secundus Liber ⁴⁹	52 ^r —60 ^r
9. Négy jogi vonatkozású nota	60 ^v
10. Incipit Decretum Sancti Regis Ladislai (N, F)	
Liber primus	61 ^r —66 ^r
Secundus Liber	66 ^r —69 ^r
Liber tercius. ⁵⁰	69 ^r —75 ^r
11. Jogi vonatkozású megjegyzések	75 ^v

⁴⁴ A történet eleje alig olvasható. Kovachich szerint ugyanez a história található Batthyány József bíbornok kódexében is. (KOVACHICH, J. N.: 2. jegyz. i. m. 348—349.) Kiadva: BELIUS, M.: 3. jegyz. i. m. 112—114.

⁴⁵ Nem hozza a kézirat dekrétumainak teljes tartalomjegyzékét. II. András Nagy Lajos által megerősített dekrétumától Mátyás 1481. évi dekrétumával bezáróan tartalmaz törvénykönyv-, ezen belül kapitulumcím-felsorolást.

⁴⁶ Tíz soros vers Gregoriáncai Pál címermadaráról.

⁴⁷ Magyarország királyainak története Attilától I. Ferdinándig, valamint Oláh Miklós Hungaria-jának Gregoriáncai által kissé átdolgozott változata. A krónika értékelését illetően egyetértünk Bartoniek Emmával, viszont azon megállapításával nem, miszerint a királylistát Gregoriáncai Miksa korával is kiegészítette volna. Az tény, hogy az Istvánffy—Széchenyi kódex (OSZKK, Fol. Lat. 2275. 6^r—13^r, 154^r—159^r) krónikáit a Nádasdy-féle kéziratról másolták, viszont a király-életrajzok mindhárom kéziratban szó szerint egyeznek. (Vö. BARTONIEK E.: 36. jegyz. i. m. 129.) Hozzátennénk, hogy a Kollár-kódex csonka királylistája (II. Ulászlóig — Kollár-kódex I. kéz) szintén a Knauz krónikacs család egyik ismeretlen kézírata lehet. Kovachich szerint az ún. Lőcsei II. és III. kódexekben is — a Kollár-kódexhez hasonlóan —, II. Ulászlóig vezetett rövidebb király-életrajzok találhatók. (KOVACHICH, J. N.: 2. jegyz. i. m. 365.) Az összevetés alapján nem lehetetlen, hogy Gregoriáncai e variánst használta fel krónikájához, kiegészítve a hun történettel (a Thuróczyból) és I. Ferdinánd korával. Megjegyeznénk még, hogy az Országos Levéltárban őrzött P 108. Repositorium 71. r. sz. 462. jelzetű, egykor az Esterházy hercegek tulajdonát képező XVI. század végi kéziratban a 384—397., 408—429. oldalakon szintén megtalálható e krónikácska, mely szövegében kissé eltér — 1572-vel zárul —, alapja viszont Gregoriáncai művének valamely másolata lehetett. Nem lehetetlen, hogy Bél Mátyás munkája kiadásakor egy ilyen későbbi változatot használt. (BELIUS, M.: 3. jegyz. i. m. 85—112.) Gregoriáncai Bartoniek által is említett, a Quadripartitum első részébe beépített (XLI. titulus) másik kis krónikája, amely a királyok életrajzát I. Istvántól 1527-ig vezeti, valóban eltér az említettől. Nem elképzelhetetlen, hogy ez volt az általa írt király-életrajzok első változata, lévén az 1552-ben (Kovachich szerint) befejezett Négyeskönyv része. Legrégibb fellelhető kézírata, amely Illés József és Degré Alajos szerint is legközelebb állhat a szerkesztő bizottság által készített eredeti szöveghez, az OSZKK Fol. Lat. 512. jelzetű kézírata. (Vö. ILLÉS József: *A Quadripartitum közjogi interpolációi*. Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. Szerk. Finánczy Ernő. IV. köt. 2. sz. Bp. 1931. 5.; DEGRÉ Alajos: *A Négyeskönyv perjogi anyaga*. Az Illés-szeminarium kiadványai. 3. sz. Bp. 1935. 19.) A krónika a 43^r—51^r oldalakon található. Kiadásuk: első krónika: BEL, M. I. fentebb, második krónika: KOVACHICH, M. G.: 1. jegyz. i. m. XXX—XXXI., 315—331.

⁴⁸ A Nádasdy- és Festetics-féle kéziratokban a címből hiányzik: Sine tamen ... sigilla.

⁴⁹ Utána két jogi vonatkozású nota.

⁵⁰ Utána egy kétsoros vers.

12. Decretum Colomani Regis (N, F) ⁵¹	76 ^r —85 ^v
Secundus liber Colomanj Regis (N, F) ⁵²	86 ^r —87 ^v
Üres	88 ^{rv}
13. Decreta Synodi per D. Archiepiscopum Laurientium Strigoniensem et decem Suffraganeos suos celebratae. Tempore Colomanj Regis (N, F)	89 ^r —93 ^v
14. Decretum Sigismudj Regis 1411. (N, F) ⁵³	94 ^r —95 ^r
Üres	95 ^v
15. Decretum primum Serenissimi et potentissimi Mathiae Regis continens Decreta Andreae, Ludovici et Sigismundj (N, F)	96 ^r —111 ^r
16. Gratia per Sigismundum Imperatorem Infidelibus et Rebellibus suis facta, ratione Erectionis Banderij Emulj sui nec non iniuriarum dampnorum Nocumentorum (Anno 1403.) (N, F)	111 ^v —113 ^v
17. Decretum Sigismundj Regis. Editum Anno 1405. (I.) quod ab aliquorum dicitur quartum (N, F)	114 ^r —122 ^v
Üres	123 ^{rv}
18. Decretum Sigismundj Imperatoris supermodo Exercituandj Editum 1435. (II.) (N, F)	124 ^r —126 ^v
19. Decretum Sigismundi Regis 1405. (II.) (N, F) ⁵⁴	127 ^r —131 ^r
20. Articuli Dietae Budensis Annj 1527. Tempore Coronacionis Serenissimi Regis Ferdinandj	131 ^v —132 ^r
Üres	132 ^v
21. Decretum Sigismundi Imperatoris super Donacionibus possessionum Infidelium (1404) (N, F)	133 ^r —136 ^v
22. Donatio Sigismundi Regis pro Johanne de Maroth facta, in qua continentur multa gesta ipsius Regis et Commemorantur (N, F) ⁵⁵	137 ^r —141 ^v
23. Nota — „Tempore Sigismundi Regis Vngariae . . .” kezdettel a bandériumok jegyzéke (N, F) ⁵⁶	142 ^{rv}
24. Decretum Alberti Regis (N, F) ⁵⁷	143 ^r —147 ^r
25. Nota — Albert királyról és V. Lászlóról (N, F) ⁵⁸	147 ^v —148 ^r
26. Decretum Ladislai Regis (N, F) ⁵⁹	148 ^r —152 ^v
27. Articuli cum Juramento tempore olim Johannis Waywode in Civitate Pesthiensi per Praelatos et Barones in Congregatione generalj aediti. (1446) Forma Juramenti in Vulgari (N, F)	153 ^{rv}
28. Sequitur Decretum quondam Michaelis Zylagy de Horogzegh olim Gubernatoris Regni Vngariae editum (N, F)	154 ^r —156 ^v

⁵¹ Az ún. Albericus-féle gyűjtemény.

⁵² Kálmán második törvénykönyve cím alatt kéziratunk folyamatosan hozza — Závodszyk címelnevezéseivel élve — a „Capitula Colomanni Regis de iudeis” (1—3. c.), a „Fragmenta constitutionum synodalia” (4—5. c.), a „Synodus altera sub Colomanno rege celebrata” (6—15. c.) felirat alatt közölt törvényeket. (ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* (Függelék: a törvények szövege.) Bp. 1904. 195—196., 209., 207—208.)

⁵³ Utána egy négysoros időjárási mondóka Pál napjára, valamint annak egy másik változata.

⁵⁴ Utána három jogi vonatkozású nota.

⁵⁵ MÁLYOSZ Elemér: *Zsigmond-kori oklevéltár. II./1.* Bp. 1956. 3089. sz.; Vö. FEJÉR, Georgius: *Codex Diplomaticus Hungariae. X. 4.* Budae 1841. 293—302.

⁵⁶ Utána egy kétsoros vers.

⁵⁷ A cím más kézzel: „Istud decretum vidi sigillatum Apud magnificum Dominum Johannem Desewffy Magistrum curie Regie seu prefectum camerae Vngarice. 1560.”

⁵⁸ Mely szerint Zsigmond császár fiú utód hiányában vejére és egyetlen leányára hagyja Magyarországot trónját. Később Albert haláláról, Fehérvárt történő eltemetéséről van szó. Utána egy kétsoros Vergilius vers következik; majd „Mortuo Alberto Rege natus est ei filius posthumus nomine Ladislaus Anno 1440. . . .” kezdettel le van írva V. László születése és rövid életrajza.

⁵⁹ Az 1454. évi törvények után három rövid jogi vonatkozású megjegyzés.

29. De Palatino. Articuli pronunciati tunc de officio Palatini quando Spectabilis et Magnificus Dominus Emericus de Zapolya comes perpetuus scepusiensis per Serenissimum Principem Dominum Mathiam Regem Consensu Regnicolarum fuit electus in Palatinum (1485) (N, F) 156^v—158^r
30. Nota; Ovidius versészlet; Deuteronomi 22.⁶⁰ 158^v
31. Articuli in Campo Rakos in Dieta festi Beatj Georgij martiris Anno Dominj 1507. reformatj (N, F)⁶¹ 159^r—163^r
Üres 163^v
32. Annj 1462. — felirattal Mátyás 1462. évi decretuma (N, F) 164^r—165^v
33. Articuli Dietae Oppidi Hathwan Annj 1525. (N, F)⁶² 166^r—172^v
34. Articuli Dietae Sanctj Georgy in Rakos Annj 1526. (N, F) 173^r—176^v
35. Articuli Dietae Budensis 1528. Tempore Serenissimi Regis Ferdinandj (N, F) 177^r—178^r
36. Három jogi vonatkozású nota és egy kétsoros vers 179^r
37. Decretum Mathiae Regis Secundum (sic!) Editum Anno Dominj 1481. (N, F)⁶³ 179^r—182^r
38. Nota — „De clarissimo Vngarorum Rege Mathia, talis quepiam habentur Historia . . .” kezdettel rövid anekdota a török követről, midőn Mátyás Bécsújhelyt ostromolta. (N, F)⁶⁴ 182^r
39. Decretum tercium (sic!) Mathiae Regis (1486) (N, F) 183^r—211^v
40. Sequitur series aestimacionum (N, F)⁶⁵ 212^r—214^v
41. Decretum Mathiae Regis Annj 1478. (N, F)⁶⁶ 215^r—217^v
42. Kilenc jogi vonatkozású nota. 218^v
43. Decretum primum et generale Wladislai Regis (1492) (N, F)⁶⁷ 219^r—247^v
44. Articuli Nobilium Regni Selavoniae in Decreto presenti secundum deliberationem Regiae Maiestatis ac dominorum Prelatorum et Baronum Regnique Nobilium insertj sequuntur hoc modo (1492) (N) 248^r—250^r
45. Series autem Articulorum de Novo conceptorum ut praemittitur praescriptorum maiorum statutorum et Decretorum perfectorum et complecionum in se exprimentur sequitur et est talis⁶⁸ 250^v—262^r
46. 1498. Decretum Secundum (sic!) Wladislaj Regis Generale (N, F)⁶⁹ 263^r—282^r
47. Epitaphium Laurentii Vallae⁷⁰ 282^v
48. 1500. Decretum tercium (sic!) Wladislai Regis Generale (N, F)⁷¹ 283^r—297^r
49. Egy háromsoros, egy kétsoros és két egysoros vers; jogi vonatkozású nota⁷² 297^v
50. 1504. Decretum Quartum (sic!) Generale Wladislai Regis (N, F)⁷³ 298^r—307^r
51. Egy kétsoros vers és egy közmondás 307^v
52. 1514. Decretum quintum (sic!) Generale Wladislai Regis (N, F)⁷⁴ 308^r—324^v

⁶⁰ Ovid. Trist. 1, 9, 5—10. és bibliai idézet.

⁶¹ Végén egy kétsoros vers.

⁶² A cím mellett más kézzel: „Cassati in alia dieta in Rakos 1526.”

⁶³ Utána egy kétsoros vers (Amacius — XI. sz. közepe —; Sermones, 4, 303.), majd ennek egy másik variánsa, valamint egy egysoros közmondás.

⁶⁴ Kiadva: BELIUS, M.: 3. jegyz. i. m. 114.

⁶⁵ Kiadva: KOVACHICH, M. G.: *Supplementum ad Vestigia comitorum ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum. II. Budae 1800. 258—266.*

⁶⁶ Végén: „Extat aliud Decretum Eiusdem Regis Mathie Annj 1471. infra fol. 531.” A glosszában természetesen mindenütt a korábbi, a kézírásos számozás szerinti oldalszámokra történik utalás.

⁶⁷ A cím után: „Qui Wladislaus fuit filius Casimirj, Regis Poloniae.”

⁶⁸ Az utolsó oldalán a „finis” után, féloldalt — feltehetően a nota-t tartalmazó részt — kivágták a kéziratból.

⁶⁹ Végén egy kétsoros vers.

⁷⁰ A sírfelirat után egy több mint féloldalas jogi vonatkozású nota.

⁷¹ Végén egy közmondás.

⁷² Kétsoros vers: Verg. Aen. 10, 501—502.

⁷³ Végén egy közmondás és egy glossza: „Decretum eiusdem in campo Rakos Annj. 1507. supra fol. 134.”

⁷⁴ Végén egy közmondás.

53. Nota — Tanulságos történet egy vendégfogadóról. (N, F) Előtte két közmondás. 325^r
Négy jogi vonatkozású nota 325^v
54. 1518. Articuli in oppido Tholnensi per universitatem Nobilium in conventionem eorum particulari, in pro festo Beati Jacobi Apostoli A. D. Millesimo Quingentesimo Decimo octavo, celebrata formatj (N, F)⁷⁵ 326^r—329^r
55. Nota — anekdota⁷⁶ 329^v
56. Articuli Diete Bachiensis Annj 1518. (N, F) 330^r—335^v
57. Articuli Diete generalis Budensis Annj 1521. pro festo Beatae Elizabeth (N, F) 336^r—346^r
58. Articuli Dietae generalis in Rakos, editj 1524. pro festo Nativitatis Beatae Virginis postea confirmati 1525. pro Dominica Jubilate (N, F) 346^v 352^v
59. Eneas Silvius in oratione 131. De clade Constantinapolitana
Eneas Silvius in Epistola 410. ad Machometem Magnum
Eneas Silvius in oratione 411. In Conventu Mantuae
Eneas Silvius in Bulla 412. 353^v
60. Concordia Hungarica inter Serenissimos et Gloriosissimos principes et dominos Divum Fridericum tercium Ro. Imperatorem et Invictissimum principem et dominum Maximilianum Ro. et Hungariae Regem et Augustos ex una et Serenissimum Wladislaum Hungariae et Boemia Regem Inclitumque regnum Hungarie ex altera Posonii conclusa. (1491) (Nyomtatvány) (N, F)⁷⁷ 354^r—361^v
61. Eneas Silvius in oratione 413. ad Calixtum papam
Eneas Silvius in oratione 414. 362^r
362^v
62. Három jogi vonatkozású nota.
63. Articuli Novizolienses Annj Domini MDXLII. Die Dominico post festum Beati Valentini Martiris celebratj. (N, F) 363^r—372^r
372^v
64. Két jogi vonatkozású nota 372^v
65. Articuli in dieta Posoniensi pro festo Omnium Sanctorum Anno Dominj Millesimo Quingentesimo quadragésimo secundo, tractati et conclusi ac per Regiam maiestatem confirmatj. (N, F)⁷⁸ 373^r—380^r
380^v
66. Két jogi vonatkozású nota, köztük két kétsoros vers. 380^v
67. Articuli in Conventu Novizoliensi pro festo Beatae Elizabeth. Annj MDXLIII. confectj. (N, F)⁷⁹ 381^r—388^r
388^v
68. Nota a magyar borokról⁸⁰ 388^v
69. Articuli in generalibus Comiciis Tirnaviae pro festo Purificationis Beatissimae Virginis Mariae, Anno MDXLV. celebratis editj (N, F) 389^r—396^v
70. Articuli in dieta Posoniensi pro festo conversionis Beatj Paulj Apostoli, Annj Domini MDXLVI. presente Regia Maiestate celebratj (N, F)⁸¹ 397^r—408^v

⁷⁵ Végén egy kétsoros vers.

⁷⁶ Anekdota egy Lengyelországban járt pápai követtről, aki csodálkozott, hogy a lengyelek sört és nem bort isznak, ugyanis a sört nagyon rossznak találta. Erről egy vers is.

⁷⁷ A nyomtatvány első oldalán a cím felett és alatt egy-egy jogi vonatkozású nota; mellette glossza: „De hac concordia fit mentio XI. articularis Anni 95. . . .”

A nyomtatványról Murr a következőket írja: „Rarissimum istud impressum aut eod. a. 1491., aut anno sequenti sine dubio prodiit Budae, forsitan apud Andream Hess, qui iam A. 1473. ibi typographicam artem exercuit.” (Murr, Ch. T.: 8. jegyz. i. m. 204.)

Apponyi Sándor hivatkozik Eduard LANGER bibliográfiájára (*Bibliographie der österreichischen Drucke des XV. und XVI. Jahrhunderts*. Wien 1913.), melyben ez a nyomtatván Winterburgnak van tulajdonítva, 1507 körülről. Apponyi szerint ez a dátum egy kicsit későnek tűnik. (Vö. APPONYI, A.: 12. jegyz. i. m.) Leírása, kiadásai: uo.

⁷⁸ A 373^r oldal alján valószínűleg Gregoriáncezi írásával: „de hoc statutum est, huiusmodi quoque terrarum Arabilium pratorum, silvarum piscinarum et Metarum occupaciones, habita etc.”

⁷⁹ Végén két kétsoros vers.

⁸⁰ Magyarországon ritka a sörivás, mert nagyon sok a bor. Részletesen leírja a borvidékeket, boruk minősége szerint értékelve azokat. Megállapítja, hogy van vörös bor is, de több a fehér, a kun mezőkön pedig kölesből és vízből készítenek egy bozának nevezett italt. (Átvétel Oláh Miklós Hungaria-jából.)

⁸¹ Végén egy kétsoros vers.

71. Articuli Conventus Tyrnaviensis pro festo Beatae Catherinae Virginis Anno Domini MDXLVII. celebratj. Et quidem primo responsio dominorum Prelatorum, Baronum ac Nobilium aliorumque ordinum et statuum Regni Vngariae, ad legationem Sacrae Regiae Maiestatis, facta medio suorum oratorum in conventu detectorum. (N, F) 409^r—420^r
72. Solimanus de se ipso et Carolo V.⁸² 420^{iv}
73. Articuli dietae Posoniensis in festo Beati Lucae Evangelistae Anno Domini MDXLVIII. presente Regia Maiestate celebratj (N, F) 421^r—432^v
74. Articuli Posonienses pro festo Epiphaniarum Domini Anno MDL. presente Regia Maiestate aeditj. (N, F) 433^r—446^v
75. Articuli Posonienses pro festo Cathedrae beatj Petrij Apostolj Anno MDLII. presente Regia Maiestate editj. (N, F) 447^r—456^v
76. Articuli in Conventu Soproniensi pro Dominica Quasimodo Annj Millesimi Quingentesimi quinquagesimj terciij celebrato per Dominos, Prelatos, Barones, Nobiles ceterosque ordines et status Regni Vngariae edicto Sacrae Regiae maiestatis ibidem congregatos editj (N, F) 457^r—466^v
77. Articuli Posonienses Annj MDLIII (N, F) 467^r—472^v
78. Articuli Posonienses Annj MDLV. (N, F)⁸³ 473^r—478^r
79. Ad Diem conversionis S. Paulj, natalem meum, Johannes Heberus⁸⁴ 478^v
80. Cím nélkül, „Nos Ferdinandus Divina favente Clementia . . .” kezdettel az 1556. évi pozsonyi artikulások (N, F) 479^r—490^r
81. Cím nélkül, „In ista Posoniensi Dieta Sacra Romanorum Vngariae igitur Regia Maiestas personaliter adfuit Posonij . . .” kezdettel az 1556. évi állapotok szerinti magyar egyházi és világi hivatalviselők felsorolása (N)⁸⁵ 490^r—495^r
Üres 495^v
82. Articuli Dietae Posoniensis pro prima die Junij 1557. (N, F) 496^r—503^r
83. Annalsztikus bejegyzések 1558—1568. évekre⁸⁶ 503^v
84. Articuli Posonienses 1559. 504^r—516^r
85. Annalsztikus bejegyzések az 1559. évre⁸⁷ 516^v
86. Articuli Dominorum Prelatorum et Baronum Regni Hungariae, in Coronatione Sanctissimi Regis Romanorum Maximiliani, etc. Posonij Anno Domini MDLXIII. Congregatorum celebrati.⁸⁸ 517^r—535^v
Üres 536^r—554^r

⁸² A 34 soros vers címe mellett a lapszálon az 1556-os évszám olvasható.

⁸³ A cím alatt más írással: „Hoc anno fuit creatus Thomas Nadasdy in Palatinum.”

⁸⁴ A 28 soros vers után: „1558. Magister Johannes Heberus faciebat.”

⁸⁵ Kéziratunkon és annak datálásánál már említett Nádasdy-kódexen (Bp-i Egy. Könyvt. K. G 39. 518^r—524^r) kívül az Istvánffy—Széchenyi-kéziratban (OSZKK, Fol. Lat. 2275. 154^r—159^r), — amely ezen és a már fentebb jelzett krónikán túl oklevelek, adománylevelek, és olasz, portugál, magyar, latin nyelvű missilisek másolatait tartalmazza —; valamint Kovachich szerint a Beyte István által másolt Esterházy-féle kisebb gyűjteményben (KOVACHICH, M. G.: I. jegyz. i. m. XXV—XXVI.) lelhető fel. Az 1556. évi állapotok szerinti felsorolást ezek közül csak kódexünk hozza. (A Nádasdy-féle 1558. évi állapotok szerinti krónikát másolták át az Istvánffy—Széchenyi-kéziratba és feltehetően az Esterházy-félebe is.) A Nádasdy-kódexben — kéziratunkhoz hasonlóan — cím nélkül, az Istvánffy—Széchenyi-kódexben Istvánffy Miklós kézírásával „1558. hoc quo Mnemosynon (görög betűkkel) est Gregoriancy Episcopi Jauriensi” — innen ered a sokat emlegetett „Mnemosynon” elnevezése —, az Esterházy-gyűjteményben (Kovachich szerint) „Praelati, Barones cum officiis et residentis aetate nostra” címmel található. Kéziratunk krónikájára és a későbbiek eltéréseire, nagy forrásértékére már Bartoniek Emma is felhívta a figyelmet. (Vö. BARTONIEK E.: 14. jegyz. i. m. 130—131.) Kiadása (1558. évi változat): KOVACHICH, M. G.: uo. 98—111.

⁸⁶ A többféle kézírással írt feljegyzések között Nádasdy Tamás nádor 1562. jún. 2-i és e kézirat tulajdonosa, Gregoriáncai Pál 1565. okt. 21-i halálát is megörökítették.

⁸⁷ Gregoriáncai kézírásával II. Henrik francia király és a római pápa (IV. Pál) halála, az új pápa megválasztása.

⁸⁸ A dekrétum végén más kézzel hosszabb feljegyzés Ferdinánd király haláláról és temetési szertartásáról.

87. Decretum Mathie Regis. Anni 1471.⁸⁰

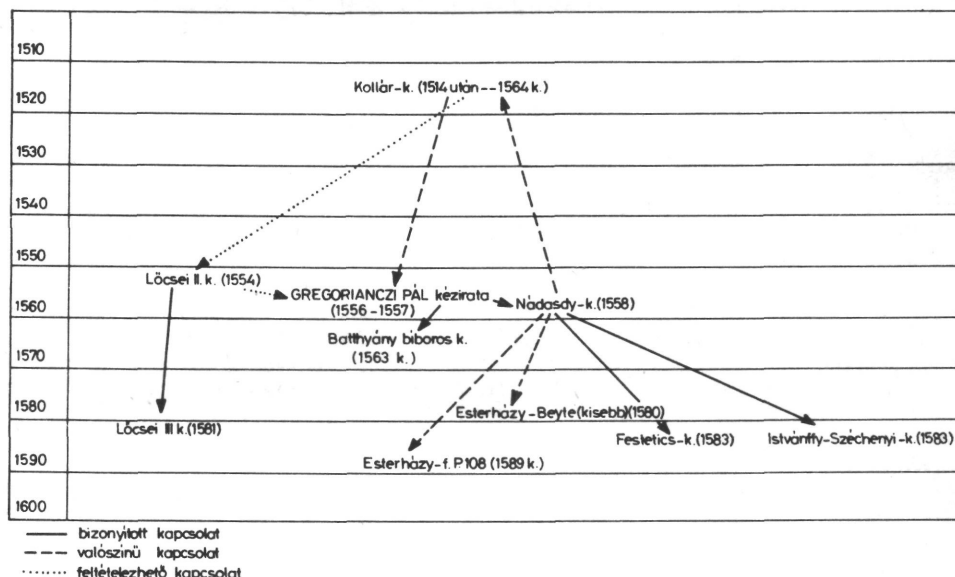
Üres

555^r—558^v88. Privilegium Siculorum et antiquae illorum Consuetudines.⁸⁰

Üres; és szű által erősen rongált, így szövegükben olvashatatlan lapok, számozás nélkül.

559^r560^r—562^v89. De Gallo cum Thur... confederato.⁹¹

II. Függelék: A cikkben szereplő XVI. századi kéziratok egymáshoz való viszonya

JÁNOSI MONIKA

Bakfark Krakkói Lantkönyve utánnyomásának egy változata. Mint a magyar zenetörténet kutatói előtt ismert, Bakfark 1565-ben Krakkóban közreadott ún. *Krakkói Lantkönyvét* négy évvel később, 1569-ben Jan Laet (Joannes Latus) antwerpeni zeneműnyomdász özvegye újranyomta. A címlap a következő:

Valentini Greffi Bacfarci Pannonii Harmoniarum Musicarum in usum Testudinis factorum tomus primus ... Antverpiae Apud Viduam Ioanni Latij, Sub intersignio Agricolae, 1569³

E kiadványnak egy példányát a bécsi Nationalbibliothek zenei gyűjteménye őrzi, s a múlt század végén még egy további található volt a krakkói Jagello Egyetem könyvtárában.³ Mindaddig elkerülte azonban

⁸⁰ A dekrétum végén tintakészítési recept.

⁸⁰ A dekrétum végén Gregoriánczi kézírásával szúrágás miatt nehezen olvasható feljegyzés.

⁹¹ A cím negyedik szavában az „r” betű utáni két betű nem vehető ki pontosan. — Hatsoros vers, ezt követi „Aliud” címmel egy kétsoros, utána Gregoriánczi kézírásával bibliai geneológiai táblázat. — Ezt az oldalt feltehetően a hátsó bekötőtábla belső oldalához ragaszthatták.

¹ Valentini Greffi BAKFARCI PANNONII, *Harmoniarum Musicarum* ... Cracoviae 1565. A kiadvány leírását lásd: Howard Mayer BROWN: *Instrumental music printed before 1600*. Cambridge, Mass., 1965. 1565; ill. HOMOLYA István: *Bakfark*. Budapest, 1982. 130 sk.; modern közreadása: *Valentini Bakfark Opera omnia II., A Krakkói Lantkönyv*. Közr. HOMOLYA István—BENKÓ Dániel. Budapest, 1979.

² Leírását lásd: BROWN i. m. 1569.

³ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Musiksammlung. Sign S. A. 76. F. 10. A krakkói példányt említi: BARTALUS István: *Két XVI. századbeli magyarországi zenészi író ismeretlen munkái*. In: MKsz

a kutatás figyelmét, hogy az antwerpeni utánnyomásnak létezett egy ezektől némileg eltérő változata is, mely noha szintén Jan Laet özvegye nyomdájában készült, de kiadóként nem őt, hanem az ugyancsak antwerpeni Antonius Tylent (Tilen, Thylen) tüntette fel. E változatnak egy korabeli biztos említése ismert, s egy másik olyan, mely valószínűleg ugyancsak erre vonatkozik. Georg Willer augsburgi könyvkereskedő az 1569-es őszi frankfurti könyvvásárra kiadott katalógusában szerepel: „1569. Valentini Greffi Pannonij Harmoniarum Musicarum in vsum testudinis pars prima. Ant. apud Ant. Tilen”⁴ E. vander Straeten a németalföldi zenéről szóló monumentális munkájában pedig hivatkozik Tylen egy katalógusára, melyben Bakfark *Harmoniae musicae* című művét hirdette.⁵ Az itt található utalás a negyedret formátumra egyértelművé teszi, hogy csakis az utánnyomásról lehet szó, mivel a *Krakkói Lantkönyv* folio méretű, s Tylen személye valószínűsíti, hogy ez az ő nevét viselő változat lehetett.

A Tylen-féle kiadás egy példánya a múlt század vége táján megvolt Apponyi Sándor híres Hungarica gyűjteményében. Habár az Apponyi gyűjtemény anyaga később az Országos Széchényi Könyvtárba került, a Bakfark tabulatúra hiányzik az állományból. Mi több, Haraszi Emil már a húszas években is csak a hiányt konstatálhatta. Mint írta, a tabulatúra „nemcsak hogy jelenleg nincs a Nemzeti Múzeumban, amelynek hagyományozta Apponyi Sándor gróf könyvtárát, hanem korábbi katalógusai sem tudnak már róla.”⁶

A Régi Magyar Könyvtár közli az Apponyi példány címlapjának leírását, melyből kiderül, hogy a két változat címlapja megegyezett, s csak annyi az eltérés, hogy míg az egyik Laet özvegyét, addig a másik Tylent tünteti fel kiadóként: „Antverpie, Apud Antonium Tylum Brechtanum, sub Strutione, 1569”⁷ Apponyi a magyar vonatkozású külföldi nyomtatványokat tárgyaló munkájában megadja a tabulatúra részletes bibliográfiái leírását, s ebből látható, hogy a két változat felépítése azonos volt.⁸

Az Apponyi példány, melyből egy lap (N₂) hiányzott, szerepelt az 1896-os millenniumi kiállításon bemutatott zeneművek között,⁹ s a kiállítás eredményeit tárgyaló kiadványsorozat ötödik kötetében Sztankó Béla mellékletként az első tabulatúras oldalról közölt is egy fotót.¹⁰ Ennek összevetése a bécsi példány azonos helyével egyértelműen azt mutatja, hogy mindkét kiadványt ugyanarról a szedésről nyomták. Ugyanakkor azonban a Tylen féle példány a 19. és 22. ütemben egyszerűbb változatot hoz, mint a másik, mely mindkét helyen pontosan követi a *Krakkói Lantkönyvet* (1—2. ábra). Tekintve, hogy a Tylen-féle kiadványból jelenleg mindössze a Sztankó közölte oldal ismert, így nem tudható, hogy voltak-e további eltérések is a zenei szövegben. Nagy valószínűséggel feltételezhető azonban, hogy igen.

Mivel a 19. ütem második feléből hiányzó két hang helye kitöltetlenül maradt, ez arra utal, hogy a két hangot a kész szedésből emelték ki. Az pedig, hogy a tabulatúra fölött a ritmusjelet is megváltoztatták,

1876. 292—293. Ő a bécsi példányával egyező címléírást ad. Tekintve, hogy a krakkói példányról se a Brown jegyzék, se a RISM (Repertoire International des Sources Musicales, Einzeldrucke vor 1800. Bd. 1. Kassel, 1971.), se pedig Ernst POHLMANN: *Laute, Theorbe, Chitarrone*. (Bremen, 1975.) című munkája nem tud, így elképzelhető, hogy az ma már nincs meg, elkallódott, vagy elpusztult.

⁴ Vö.: *Die Messkataloge Georg Willers, Herbstmesse 1564—Herbstmesse 1573*. Hildesheim, 1972. 252. (Herbstmesse 1569); Edmund vander STRAETEN: *La musique aux Pays-Bas. I*. Brüssel, 1867. 94—95. idézi Willer katalógusát, de hibásan, s ráadásul a nyomdászt adja meg kiadóként.

⁵ E. vander STRAETEN i. m. III. Brüssel 1875. 204.: *Catalogue d'Anthoine Thiélsens, imprimeur d'Anvers, né a Brecht, interrogé le ... 1568 ... Harmoniae musicae in usum testudinis, per Valentinum Bacfard. In 4*^o Megjegyzendő, az 1568-as évszám 1569 helyett tévedés, vagy sajtóhiba lehet.

⁶ HARASZI Emil: *A magyar zenetörténet emlékeinek kiadása*. In: MKsz 1927. 132.

⁷ SZABÓ Károly—HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár. III/1*. Bp. 1896. 582.

⁸ APPONYI Sándor: *Hungarica, magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. I*. Bp. 1900. 286. Nr. 431.

⁹ *1896-er Milleniums Landes-Ausstellung, Amtlicher Katalog der Historischen Hauptgruppe*. Budapest, 1896. 546. LVI. Saal, Nr. 7813—15.

¹⁰ SZTANKÓ Béla: *Zene ...* In: 1896. évi Ezredéves kiállítás eredménye. V. Szerk.: MATLEKOVITS Sándor. Budapest, 1898. 117.

ij:

FANTASIA
Trium Vocum.

1. ábra. Bakfark 1569, első változat, az első tabulatúrás oldal

FANTASIA
Trium Vocum.

2. ábra. Bakfark 1569, második változat (Tylen), az első tabulatúrás oldal. Az alsó sornál a nyilak a módosításokat jelzik

világosan jelzi, a módosítás szándékos egyszerűsítés volt. A jelek szerint tehát a Tylen nevét viselő kiadvány lehet a későbbi változat. Úgy tűnik, hogy először Laet özvegye egyedül megjelentette a *Krakkói Lantkönyv* teljes anyagának újrakiadását, majd pedig még ugyanabban az évben, társult Tylenel, s elkészítettek egy utánnymást, melynél azonban a tabulatúraszöveget itt-ott egyszerűsítették.

Annak, hogy Bakfark *Krakkói Lantkönyvének* két kissé eltérő szövegű újrakiadása létezett, elsősorban bibliográfiai jelentősége van. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy mivel mindkét kiadvány Bakfark személyes közreműködése, és minden valószínűség szerint tudomása nélkül jelent meg, hisz Bakfark akkor már több éve a bécsi udvarban tartózkodott, így a változtatások csakis a közreadó(k) módosításai lehettek.

A *Krakkói Lantkönyv* 1569-es újrakiadásáról több korabeli adat ismert. Tylen és Willer katalógusai mellett 24 példányát említi Jean Thenaud francia kereskedő 1572-ben Krakkóban felvett inventáriuma,¹¹ s feltehetően ez szerepel Balthazar Bellere Douai könyvkereskedő 1603–1605 körüli katalógusában.¹² Mindezek mellett említi az alábbi három bibliográfiai munka is: Conrad Gesner *Bibliothecája*,¹³ valamint az 1564–92 közötti frankfurti könyvvásárokon megjelent könyveket összesítő katalógus,¹⁴ s végül Georg Draudius *Bibliotheca classica*ja.¹⁵ Kiadót azonban a felsoroltak közül csakis Willer 1569-es katalógusa említi, mégpedig Tylent, míg a többi a kiadóról hallgat.

Tylennek, aki az Antwerpentől északnyugatra fekvő Brechtből származott, Antwerpenben a strucchoz címzett házban volt üzlete, s a könyvnyomtatásáról híres város számos kiadójának egyike volt. A British Múzeum könyvtárának (British Library) katalógusa szerint a gyűjtemény 1965-ben nyolc Tylen által közreadott kiadványt őrzött az 1566–1581 közötti évekből, melyek témájukat tekintve a legkülönbözetek. Zenei nyomtatvány azonban nincs közöttük.¹⁶ A korszak németalföldi zeneműnyomdatását feldolgozó munkájában Goovaerts Tylent nem is említi,¹⁷ s nem szerepel más ilyen témájú művekben sem. Mint a British Múzeum katalógusából kiderül, Tylen valószínűleg elsősorban könyvkiadó lehetett, könyvei nyomtatóiként ugyanis többnyire más személy szerepel. Tylen részvétele a Bakfark tabulatúra kiadásában abból a szempontból is érdekes, hogy jelzi, hogy az egyébként főleg népszerű kiadványokat megjelentető kiadó fantáziát láthatott Bakfark igényes, és csakis a zeneileg képzettek érdeklődésére számot tartható, lantzenéjének közreadásában.¹⁸

KIRÁLY PÉTER

A Kéziratkiadó Társaság történetéhez. I. 1791-ben Kolozsváron megalakult az „Erdélyi Kéz Írásban levő Történetírók kiadására felállítandó Társaság” (továbbiakban: Kéziratkiadó Társaság) — 1793-ban pedig Marosvásárhelyen Aranka György irányításával az Erdélyi Magyar Nyelvemlő Társaság. Ez utóbbiról sokkal gazdagabbak az ismereteink; a több-kevesebb rendszerességgel tartott üléseik (és ezek nyomán kevés hiánnyal fennmaradt jegyzőkönyvek), a Társaság gazdag levelezése mélyebb betekintést biztosít a kutatás számára, mint az előbbiről, amelynek működésére vonatkozóan csak szórvány adatok kerültek

¹¹ A. CHIBINSKI: *Polnische Musikkultur des 16. Jh. in ihren Beziehungen zu Deutschland*. In: *Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft*. XIII. 1911/12. 468.: „24 Tabulatura Testudinis Greffij in 4, liber primus”.

¹² Idézi: C. E. HENRI DE COUSSEMAKER: *Notice sur les collections musicales de la Bibliothèque de Cambrai*. . . Paris, 1843. 121–22. Megjegyzendő, az itt közölt szövegből egyáltalán nem derül ki, hogy Bakfark lantkönyvének melyik kiadásáról van szó, s így csak gyanítható, hogy az antwerpeniről.

¹³ CONRAD GESNER: *Bibliotheca Instituta et Collecta*. . . Tiguri (Zürich) 1583. 809^a.

¹⁴ NICOLAS BASSE: *Collectio in unum corpus librorum*. . . Pars Tertia. Francfort, 1592.

¹⁵ M. GEORGIUS DRAUDIUS: *Bibliotheca Classica*. . . Francofurti, 1625. 1651. Megjegyzendő, 1569 helyett tévesen 1559 szerepel Bakfark tabulatúrájánál.

¹⁶ Vö: *Short-title catalogue of books printed in the Netherland and Belgium . . . from 1470 to 1600, now in the British Museum*. London, 1965. 267.

¹⁷ A. GOOVAERTS: *Histoire et bibliographie de la typographie musicale dans les Pays-Bas*. Antwerpen, 1880.

¹⁸ A cikkel kapcsolatos szíves segítségért köszönettel tartozom Ritoókné Szalay Ágnesnek.

napvilágra. Míg a nyelvemelő társaság iratai — bár jelentős hiányokkal — de több helyen fellelhető nagyobb egységekben fennmaradtak, addig a Kéziratkiadó Társaság munkásságának a részleteket is felölelő dokumentumai után a múlt század óta eredménytelenül folyt a kutatás. Máig is rejtély, hogy a Bánffy György gubernátor közvetlen irányításával működő társaság dokumentumaival mi történt. A tudós pap, Vass György már 1854-ben a bonchidai Bánffy kastélyban eredménytelenül kereste Bánffy Józsefnél, a kormányzó leszármazottjánál.¹ Eredménytelen maradt Jakab Elek kutatása is: 1868-ban a Történelmi Társaság Kolozsváron tartott vidéki vándorgyűlése alkalmából kivonatokat készített a kolozsvári Bánffy levéltár tárgymutatóiból, s bár a hallatlan gazdag levéltárat teljes mértékben nem állt módjában átnéznie, csodálkozva tapasztalta, hogy nincs írásos nyoma annak a gazdag irodalmi és történelmi értékű levelezésnek, amelyet a gubernátor Aranka Györggyel, Kazinczy Ferencsel, Éder Károllyal, Döbrentei Gáborral és másokkal folytatott, és nincs nyoma a kéziratkiadások ügyében folytatott levelezési anyagoknak sem. 1854-ben Bánffy Józseffel a grófi ág kihalt, a birtokok és a levéltár is a bárói ágra szálltak. Ekkor még a levéltári hagyaték tüzetes átnézésére nem volt mód, holott Jakab Elek ettől várt az ügyben döntő és egyben kedvező fordulatot:

„Ha az Akadémia a Bánffy örökösöket megkérné, hogy megbízottja előtt amaz iratszekrények és ládák felnyíljanak, azt hiszem nem kapna tagadó választ. Meg vagyok győződve, hogy ott a philohistorok társaságára nevezetes adatok rejlenek. Ha sikerülne, hogy e hatalmas kettős nemzeti ág levéltára a magyar történelem számára megnyíljon, a nemzetségre új fény derülne, tudományügyünk nagy erkölcsi hasznával.”²

A későbbiek során — mint ez a Magyar Könyvszemle 1911-es évfolyamából kiderül³ — a losonczy gróf Bánffy család gazdag irattára az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltárába került, ahol a többi családi levéltárhoz hasonlóan bádogdobozokban (498—647-es sorszám alatt) kerültek elhelyezésre. Jancsó Elemér professzor már a harmincas évek végétől kezdve folytatott kutatásokat a nyelvemelő társaság és a kéziratkiadó társaság dokumentumainak a felkutatására. Minthogy neki sem sikerült megtalálnia a kérdéses irományokat — feltételezhető (sajnos jelenleg nem ellenőrizhető!), hogy ezek onnan is hiányoznak.

A Kéziratkiadó Társaságnak mint az Erdélyi Magyar Nyelvemelő Társaságnak unikum jelentősége van a XVIII. század végi magyar művelődéstörténetében — ezért a további kutatásokról nem lehet lemondani, de e sajátos viszonyok figyelembevételével a Kéziratkiadó Társasággal kapcsolatos kutatásokat a nyelvemelő társaságtól bizonyos fokig eltérő módon kell folytatni. A kéziratkiadók ügyében csak lassan, lépésről lépésre juthatunk előbbre, s minden akár a nyelvemelő társaság iratai között vagy családi levéltárakban felbukkanó szórvány dokumentumnak is örülni kell, mert a már jelzett körülmények miatt gyors, átütő eredményekre nem számíthatunk.

Az eddig megjelent közlemények⁴ egy-egy részletkérdéshez kapcsolódva ugyan, de tovább bővítették ismereteinket és továbbra is érvényes F. Csanak Dóra 1976-ban leírt megállapítása:

„A Kéziratkiadó Társasággal kapcsolatosan igen sok a megoldatlan probléma, nem egy felvetődő kérdéssel hiányosak az ismereteink. Sokrétű kutatómunkára van szükség — elsősorban Aranka levelezésének ilyen szempontból való kiaknázásával — olyan kérdések tisztázására — hogy csak néhányat említsünk a fontosabbak közül —, mint pl. az, hogy kik voltak a társaság munkás tagjai és

¹ JAKAB Elek: *Aranka György és Az Erdélyi nyelvemelő és Kéziratkiadó Társaság*. Budapest, 1984. 41.

² JAKAB Elek: *A Bánffy-levéltár magyar történelmi forrásai*. Magyar Könyvszemle 1887. 63—73.

³ Magyar Könyvszemle, 1911. 167. l.

⁴ LUKINICH Imre: *Adalékok az „Erdélyi Történetkedvelők Társasága” történetéhez*. ItK 1907. 493—499. ENYEDI Sándor: *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez*. Magyar Könyvszemle 1984. 240—243.

ENYEDI Sándor: *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez*. Benkő József és Aranka György levelezéséből. Magyar Könyvszemle, 1985. 297—303. HUBERT Ildikó: *Adalék az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez*. Magyar Könyvszemle 1986. 1. sz. 88—91.

milyen feladatokat szándékoztak elvégezni. (...) Nem tudjuk, volt-e tervszerűség a kiadandó kéziratok kiválasztásában...⁵ S a megoldásra váró kérdéseket tovább lehetne sorolni.

Újabb dokumentumok publikálása tovább árnyalhatja a két társaság kapcsolatáról kialakult képet. Azt máris leszögezhetjük, hogy Aranka a társaság plánumának a megfogalmazásával ugyan döntő módon vállalt szerepet a társaság létrejöttében, de a későbbiek folyamán befolyása, szerepe a Kéziratkiadó Társaságban csökkent, mert őt elsősorban a marosvásárhelyi Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság mindennapi gondjai kötötték le. Jelentősége két vonatkozásban mégsem vonható kétségbe: a legaktívabb módon vett részt a kéziratokban heverő történelmi forrásmunkák felkutatásában, begyűjtésében (ez beleillett a nyelvmívelő társaság profiljába is!), s e kéziratok nagy részét egy majdani kiadás reményében a Kéziratkiadó Társasághoz továbbította; ugyanakkor azért is tartotta a kapcsolatot a kéziratkiadókkal — mert rajtuk keresztül történt a nyelvmívelő társaság *saját* kiadványainak az elfogadtatása, megjelentetése. (Az más kérdés, hogy a gazdag tervek közül csak egy-egy kiadvány a társaság munkáinak első darabja — jutott el a megvalósításig.)

Ma már tudjuk, hogy Bánffy az ügyek lebonyolítására egy szűk körű „királyi főigazgató tanácsot” hozott létre, amelyben ő az elnöki funkciót töltötte be, rajta kívül a tanács két tagból állt: Bethlen Gergely⁶ titoknokból és Teleki László⁷ pénztárosból. Mindhárman magas beosztású személyiségek voltak az Erdélyi Guberniumnak — ami feleslegessé tette a cenzori szervek beavatkozását, hiszen a törvényességet maga a gubernátor személye biztosította. Azt hisszük, hogy nem alaptalan a feltételezés, hogy míg e hármas összetételű igazgató tanács működött a „Könyv vizsgáló Szék” (azaz a cenzúra) más ügyekre koncentrálhatta figyelmét.

Az itt közlésre kerülő levelek elsősorban a nyelvmívelő társaságra vonatkoznak, de témájukban kapcsolódnak a kéziratkiadó társasághoz is. Jelzik, hogy a két társaság között voltak közös vonások, de tudatosítják a jórészt eltérő feladatköröket is. Erdélytől távolabb Bécsben vagy Pesten a társaságok iránt érdeklődők már kevésbé tudják felmérni e különbségeket, s amint a 7. számú levélből kiderül a kézírások kiadására vonatkozólag az értesüléseiket is Arankától várják, s ugyancsak e levél tanúsága szerint 1796 végén már kevesebb eredménnyel mint korábban, mert mint ahogy Aranka Bánffyhoz írott levelében megvallja: „mostani állapottyát annak a társaságnak nem tudván...” a távolból érkező és érdeklődést jelző kérdésekre nem tud kielégítő „naprakész” válaszokat adni. Ez a tény is mutatja, hogy míg Aranka a nyelvmívelő társaság nevében széles körű levelezői hálózatot épített ki „jóltevőkkel” és „munkás tagokkal” — a Kolozsváron működő Kéziratkiadó Társaság belterjes maradt és személyi kapcsolatai szűk körre korlátozódtak.

I.*

Aranka György a kolozsvári főigazgató tanácshoz

Az Erdélyi Felsőes Királyi Fő Igazgató Tanátsnak
Kegyelmes és Méltóságos Uraimnak Excellentiájoknak

Kolozsváratt

A Magyar nyelv mívelése s engéjének Első és Második Szakaszszait bé nyujtom aláztatossomn Excellentiátoknak: méltotassanak Excellentiátok a Nagyságos Könyv vizsgáló Székre ereszteti, hogy

* Mind a hét levél eredetije a kolozsvári egykori katolikus líceum levéltárában volt. (Az államosítás után az Akadémia kolozsvári fiókjának 1. sz. könyvtára.) 1974-ig, a levéltárak átszervezéséig ezek a kéziratok a fenti helyen a kutatók rendelkezésére álltak.

⁵ F. CSANAK Dóra: *Az erdélyi Kéziratkiadó Társaság megalakulása*. Magyar Könyvszemle 1976. 4. sz. 333–349.

⁶ ifj. Bethlen Gergely (1760—1816) főkörmányszéki titkár.

⁷ Teleki László (1764—1821) egy ideig a marosvásárhelyi Királyi Táblán, majd a Kolozsváron székelő guberniumnál dolgozott. Legfeljebb 1799-ig lehetett a Kéziratkiadó Társaság tagja, mert ekkor lemondott hivataláról és Magyarországra távozott.

minél hamarabb adhassam Sajto alá, ha megengedettik. Ide zárom, a harmadik Szakasznak is, és így az egésznek rövid Rajzolatját. Méjj alázatos Tisztelettel lévén

A Felséges K[irályi] Igazgato Tanátsnak

igen alázatos Szolgája
Aranka György

A fogalmazványon jegyzet: praesent. 24. Junii 793.
793. 5376. 28. Junii Liber.)

2.

Aranka György levele Bánffy György gubérntorhoz

Fő Méltoságu Groff Királyi Fő Kormányozo Ur,
Kegyelmes Uram!

Excellentád kegyesen méltóztatik emlékezni, hogy az Országos Nyelv mivelő Társaság rendiben költ 1791-dik beli Törvény Czikkely Ő Felségétől, 's azután a' nemes Országrolis; a' több Tudományos Tárgyokkal együtt, további Országos Visgálásra eresztetvén, mely mellett mostis áll: jonak találták vala 1793 ban Karácson Havában némelly kevés számú Hazafiak M[áros]Vásárhelyt, annak a' Társaság Gondolattjának tellyesithetéseit Ex[cel]l[ent]ziájd Kegyes Engedelmevel, kicsinyben és olly véggel meg próbálni; hogy ha a' próbában szerentsékek léznek, majdon idővel emez Országos Társaságról irt Törvény Czikkely ō Felségétől Kegyelmesen meg erősítetvén, akkor a' Nemes Haza, az előre téjendő próbák által, annak felállítása modjában bizonyosabb lépéseket tehessen. És é volt első Induláa a' Proba Társaságnak.

Az után pedig ez a' kevés számból álló Társaságotksa ugy gondolkodván, hogy illyen nem csak ártatlan, hanem köz haszonra intézett dologból nem illenék titkot csinálni: a' magokat bé avatott vagy bé ajánlott Társ Hazafiakat maga seregetskéjében vévén, nagy Gyüléseket kezdett formálni 1794-ben; azokban Munkáinak Tárgyait rendibe szedette, azoknak ki dolgozásokra érdemes Tudos Hazafiakat meg talált Levelei által, egy szoval, mint Excellentiád a' felküldött Jegyző Könyvekből böven tapasztalhatta, bölesen és eleget végzett 's décrétált a' mint mondják: de nem lehet tagadni, hogy a' mint az illyen színű tudományos dolgok[na]k természetek magával hozza, a' dolog maga csak nem ment; a' Joltévő Társok, az Igyekezetnek kívánt Gyümölcsét, a Munkás Társok pedig a' Társaságtól a' Példa munkát hijában várták, mind addig míg a' mult esztendőben Sz[ent] János napkor a' Méltoságos K[irályi] Tábla el oszolván, ezek a' nagyobb Gyülésekis meg szüntenek.

Ezt látván némelly kevés számú M[áros] Vásárhelyt lako érzékeny valóságos Társai a' fel állott Társaságnak, a' köz jotol és a' Társaság Bécsületének meg gondolasától buzditatván, egyet értetnek egymás között, hogy a' tulajdon Munkás Társaságotis meg próbálják, és ha lehetséges, a' Társaság czéllya szerint, a' Nemes Haza 's nemzet reménységeknak eleget tegyenek. Előbb azért, mivel csak proba volt a' Hellybéli Méltoságos Elöl Ülő Ur engedelmevel, egy Munkás Társaságotksát formálván; annak utánna Munkájok[na]k jo folyását meg nyervén, immár mind magok tulajdon Igyekezetek, mind némelly jo Külső Társok munkás Segedelmek által annyira mentenek, hogy reménységek szerint csekély igyekezeteknek vékony 'sengéjével a' Nemes Hazának majdon udvarolhatnak. Mellyek bizonságául azoknak a' minden felől jött kész Munkáknak Laistrmát, mellyeket mint annak a' kicsiny Munkás Proba Társaságnak érdemtelen Vezérloje csak itt kétem alatt szedhettem össze, alázatosan bé nyujtok Excellentiádnak. Mellyeket, minekutánna M[áros]Vásárhelyre valo vissza érkezésemmel, Munkás Társaimmal együtt meg visgálunk és meg választunk; 's a' mellyeket méltoknak fognak itélni, azokat elébb a' felsőbb meg visgálás és meg itélés véget Excellentiád Méltoságos Szine eleibe eresztünk; azután nyomtato sajtor a szándékozáván adni: erre nézve könyörgök Excellentiádnak alázatosan:

I^{ben} Közönségesen a' felsőbb alázatos Jelentésim iránt, ha mit böltsen jobbnak fog Excellentiád itélni: abban méltóztatásék Kegyelmes meg határozó Rendelését adni.

2^{szor} A' Társaságnak maga Kincstartója kezében lévő kicsiny Értéke, a folyó költségekre, a' munkával szolgált Tudos Társok[na]k munkájok mértékéhez képest való meg jutalmaztatására, és a' nyomtatás költségét, méltóztassék Excellentiád a' Nádorp Urto! egyenesen erre a' czélra szánt és ajánlott, Excellentiádnál lévő pénzből segíteni; Továbbá pedig ezt a' kicsiny Munkás Társaságotskát és ennek Igyekezeteit, mint Társaság Méltóságos Elöl Ülöje, ezutánis Kegyes Védelme alatt tartani. A'ki igen alázatos Tisztelettel vagyok Excellentiádnak

alázatos leg készebb szolgálja
Aranka György mint a Nemes Nyelv Mivelő
Társaság[na]k Fő Titoknokja, és a' Munkás Társasá-
gotskának Vezérölje.

Kolosvár Bőjt Más Havának 26 dik napján 1795. (március)

Címzés: Fő Méltóságú Groff Fő Kormányozo Ur Excellentiájához, mint a' Nyelv Mivelő Társaság Méltóságos Elöl Ülöjéhez. A' Munkás Társaság Munkái ki adatások 's arra szükséges Költség iránt alázatos Jelentése és Könyörgése a' Benn irtnak.
Egy melléje zárt Laistrommal és egy Jegyzéssel.

3.

Aranka György levele Bánffy György gubernátorhoz

Fő Méltóságú Groff Királyi Kormányozo Ur,
Kegyemes Urunk!

Annak a Nemzeti Nyelv gyarapításán dolgozó Társaságnak, mely Excellentiádban Fő Méltóságú Elöl Ülőit tiszteli, Munkáinak első darabja szinte lépik ki a Világ Piatzára. Azon gondolkozván azért mái Gyülésünkben, hogy eresztthessük azt olyan moddal ki kezeink közül, hogy a Társaságnakis becsületére, és hitelének fenn tartására szolgáljon, és azoknakis kik ebben a Nemes igyekezetben részt vettenek, vagy venni kívánnak megnyugtatósokra légyen, szükségesnek találtuk a Társaság egészsz mivoltát, és modtani elrendeltetését ide zárt Jegyző Könyvünkben röviden megírni, és azoknak a dolgoknak velejét, melyeknek további végre hajtása a Nemes Magyar Országban lévő Joltévő, és Munkás Atyafiak előtt szükséges, ezen Jegyző Könyvnek hiteles Másában foglalván, azoknak eligazítását Méltóságos R.Sz.B. Groff If. Teleki Domokos* Urra bizni; a mint Excellentiád az ide zárt Példából Kegyesen méltóztatik meglátni. Könyörgünk igen alázatosan Excellentiádnak, ha a mi gondolatunkat Jonak, és illendőnek fogja itélni méltóztassék maga mint Fő Elöl Ülő Méltóságos Nevének és Petsétinek alája tételével annak hitelt, és erőt adni. Ide zárjuk alázatosan a Nemes mostani Joltévőknek, és Munkás vagy Leveledző Társaknak Laistromátis, Excellentiád abból, és a Jegyző Könyv rendiből méltóztatik megítélni; hogy a lépés melyet tenni kívánunk mind szükséges mind illendő. Melyen ha Excellentiád kegyesen megnyugszik: méltóztassék mind az ide zárt Jegyző Könyvet a mellette lévő Laistromakkal együtt, fenn tisztelt Méltóságos Groff Ifiabb Teleki Domokos Urnak által adni, mind a Társaságot, 's annak rendiben, a mi csekély Igyekezetünket Kegyes Védelmében megtartani, A kik igen mély alázatos tisztelettel vagyunk. Fő Méltóságú Groff Királyi Kormányozo Ur Excellentiádnak

igen alázatos szolgálja
A' fenn nevezett Társaság képében
Aranka György mint Titoknok

M[aros/Vásárhely Mindszent Havának [március] 13 dik napján 1796.

* Ismeretlen személy.

* Teleki Domokos (1777—1798) Teleki Sámuel erdélyi kancellár fia, haláláig aktívan részt vett az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság munkájában.

Aranka György levele Bánffy György gubernátorhoz

Fő Méltoságu Királyi Kormányozo Urunk

Kegyelmes Uram!

Talám nem élek vissza az Excellentiád Kegyességével, midőn Excellentiádat annak a Társaságnak állapottjáról tudositom kötelességem szerint; mely a mint első eredetét Excellentiádtól vette, úgy fenn tartatását, 's meg erősítését csak Excellentiádtól reménheti. De annyi látni 's olvasni valót zárok ide, hogy ha azokmelletti Excellentiádat hoszszu irással terhelvén: csak vissza élnek az Excellentiád Joságával. Az ide zártok[na]k Laistroma, azoknak rendit és czéllját meg mutattya; én azok mellett Társaim nevekben csak ezekért könyörgök alázatosan Excellentiádnak.

1. Hogy a' bé küldött első Darab czikkelyei közül, kivévén azokat melyek a' Felsőes Rendelések szerént talám világot nem láthatnának: a' többi méltoztassék Excellentiád Sajto alá ereszteti. Hochmeister Uram 15 R[hén]F[orint]ért fogadta volt árkussát.

2. A' Méltóságos Visgáló Urak ha mi böls vagy tudos Jegyzéseket, azon kívül az approbált czikkelyekre tettenek a' Jegyzések akár a' Munka Systemáját, akár a' Tárgyokat, akár azok[na]k ki dolgozásokat illetnek: ha azok[na]k a' tudos Uraknakis az a' tetszések, méltoztassék Excellentiád velünk közleni; hogy tanátskozás alá vévén, ha haszon vehetők[ne]k taláallyuk őket, ezután követhessük. De ezekről méltoztassék Excellentiád a' munka ki adatását fel nem függeszteti: már már igazán meg valva, a' két Haza jó fiait reménsséggel táplálni 's biztatással hizlalni nemis győzzük, és mégis untuk. Azon kívül az a' sokakról képzelt tökéletesség, csak sok esztendőknék gyümöltse lehet. El kell kezdeni.

3szor Ugy tapasztalván erről a' Társaságról hogy nem csak azok[na]k a' kik a' nevit pengeni hallják, hanem még azoknakis a' kiknek kötelességek hozná magával hogy esmérjék: igaz Ideák nintsen; ennek meg orvoslására bátorkodom Excellentiádnak azt a' Kegyességit kérni ki: hogy az ide zártokat méltoztassék elébb a' Tudos Urak között mindenik wallásból, azután a' Fő Rendek közöttis, minemű a' Nationis comes Ur Excellentiája 's a' t. kerülőbe (circulatioba:) bocsátani. Ha Excellentiád kegyesen meg engedi közlöm ezt az ideát egy két meg bizott jó magyar Országí Bará[tok]kalis: de csak magam nevem alatt. Mivel a' munkánk ki adása késik; dolgos Társokra szükségünk vagyon; míg ideát nem vesznek pedig addig hasznokat nem vehettyük. Így alázatosan ajánlom magamat. Társaimat 's csekély Igyekezetünket Excellentiád Gratiájába, és alázatos Tisztelettel vagyok Excellentiádnak

i g e n a l á z a t o s s z o l g á j a
Aranka György

M[aros] Vásárhely 16 Marty 1796.

Aranka György levele Bánffy György gubernátorhoz

Nagy Méltoságu Királyi Fő Kormányozo Urunk

Igen Kegyelmes Uram!

Ezen folyó Honak 17 dikén a Társasághoz eresztett Uri Levelet Excellentiádnak a mellé zártokkal együtt, éppen a mai napon vettem alázatos tisztelettel B[áro] Seeberg Ur¹⁰ által. Éppen ha meg nem csalom magamat azon napon eresztvén alázatos Tudositásomat Excellentiád kegyes színe eleibe: hogy

¹⁰ Ismeretlen személy.

nyomba esmét Excellentiádat terhelni bátorodom: méltóztatik kegyesen meg engedni mivel tisztán csak Excellentiádhoz való tartozó tiszteletből cselekszem.

Elsőbben is mig Excellentiád Kegyes Válasszát és a Tudos Visgáló Urak Jegyzésiket Társaimmal közölhetném, és tetszéseket róla vehetném: képekben nagy kegyességit Excellentiádnak igen alázatosan köszönöm, és fogadom Excellentiádnak, hogy amit a visgáló Urak botránkoztatónak találnak, ámbár az igen igen kevés, nyomtatás alá nem fog általam adatni ami a Generalékát illeti a mennyiben állapotunk engedi, ezután azoknak is hasznát kívánjuk venni. Most pedig úgy igyekezem elé adni, hogy ki ki megelégedjék vele. Mert mihelyt az Irok megbotránkoznak, ki ki vissza veszi a magáét: s belé sülünk: mellyet nem akarnok. Ide tartoznak kivált azok az amisszilis Delictumok melyek a Tudomány Litteratura szűkiből származnak: mellyek nálunk csak nem közönségesek, és így másnak meg sértődés nélkül szemére nem vethettyük. Lassan lassan jobbat és többet kell várnunk, ha az Egeknekis úgy tetszik!

Másodszor. Közlebbi alázatos Tudosításom mellé ragasztott Világosításokból Excellentiád méltóztatik Kegyesen által látni, hogy olyan hibás vélekedésbe voltunk: hogy meg eshetnék hogy Excellentiád velünk a Visgáló Urak[na]k Tudos vélekedéseket és Jegyzéseiket ne talán nem fogná közleni, most azon esedezem igen alázatosan Excellentiádnak méltóztatásuk kegyesen meg engedni ezt a vétket: és ha Excellentiádnak úgy tetszik, inkább azt az egész világosítást a tűzbe vetni 's kassálni ne botránkoztatassa Excellentiád Kegyes Szemeit. Mellyért midőn igen alázatosan esedezni Excellentiádnak. Igen alázatos Tisztelettel vagyok Excellentiádnak

igen alázatos
szolgája
Aranka György

M[aros] Vásárhely 1796 márc. 19.

6.

Bánffy György gubernátor levele a Nyelvmívelő Társasághoz

A' Nemes-magyar nyelv mívelő Társaságnak.

Valamint eddig is minden elé fordult 's értésemre jutott Esetekben a Nemzeti nyelv Gyarapításán dolgozó Társaságnak velem Közlött Kévénságát egész Készséggel tellyesíteni 's munkálkodásának ditsiretes Intézetét tőlem kitelhetőképpen fel segélleni nem késedelmeskedtem; hasonló képpen örömet tellyesítettem a Tisztelt Társaságnak közelbbről mind Szent [március] havának 13^{dik} napján hozzám bortsátott betses Levelében az iránt kinyilatkoztatott kévénságát, hogy minekutánna a Társaság, önnön Betsületére s hitelének fenn tartására szolgálódnak lenni ítélte, maga egész mivoltát, és mostani elrendeltetését egy Jegyző Könyvben rövideden meg írni — én is ezen most mondott Írást magam nevem alá írásával 's petsétem réá tételével hitelesítettem. De egyszersmind arról is gondoskodván, hogy az említett Jegyző Könyvet, mellynek Magyar Országban való meg esmértetését Grof Ifiabb Teleki Domokos urra bizni kévéanta a Társaság, miként lehessen mennél foganasosabban vagy legalább a ki nézett intézetre nézve leg arányosabban el terjeszteni, tudván hogy az említett Megbizottnak Méltóságos édes attya éppen most az együtt lévő Magyar-oroszági Gyűlésen személyesen jelen vagyón, hogy az arra fel sereglett személyek között azon Jegyző Könyvnek közlését ő Excellentiája úgy intézni, a mint leg jobbnak leendőnek fogná ítélni, ne terhelhetnék, s a fenn nevezett Dologban maga Fiának a tisztelt Grofnak mint e végett a Társaság Biztos Személyének Tanátslója s utban vezetője lenne, ez iránt Levelemnél fogva megtaláltam Ő Excellentiáját egyenesen Néké által küldvén a Kérdésben forgó Jegyző Könyvet.

Midőn a fenn mondott Dolognak általam említett képpen lett utba-bortsátatásomról szükséges Tudás végett a Társaságot tudositánám, atyafiságos indulattyába ajánlott állandóul maradok

Kolozsvár 7^{dik} Decbr. 796.

Kívül: dimissum die 14^a Decbr. 796.

Aranka György levele Bánffy György gubernátorhoz

Fő Méltóságú Királyi Kormányozó Grof Ur,

Kegyelmes Urunk!

Excellentiádnak ezen Honak 5dikén hozzám eresztett válaszlo Kegyes Irását mély alázatossággal tiszteltem. Alázatosan vette a' Társaságis, és értette tegnapelőtti Gyűlésünkön a' hozzája szollott: és Excellentiád Nagy Kegyelmességét háladatossággal köszöni.

Annak a' Gyűlésnek¹¹ a' folyo aproságokon kívül derekas Tárgya, semmi nem volt egyéb, hanem az ide zárt Kéz Irás olvastatott fel; mellyel Excellentiádnak ujj Esztendő Ajándékában udvarlok alázatosan. Ez egy Kéz Irás¹² a' Székelyek eredetéről, a' benne elé hozott igen régi Kéz Irásokból 1533 ban szedettetett öszve. A' sok csonkaság, és a' mint látszik nem elég rendel és figyelmetességgel lett egybe szedettsége miatt ugyan, mint Excellentiád megláttya; magában csak Töredék (Fragmenta), de mégis érdemére nézve meg becsülhetetlen. A' nevit alája irt jó Leveledző Társunk Farkas¹³ Pap szorgalmatos hivsége, és Nagyságos Fő tisz[elendő] Biro Gábor Ur¹⁴ segedelme által jutattunk hozzája. Tisztelendő Farkas Pap maga hozta ki; és fáradságát egy Souverain d'orral jutalmaztattuk. E' csak mássa a' Kéz Irásnak, mi is csak mássát kaptuk: de aval biztat a' jó Leveledzőnk, hogy az Eredeti Irásnakis, és az emlékezetes Székelyek Palladiumának, a' Pohárnakis nyomába akadott. Azon vagyunk, hogy minden Irásokat, dolgokat és Környüállásakat, pl. *Bond* kell olvasni Bond v. Bud vára, melynek nyoma és Neve mostis megvan Udvarhely mellett.

A' Kéz Irás Társasága Munkáirolis kellene Excellentiádnak irnom; mert mind Bécsből mind Magyar Országrol sürgetik az Előfizetők, és tudakozodnak: de mostani állapottyát annak a' társaságnak nem tudván; még aztsem tudom hogy helyyesen mit kérjek, mit nem Excellentiádtól. Hanem magamat Uri Kegyességeibe alázatosan ajánlván alázatos Tisztelettel vagyok Excellentiádnak

igen alázatos
szolga ja
Aranka György

M[aros]Vásárhely 25. X^{b[ris]} (december) 1796.

ENYEDI SANDOR

Kriza kántuálisa. Kriza a Vadrózsák „Ismeretlen szerzőktől” című énekesportyjának jegyzetét az alábbi sorokkal vezeti be: „E cím alá soroztam a dalokat, miket már nyilván iskola-falhoz surlódott, poesist, retorikát is tanult fejek szültek, de egyidőben mívelt körökben énekelve s népszerűekké válva, a nép közé is lehatottak s olykor még ma is hallhatók. Egy részit saját cantualisomból szedtem ki, a melyet gyermekkori derék tanítóm, a most is életben levő t. Sebes Pál úr *„Szívet gyönyörködtető világi énekek*” címe alatt minden tanítványaiaval szokott volt egybefűzetni s dallamaikat bétanítani, melyek közé az 514.

¹¹ Az 1796. december 23-i ülés jegyzőkönyve szerint felolvasásra került „a székelyek eredetéről Csákból hozott kézírás” (I. JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar nyelv-művelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 217. l.)

¹² A kézírással alaposan foglalkozik Szádeczky Lajos. (*A csáki székely krónika*, Bp. 1905.) E kötet a témával kapcsolatos néhány fontos, Arankához intézett levelet közöl az egykori Endes család levéltárából, amelynek anyaga sajnos Budapest 1944–45-ös bombázása során elpusztult az Országos Levéltárban.

¹³ Farkas Nepomuk János, kászonjakabfalvi katolikus pap, kéziratokat küldött a nyelv-művelő társaságnak.

¹⁴ Bíró Gábor csikmadarasi főkirálybíró (más források szerint „főtisztelendő”) a Kéziratkiadó Társaság tagja, segített Arankának a székelyek történetére vonatkozó kézírások felkutatásában.

Exameni ének is tartozik. . .¹ Kóczyány László és Köllő Károly vették észre, hogy „... a Torockói Falusi Múzeum könyvtárában még 1954 nyarán is őriztek egy ilyen »Szívet Gyönyörködtető Világi Énekek« füzetet, 1836-ból, amelyben ... nótajelzésként szerepel a Búval derül én reggelem.”² E felismerésen túl azonban nem léptek, ami érthető, hiszen — mint megfogalmazásukból kitűnik — a füzetet elvesztettnek hitték, de egyébként is őket csak a (románra is lefordított) Búval derül én reggelem... kezdetű ének érdekelte.³ A torockói múzeumban őrzött énekeskönyvön kívül még négy énekfüzet viseli a Szívet gyönyörködtető világi énekek címet. Mind a négy torockói eredetű, anyaguk is részben azonos. Feltételezhető, hogy ezek is Kriza derék tanítója, Sebes Pál által leíratott füzetek, illetőleg ezek másolatai lehetnek:

Sakó István énekfülete. (1828—1829) Bibl. 757. sz. — Kolozsvári magántulajdonban lévén, csak Szabó T. Attila közléséből ismerjük. Mindössze 12 énekéből három népies hangút adott ki belőle.⁴ Torockóra utal az 1a. lapon levő bejegyzés: „Ezen Kantoralis készült...” A *kantoralis* a Kriza által említett *cantualis* változata lehet (ha ugyan nem félreolvasás vagy sajtóhiba); egyik népdala, az Újfalusi juhászlegény vagyok én... kezdetű, valamennyi alább felsorolt füzetben megvan.

Kún Sámuel-ék. (1831—1832) Bibl. 776. sz. — Tarka kis ruhámat... kezdetű rabénekének 7. szakaszában az ismert formula így szerepel: „Toroszko piatzán terdig vasban vagyok.”⁵

Czupor Andor énekgyűjteményei. (1836, 1839) Bibl. 810. sz. Torockóra utal az összeíró teljes neve: „Thorotzkói Czupor Andor”. Ez a teljesebb névalak az összeírónak egy iskolai jegyzeteket és néhány éneket tartalmazó harmadik füzetén olvasható (Bibl. 800. sz.), melynek énekanyagát részletesebben nem vizsgáltuk.

Egy bibliográfiailag számba nem vett 1851-i énekeskönyv ugyancsak a „Szívet gyönyörködtető világi énekek” címet viseli. Ugyanabban a kolligátumban van, mint Czupor Andor gyűjteményei, énekanyaga azokéval részben azonos. Valószínű, hogy ez is Torockóról került a kolozsvári unitárius kollégiumba.

Kriza János 1820-1825 között tanult Torockón: „... atyám... Torockó... szülöttje volt, hová én is kilenc éves koromban vitettem tanulni az ottani jó hírben álló úgynevezett partikulában, hol syntactica classissal végeztem be a tanulást, öt évet töltvén e patriarchális egyszerű erkölcsökkel díszes, egész Erdélyben öltözet- s lakásbeli szokásaikra nézve is megkülönböztetett kised városban...”⁶ Bizonyosra vehetjük, hogy azok a dalok, melyek a Vadrózsákban is, s a fentebb felsorolt énekeskönyvekben is megtalálhatók, s szövegük nem nagyon tér el, részei voltak Kriza elvesztett kántuálisának, egyszersmind a t. Sebes Pál úr által énekeltetett dalanyagnak. A Vadrózsák „Ismeretlen szerzőktől” c. csoportjából a következők tartoznak ide:

487. sz.: Alamizsnát vak koldusnak... Kún 2a; Czupor I, 55; Czupor II, 29b; Fodor 21.

495. sz.: Búval derül én reggelem... Kún 8a; Czupor II, 11a; Fodor 84.

496. sz.: Én vagyok egy hív szerető, kit a fátum megpróbált... Czupor I, 34; Fodor 35.

499. sz.: Mi szebb e világon a vadász életnél... Kún 7b; Czupor II, 19b; Fodor 17.

513. sz.: Bánataim szünjete... Czupor I, 24; Czupor II, 17a; Fodor 91.

518. sz.: Mesturam éneke. Gyermekek vigyázzatok... Czupor I, 43; Fodor 41.

519. sz.: Mi hallik oly szépen a búzából... Czupor I, 42; Fodor 64.

De a Vadrózsák előző énekesoportjában („Vegyesek. A néptől.”) is akadnak olyan szövegek, amelyek a torockói diák-repertoár és Kriza kántuálisának részei lehetnek:

¹ *Vadrózsák*. Székely népköltési gyűjtemény. Szerkeszti KRIZA János. Kolozsvár 1863. 538—539.

² *Égő lángban forog szívem. Román szerelmi dalok*. Kolozsvár 1972. 142—143.

³ Az ék. mikrofilmje: MTAK 199/V. A dal nemcsak nótajelzésként, hanem teljes szövegével is szerepel. Az ék. bibliográfiámban Fodor János-ék. címen szerepel. (*A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*. Bp. 1962. 811. sz.)

⁴ ItK 1931. 484—485.

⁵ Ezt is SZABÓ T. Attila közölte: ItK 1931. 486—487. — Az éneknek Kriza saját verseivel való kapcsolatáról lásd alább.

⁶ Kriza János önéletrajzi levele: KRIZA János: *Székely népköltési gyűjtemény*. Bp. 1956. II. 436—437.

452. sz.: Ellopták a szívem, jól érzem... Kún 14b; Czupor I, 32.

466. sz.: Apám ki megholt... Czupor II, 15b; Fodor 25.

469. sz.: Bort a haramiának... Czupor I, 24; Czupor II, 10a; Fodor 55.

482. sz.: Kinek nincsen szeretője... Czupor I, 33; Fodor 89.

Sőt, az igazi népdalok közül is feltételezhető két marosszéki népdalról, hogy Kriza kántuálisából kerültek a Vadrózsákba:

396. sz.: Nincsen kedvem mer a fecske elvitte... Czupor I, 66. (Benne van az 1851-i füzetben is.)

442. sz.: Zöld erdőben sík mezőben... Czupor I, 7; Fodor 54. (A 3–5. szakasz a Vadrózsákban feltehetőleg csak elnézésből nem kapott külön számot!)

Végül megemlítjük, hogy a Kún Sámuel-ék rabénekének közvetlen hatását Kriza két saját dalára Antal Árpád mutatta ki. A rabének három szakasza:

Tarka kis ruhámat
Majd gyászra fordítom,
Mert az én édesem
Az este búcsúzott.

.....

Megunta két kezem
Hírharangot húzni,
Megunta két lábam
Gyémántkövet nyomni.

Megunta két fülem
Zöld erdő zúgását,
Árva léán sirását,
Vadgalamb szólását.

Kriza megfelelő szakaszai (a Vadrózsák 565. és 571. sz. verse):

Tarka kis ruhámat elvetem,
Már nem lehet öröm-jegyem,
Gyászra hanyatlott életem,
Gyász kis-ruha illik nekem.

.....

Erdővidék az én házam,
Katonának szült az anyám,
Zöld erdő zúgásán,
Vadgalamb szólásán
Nevelt fel jó apám.

Antal Árpád joggal vonta le a következtetést: a rabének „itt olvasható szövege (vagy annak valamelyik változata) minden bizonnyal járhatott Kriza kezében.”⁷ Tovább mehetünk: szinte bizonyos, hogy Kriza kántuálisának is egyik darabja volt.

Végigolvasva Kriza kántuálisának rekonstruált anyagát, feltűnhet, hogy a szokásos érzelmes dalok, életképek és pedagógiai célzatú szövegek mellett a népies, sőt népi anyag jobban van benne képviselve,

⁷ ANTAL ÁRPÁD: *Kriza János költészete*. — Kriza János. Antal Árpád, Faragó József, Szabó T. Attila három tanulmánya. II. kiad. Kolozsvár 1971. 31–32.

mint a kor átlagos kéziratoss énekgyűjteményeiben. Kriza biztonsággal meg tudta különböztetni az igazi népdalokat a népszerű daloktól. Ez utóbbiak közlését így indokolja: „Közlendőknek hívém e dalokat csak az okból is, hogy köztük több szép dalt az enyészet torkától megmentsek...”

Anélkül, hogy Kriza néprajzi érdeklődésének kialakulásában szülőfalujának, Nagyajtának jelentőségét csökkenteni akarnók, a fentiek ismeretében nagyobb súlyt kap a torockói népiskola pajtási közössége, az együtt énekelt dalok, s nem utolsósorban a derék tanítónak, Sebes Pálnak egyénisége és oktatómunkája.⁸

STOLL BÉLA

⁸ FARAGÓ József: *Kriza János és a Vadrózsák*. Az előbb id. mű 69–70. lapján. — Álljon itt az a néhány adat, amely Sebes Pálról elélem került. Egy halotti búcsúztató végén ez áll: „Írta és mondotta Sebes Páll, Thorotzkon, 1826ban 8ber 1ső Napján.” (Bibl. 670. sz.) Kriza latin versben köszöntötte mesterét egy ugyancsak latin nyelvű, „SzKeresztúri 4ta 8bris 1827” keltezésű levélben. (ANTAL Árpád—FARAGÓ József SZABÓ T. Attila, i. m. 236.) Ugyane kiadványban említik George Bariþhoz, egyik román tanítványához írt levelét, 1829. aug. 1. (13.) Krizának hozzá írt levelét Deák Farkas közölte. (*Vasárnapi Újság* 1876. 2. sz. 22–23.) Ebben az 1834-i kolozsvári országgyűlés eseményeiről számol be mesterének, a levélzáradék különösen meleg és tiszteletteljes: „Tiszteletes Sógor úrnak alázatos szolgája és kész tanítványa, megtisztelő öcsce...”

FIGYELŐ

XVI—XVII. századi olvasmánykultúránk. (Régi magyarországi könyvjegyzékek összegyűjtése, nyilván-tartása és publikálása.) A József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén és az egyetem Központi Könyvtárában 1979 óta folyik könyvtártörténeti kutatómunka Keserű Bálint professzor irányításával.¹ A témát kutatási szakaszában a Művelődési Minisztérium Tudományszervezési és Informatikai Intézete támogatja. Az elkészült kötetnek kiadását az egyetem és a Kulturális és Történeti Emlékeink Feltárása, Nyilvántartása és Kiadása kutatási főirány teszi lehetővé. Munkánk most induló szakaszában (az összegyűlt forrásanyag számítógépes feldolgozása) a JATE Kalmár László Kibernetikai Laboratórium segítségével alapozhatunk.

Kutatómunkánk tehát olyan szakaszához érkezett el, amikor talán nem felesleges az eredmények nyilvános összegzése, további terveink bemutatása.² E közlemény műfaja ennek megfelelően: *kutatási beszámoló és előzetes jelentés*.

Munkánk célja, tartalma. Célunk egy olyan adatbázis létrehozása, melynek segítségével dokumentálható, hogy mit olvastak Magyarországon a XVI—XVII. században. Ha ez az adatbázis létrejön, akkor használható lesz egyes tájegységek, társadalmi rétegek, vallási csoportok, etnikumok olvasmányanyagának jellemzésére; végső soron pedig — a ma is meglévő könyvek számbavétele, a külföldi és hazai iskolázás története, a korabeli szövegek idézetei vizsgálata mellett — fontos forrás lesz az európai szellemi áramlatok hazai recepciójának kutatásához, más országok kutatói számára pedig szeretnénk jellemezhetővé tenni saját nemzeti nagyjaink gondolatainak kultúránkra gyakorolt hatását.

E cél érdekében munkánk elsősorban a magángyűjtemények feltárására irányul, s arra, hogy ennek forrásanyagát közreadjuk. Az intézményi — tehát az iskolai, a plébániai és a rendházi — könyvtárak hasonló feltárását önálló kutatási pályázat keretében szeretnénk megvalósítani. Természetesen nem mentünk el adatrögzítés nélkül eddig sem az élénk került jegyzékek mellett. Az intézményi gyűjtemények forrásait a most bemutatandó pályázat keretében csak akkor adjuk ki, ha egy magánkönyvtár jegyzéke egyben az intézményé is (pl. a Rákóczi-könyvtár, vagy a kollégiumokra hagyott könyvek végrendeletekben, matrikulákban fennmaradt emlékei).

¹ A munkacsoport volt és jelenlegi tagjai: Farkas Gábor, Gácsai Hedwig, Németh Noémi, Gerhát Krisztina, Katona Tünde és Latzkovits Miklós hallgatók; Font Zauza, Herner János, Kocziszkó Éva és Ötvös Péter, a tanszék munkatársai; Gábor Ildikó, Keveházi Katalin, Monok István, Saliga Lászlóné és Varga András könyvtárosok. Egyetemen kívüli munkatársainkat publikációink felsorolásakor mutatjuk be.

² Vállalva a már megjelent beszámolók részbeni ismétlésének vádját is. E beszámolók: Keveházi Katalin: *Aufarbeitung und Publikation von ungarischen Bücherverzeichnissen. = Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*. 1985. 68—77. Monok István: *A XVI—XVII. század magyarországi olvasmányai. = Csongrád megyei Könyvtárosok*. 1985. 15—20.; Uő: *Collection des inventaires des livres des XVI—XVIIe siècles a l'Université Attila József de Szeged. Travaux en cours. = Nouvelles du Livre Ancien*. Nr. 45. 1986. 6.

A feltáró munka alapforrásául a legalább öt könyvet megemlítő feljegyzést tettük, s mi ezt nevezzük könyvjegyzéknek.

Néhány szóban ki kell térni az időhatárok megválasztására. Azt mondhatjuk, hogy a kezdő és záró dátum megválasztásának inkább gyakorlati, mint elvi okai voltak. Történelmi időhatárt nem akartunk választani (pl. lehetett volna a Mohácsi vésztől a Rákóczi szabadságharc bukásáig), kellőképpen indokolható művelődéstörténeti korszakhatárt viszont nem találtunk. Így az 1526 utáni első általunk ismert katalógus éve a mindenkor kezdő dátum. Felső időhatárunk kijelölésekor nem volt szabad megfeledkeznünk arról, hogy a XVIII. század második negyede könyvtártörténetünkben az az időszak, amikor a könyvgyűjtés jellege kezd megváltozni, s elkezdődik egy olyan könyvtáráépítési korszak, amikor már nem állíthatjuk, hogy a tulajdonos valamennyi, vagy akár a legtöbb könyvét olvasta; ez pedig egy olyan munkában, amelynek célja egy kor olvasmánykultúrájának feltérképezése, alapvető szempont.³ Ismét a gyakorlati megfontolások döntöttek tehát: tekintve, hogy a mai Magyarország legtöbb területi levéltárának anyaga az 1690-es évekkel kezdődik — a török kiűzése után —, s ha nem akarjuk kihagyni a kutatásból e részeket, akkor kutatnunk kell az első 30–40 év levéltári anyagát; záró dátumunkat tehát 1730 körülre helyeztük.

Az elvégzett és folyamatban lévő munkák. A munkacsoport nagyjából egyetemi hallgatókból alakult, ezért a kutatást irányító tanszék speciális kollégiumokat szervezett számunkra: Holl Béla nyomda-, könyv- és könyvtártörténeti előadásokat, foglalkozásokat tartott; Karácsonyi Béla a latin nyelvet és latin paleográfiát, Vízkelety András és Ötvös Péter a német paleográfiát oktatta. A tanszék közvetlen munkatársai (Keserű Bálint, Balázs Mihály és Ötvös Péter) pedig a két évszázad művelődéstörténeti kérdéseit tárgyaló szemináriumok foglalkozásokat vezettek. Öröndetesnek mondható, hogy a diákok közül évről évre kerülnek ki érdeklődők, akiknek az alapismereteket már az egykori kezdők is át tudják adni.

A már kiadott források feltárását csaknem teljes egészében diák-munkaközösség végezte el. Átnéztük az összes számba vehető folyóiratot és könyvet, amely könyvjegyzék-publikációt tartalmazhat. Közel százféle folyóiratról és sok száz könyvről van szó. Nem állítjuk azonban, hogy befejeztük ezt a munkát, hiszen főleg egyes monográfiák jegyzetanyagában lehetnek olyan rövidebb jegyzékek, amelyek elkerülték figyelmünket. Ugyanígy fontos a határainkon kívüli publikációk magyar könyvtártörténeti szempontú számbavétele is — elsősorban a színvonalas szlovákiai szakirodalomra gondolunk.

A nem kiadott források kutatásában a nagyobb munkát a levéltári források feltárása jelenti. A konkrét kutatás megkezdése előtt elvégeztük az előkészítő munkát, értve ezalatt azt a tájékozódást, hogy az egyes levéltárak milyen összetételű irattalománnyal rendelkeznek, s ebből mi lehet számunkra érdekes. A már publikált források jegyzetanyagából s egyéb irányú kutatási tapasztalatból tudjuk, hogy könyvjegyzékek lehetnek vagyonszefirásokban, végrendeletekben, vagyonszelvények és eretnekper irataiban, árvasági ügyek aktái közt, városi jegyzőkönyvek hagyatékosági ügyirataiban, osztzkodási jegyzőkönyvekben stb. Ha a levéltári fondjegyzékben ilyen irattípusra akadunk, azt kijelöltük, mint átnézendő levéltári egységet. Vannak természetesen olyan források is, melyek kutatása nem tervezhető a mi szempontunkból, amelyek előfordulása, megtalálása alkalomszerű: például a levéltárak levelezés-anyagában fennmaradt könyvjegyzékek, hiszen az ilyen típusú iratokban is lehet szó olvasmányokról, kölcsönzésről stb.

Az előkészítő munkához tartozik a helytörténeti szakirodalom legalább vázlatos megismerése, hiszen a legjobb szándékú levéltáros sem tud segíteni, ha nem tudunk konkrét kérdéseket feltenni.

Ilyen előkészítő munka után kezdtük meg tehát a levéltári kutatást, amely ma is tart. A területi levéltárak anyagának átnézésében előrehaladtunk, s az Országos Levéltár néhány nagy jelentőségű fondját is átvizsgáltuk.

³ Természetesen nem tartjuk abszolút igazságnak az előbbi állítást, hiszen tudunk példákat mondani pro és contra, ám fő tendenciákban gondolkodva mégis igaznak látjuk.

Külön gondot jelent a határainkon kívüli gyűjtemények kutatása. Horvátországban munkánkkal kapcsolatban csupán anyagi természetű gondjaink vannak, s Szlovákiában sincsenek áthághatatlan akadályok. Az erdélyi levéltárak zártsága azonban súlyos nehézséget okoz.

Ki kell emelnünk azt a segítőkészséget, amelyet a hazai gyűjteményekben a levéltárosok, kéziratárosok és könyvtárosok részéről tapasztaltunk; enélkül, munkánk lényegesen rosszabbul állna.

*Kézirattári források*ul elsősorban öt forrástípus szolgált:

személyes napló, melyekben találhatók a napló írójának feljegyzései olvasmányélményeiről, elolvasandó könyvekről; omniáriumokban előforduló, könyvekre, azok vásárlására, köttetésére vagy elolvasására, kölcsönadására vonatkozó feljegyzések; egyes szerzetesi közösségek háztörténetében (historia domus) az adományozási részek; iskolai matrikulák könyvtári fejezeteiben ugyancsak az adományozási részek. Olyan elhunyt tudósok kéziratok hagyatéka, akik maguk is foglalkoztak a magyar könyvtártörténettel, vagy publikáltak ilyen forrásokat. Kiemeljük Iványi Béla, Varjú Elemér, Ábel Jenő, Veress Endre, Szádeczky-Kardoss Béla irathagyatékát, amelyek közül különösen nagy értékűek azok, amelyekben elérhetetlen erdélyi levéltári anyag maradt fenn betűhív másolatban.

Az ilyen típusú források feltérésében viszonylag jól állunk, nagy adósságaink az egyes egyházi könyvtárak kéziratgyűjteményeiben vannak.

*Könyvtári források*on a nyomtatott könyvek kézírásos bejegyzéseit értjük. A mi munkánk szempontjából kétféle bejegyzéstípus forrásértékű: könyvjegyzék és a tulajdonosi jegy (possessorbejegyzés). Az ilyen források kutatását nem mi tervezzük, az ilyen könyvjegyzék-előfordulás alkalmoszerű. Fontos azonban, hogy a kifejezetten a kézírásos bejegyzések gyűjtésére irányuló kutatások, és a mi munkánk összehangolt legyen.

A könyvjegyzékek bibliográfiai nyilvántartása. A könyvjegyzékek bibliográfiai nyilvántartására indítottuk a *Könyvtártörténeti Füzetek* sorozatot. Ebben az egyes jegyzékekről a következő adatokat rögzítettük: 1. a lejegyzés éve; 2. a jegyzék jellege, tehát annak jelzése, hogy milyen típusú forrásban maradt fenn; 3. tételszám, tehát, hogy hány különböző könyvet említ a forrás; a lejegyzés módja, vagyis, hogy a régi könyvek címlírásának mely elemei szerepelnek a jegyzéken; a lejegyzés nyelve; a könyvanyag dominanciája, tehát, hogy milyen szakcsoportokba tartozó könyvek különíthetők el az összeírásban; 4. a publikáció helye, vagy annak jelzése, hogy a jegyzék kiadatlan; 5. melyik levéltárban vagy más gyűjteményben található a jegyzék eredetije, milyen jelzeten, illetve a már publikált jegyzékek esetén az a jelzet, ahonnan azt kiadták. Természetesen törekszünk arra, hogy ez utóbbiak eredetijét is megtaláljuk, számos esetben azonban a jegyzék időközben elpusztult vagy nem hazai gyűjteményből történt a közlés; 6. a tulajdonos neve, életrajzának néhány szavas összefoglalása bibliográfiai utalásokkal; 7. jegyzetbe kerül minden olyan információ, ami a tulajdonos könyvekkel, olvasással kapcsolatos tevékenységéről a jegyzéken kívül birtokunkban van.

A nem publikált és éppen elkezdett nyilvántartásunk ennél lényegesen részletesebb, s alapvetően három részből áll: a tulajdonosra, a gyűjteményre és a jegyzékre vonatkozó adatokat rögzít. A tulajdonos életrajzi adatain túl, annak származását (társadalmi hovatartozását), nemzetiségét, lakóhelyét (terület, helység), iskoláit, foglalkozását is rögzítjük. A gyűjteményről azt, hogy magán, vagy intézményi (és ezen belül milyen) és hol volt (terület, helység). A *jegyzék* jellemzése a legrészletesebb: eredeti, vagy másolat? Ha másolat, akkor korabeli vagy kései, jó vagy rossz? Ki jegyezte le?: a tulajdonos, annak hozzátartozója, hivatalos személy? Kiadott, vagy kiadatlan? Ki adta ki és hol? Hol található az eredeti, vagy hol volt az eredeti? Ki fedezte fel, illetve ki dolgozza fel?

A könyvjegyzékek publikálása. Valamennyi könyvjegyzéket, amely a kutatott korszakból ránkmaradt, szándékunkban áll egyetlen könyvsorozatban közreadni függetlenül attól, hogy az esetleg már többször is megjelent, vagy első közlés. E kötetekben a jegyzékek betűhív olvasatát közöljük a tulajdonos életére, művelődéstörténeti szerepére vonatkozó jegyzetekkel, s az esetlegesen előkerült könyveinek a modern címlírás elveknek megfelelő leírásával. Az egyes könyvjegyzékeket tehát itt még nem oldjuk fel, és a személy- és helységnévmutató puszta a kiírt nevekre korlátozódik. A sorozat, amelyben az összegyűjtött könyvjegyzékeket folyamatosan közreadjuk: Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez (szerk.: Keszérű Bálint).

A könyvjegyzékek egyes tételeinek feloldása. A jegyzékek közreadásával párhuzamosan dolgozunk a könyvjegyzékekben általában nagyon hiányosan, hibásan leírt könyvek azonosításán. Ez az azonosítás optimális esetben kiterjed a könyv szerzőjének, a teljes címnek, a kiadás helyének és valószínű évének megállapítására. Természetesen nagyon kevés az optimális eset, s jó feloldásnak kell tartanunk, ha megtudjuk a szerző nevét és a mű címét. A kiadási adatokat csak valószínűsíteni tudjuk néhány editóra, de sok olyan tétellel találkozunk, amikor ez is teljesen reménytelen (szerkönyvek, antik auktorok, vallásalapítók stb.).

Ez a feldolgozó munka lassú; jó kézikönyveket, s még több türelmet kíván. Sokat segít a továbbiakban a számítógép. Segítségét leginkább úgy tudjuk igénybe venni, ha hozzáférhetővé tesszük a gépi keresés számára a két másik nagy, országos könyv- és könyvtártörténeti vállalkozás adatait. E kettő: XV—XVI. századi könyvek hazai könyvtárainkban; és Nyomtatott könyvek kézírásos bejegyzései. Ha ugyanis e három kutatási téma feltárt anyaga megegyező szempontok szerint kerül gépi tárolásra, akkor a könyvjegyzék feloldásakor az első kérdés: van-e olyan könyv a ma is meglévő állományban, amelyben a jegyzéken a tulajdonosnak possessor-bejegyzése található? Így a gép vagy ön maga felold, vagy kiegészíti a jegyzéket (vagy jelzi, hogy nincs előkerült könyv). Éppen ezért dolgoztuk ki a három kutatási irány közös adatbeviteli-formátumát az egyes könyvekre vonatkozóan.

A gépi nyilvántartás megengedte, hogy kiegészítsük az egyes könyvek bibliográfiai leírását a következőkkel: a mű nyelve, a mű tárgya (maximum kilenc tárgyszó adható), a szerző(k) nemzetisége, vallása. Így mivel a ma is meglévő könyvek leírása meglehetősen részletező feltehető a gépnek olyan bonyolult kérdések is, mint például: volt-e 1570 és 1600 közt olyan kolozsvári unitárius polgárosszony, akinek Aristotelész metafizikája bázeli kiadásban volt meg, s azt bőrbbe köttette, kapcsolatokkal, metszése pedig aranyozott volt?

Természetesen ahhoz, hogy a gép a fenti kérdésre hosszú keresés után tudjon csak választ adni (mert nagyon sok tételt kell végignéznie) sok időre lesz szükség.

A *kumulatív index*. A könyvjegyzékek feldolgozása után szeretnénk egy olyan indexet közreadni, amely tartalmazza a feldolgozott jegyzékek időrendes jegyzékét (utalva az *Adattár*-beli helyére), és a könyvtételeket szerzői betűrendben. Mindkét adatsor számozott, s minden egyes könyvjegyzék illetve könyvtétel mellett ott szerepel majd egy számsor, utalva arra, hogy az illető könyvjegyzéken mely könyvek szerepelnek, illetve, hogy az illető könyv melyik könyvjegyzéken szerepel.

Kiadványaink, publikációs terveink. A *Könyvtártörténeti Füzetek* sorozatban az eddig megjelenteken kívül a gyarapodás nyilvántartását, illetve az intézményi könyvtárak bibliográfiai leírását szeretnénk közreadni. Eddigi kötetek:

Magángyűjtemények Magyarországon 1551—1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. összeállította ... Font Zsuzsa, Herner János, Kokas Károly, Monok István. Szerk. Monok István. Szeged, 1981. (Könyvtártörténeti Füzetek I.) XXIX, 219 p.

Magángyűjtemények Nyugat-Magyarországon 1555—1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeállította ... Herner János, Keveházi Katalin, Kokas Károly segítségével Bariska István, Kovács József László, Ötvös Péter, Tirnitz József. Szerk. Monok István. Szeged, 1982. (Könyvtártörténeti Füzetek II.) XVIII, 161 p.

Magángyűjtemények Magyarországon 1545—1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeállította Herner János, Monok István. Szerk. Herner János. Szeged, 1983. (Könyvtártörténeti Füzetek III.) XX, 172 p.

Magángyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben 1533—1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeállította Font Zsuzsa, Herner János, Katona Tünde, Keveházi Katalin, Kiss Éva, Kokas Károly, Latzkovits Miklós, Monok István, Rideg László, Varga András. Szerk. Herner János, Monok István. Szeged, 1985. (Könyvtártörténeti Füzetek IV.) XVII, 190 p.

Az *Adattár* XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez sorozatban a már megjelenteken kívül megjelennek a partiumi, nyugat-magyarországi, erdélyi könyvjegyzékek külön-külön kötetekben. Ugyanígy a Rákóczi és a Zrínyi-könyvtár katalógusa is. Szeretnénk sort keríteni Zsámboky János

könyvtárkatalógusának reprint kiadására is. Ehhez még az eddigiekből kimaradó jegyzékeken tartalmazó kötet járul, s természetesen a kiadás közben előkerülő anyagból a pótkötet(ek). Eddigi kötetünk:

A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rendezte és a függelékét összeállította Herner János, Monok István. Szeged, 1983. (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.) 645 p.

A Dernschwam könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Kísérőtanulmánnyal közreadja Berlász Jenő. Sajtó alá rendezte Keveházi Katalin, Monok István. Munkatárs Varga András. Szeged, 1984. (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12.) 343 p.

Die Bibliothek Dernschwam. Bücherinventar eines Humanisten in Ungarn. Hrsg. v. Jenő Berlász. Redigiert und das Register zusammengestellt v. Katalin Keveházi, István Monok. Mitarbeiter András Varga. Szeged, 1984. 303 p.

Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533—1657. Sajtó alá rendezte Varga András. Munkatársak Katona Tünde, Magyar Márta, Keveházi Katalin, Monok István. Bp.—Szeged, 1986. (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13.) IX, 259 p.

Végezetül megemlítjük, hogy az egyes könyvjegyzékek feldolgozásához általában kötődik egy-egy tanulmány is. Ezek felsorolásától itt eltekintünk.

MONOK ISTVÁN

Egy hasonmás kiadás tanulságai.¹ Nagy várakozással vettük kézbe a *Könyvecse* hasonmás kiadását és annak átiratát tartalmazó kötetet, mellyel az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke és a Magyar Nyelvtudományi Társaság új sorozatot indított, s a Codices Hungarici ritka megjelenése helyett szaporább ütemet ígér.

A bevezető szerint e kötettel egységes elvek alapján szerkesztett sorozat indult, mely 15—16. századi kódexeink hasonmását és párhuzamosan elhelyezett átiratukat teszi közzé. E több tudományág számára fontos bejelentés késztetett arra bennünket, hogy alaposabban átnézzük a kötetet s észrevételeinket ne csak a sorozat munkálataiban résztvevők, hanem szélesebb nyilvánosság előtt is elmondjuk.

1. A bevezető rövid, lényegretörő, a kézirat leírását tekinti fő feladatának. A dicséret mellett mindössze két, mérettel kapcsolatos észrevételünket kell szóvá tennünk. A fordított méretmegadásból — ha a hasonmás nem szerepelne a kötetben — jogosan következtethetnénk haránt alakú kötetre. A kicsinyítés mértéke nem 20%-os, hanem 13,6%. Ha ugyanis a papírlapok mérete 185 × 135 mm, akkor a 172 mm-es, kötetben szereplő magassághoz az aránypárok alapján nem 116, hanem 125,5 mm-es szélesség kell. A fényképezés során a lapok belső szélén (a gerinc hajlata miatt) ugyan néhány millimétert rövidült a szélesség, de ez többnyire még így is több 120 milliméternél a hasonmásban. Egyébként a lapszéli kicsinyülés csak elvétve érint betűt, azaz a szöveget tekintve figyelmen kívül hagyható.

2. A szövegátírásról

a) Az alapos, gondos átírásban zavaró, hogy a magyar szintagmákban szereplő *rövidítések* feloldatlanul maradtak. A p (pro) rövidítést p-vel hozza az átirat, holott a kéziratban — miként a kéziratosságban másutt is — világosan elkülönül e két rövidítés. (p = per: 32/20, 39/3, 49/11; p = par: 41/3; p = pro: 11/10, 15/7, 17/13, 21/14, 24/4, 47/21, 48/5, 52/13 — vagy ugyan nem hurkolt, de semmiképpen sem vízszintes vonallal: 4/19, 8/17.) Az etc írásakor nem r betű szerepel, hanem a még nyomtatványokban is nagyon gyakori et-et jelölő, az r-hez hasonló jel (2/9, 24/6 — vö. 14.1.). A rövidítéseket a kéziratban szereplő formában igyekszik egyébként az átirat közölni, a latin szintagmákban előforduló jeleket azonban dőlt betűs írással, külön jelölés nélkül feloldja. Kár, hogy ezt nem alkalmazta a magyar szintagmák esetében is.

¹ *Könyvecse a szent apostoloknak méltóságokról.* 1521. Hasonmás és betűhű átirat. Bev. és jegyz. PUNZTAI István. A szövegalkészítést végző munkacsoport (BÁNKI Judit, FODOR Adrienne, KOVÁCS Zsuzsa, KOZMA Sándor) vez. KOROMPAY Klára. Budapest, 1985, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 150 l. (Régi magyar kódexek 1.)

Az olvasó számára egyértelmű volna, hogy a dőlt betűk az eredetiben rövidítések voltak, s a rövidítés módját — ha éppen arra kíváncsi — egy szemmozdulattal ellenőrizhetné. Kétségtelen, hogy csak a nagyon kezdő kutató akad fenn az arab kilencessel jelölt con- (com-) és -us (-os) rövidítések láttán, vagy a nazálist jelölő vonalkán. Mindenesetre valahol magyarázni kellett volna e jeleket, melynek írásmódja egyébként a kötetben sem mindenütt egyforma. Pl. előfordul a kettő együttes alkalmazása egy körre emlékeztető tollvonással leírva (28/21). Az átírók betoldásnak minősítenek rövidítéseket, kitevőként elhelyezett betűket a capitulo (7/12, 7/18, 10/9, 11/14, 11/22, 24/5) és a doctor (13/21) szavakban. A 43/13 sorban szereplő xc (Krisztus-monogram) változatlanul és jegyzet nélkül hagyása a paleográfiában vagy ikonográfiában járatlan olvasót zavarhatja. A kötetben — jóllehet egy sorozat első kötetéről van szó — a rövidítésjelek feloldásáról semmiféle magyarázat nem olvasható.

b) A bevezető utal arra, hogy a *betűvariánsokat*, mivel hangmegkülönböztető szerepük nincsen, nem tüntetik fel az átírók. Csak helyeselni tudjuk ezt az elvet, hisz a (könnyen olvasható) hasonmás az átírat mellett látható. A *kis- és nagybetűk*, valamint az *egybe- és különírás* kérdésében az átírók a betűk relatív nagyságát és a relatív távolságokat mérlegelték bizonytalanság esetén.

Élve a hasonmás nyújtotta lehetőséggel, kipróbáltuk néhány példán, hogy paleográfiai sajátosságok megfigyelése nem nyújt-e egyéb fogódzókat. Megvizsgáltuk az *s* kötőszó és az azt követő szó közti írásmódot, továbbá az *a* és *t* betűk különféle alakjait. Megfigyeléseink közreadásával azt is bizonyítani kívánjuk, hogy a hasonmás alapján hasonló vizsgálatok elvégezhetők.

Az *s* kötőszó és a rákövetkező szó egybe-, ill. különírásáról kigyűjtött adatokat összevetettük az olyan szókezdő *kis* és *nagy s*-sekkel, ahol egyértelmű az egybeírás. Mindössze két esetben kétséges (24/19, 24/6), 27 esetben javasolható az egybeírás. Az átíratban 12 esetben egybeírt, a többiben különírt változat szerepel.

A kigyűjtött *s* kötőszók (dőlt számokkal a kiadvány átíratában is egybeírt esetek):

sűgmond — 15/20, 23/2, 31/6, 42/11, 43/18, 45/13	Smýt — 32/15
sűgh mond — 4/20, 6/9, 22/12, 24/6(?), 41/15, 45/4	saz — 36/3
sűgýal — 15/1, 16/21	snemdeh — 38/4
sűzom — 16/23	snam — 38/5
ste — 21/5	snem — 38/6
smegýs — 21/18	seua — 38/9
sannal — 24/12	Smýg — 43/4
Smondeek(?) — 24/19	sýsten — 43/7
sýngýammaýd — 27/5	sbýzonýaua — 51/11

Hasonlítóanyag a kódexből az első két esethez: 32/20, 39/3, 41/3, 41/4, 49/11.

NB. A Jókai-kódex átírója a *kis s* betűt többnyire szintén külön írja. Más a nagy *S* és a *kis s* vonalvezetése, mások a kézmozdulatok írásuknál, de a hasonlító anyag itt is az egybeírást javasolja mindkét esetben. Példák: 16/6, 16/24, 16/25 (az utóbbi két eset teljesen egyező, átírásuk mégis különböző), 21/5, 21/6, 5/17, 22/14. Nagybetűk esetében: 7/23, 12/25, 13/13, 15/12, 15/16, 15/22, 15/26, 16/17, 17/23, 21/25.

Az *a* betű három alapformában szerepel: *a*, *A* és α (alfa). Szó elején mindhárom változat szerepel, másutt csak a *kis a*. A nagy *A* és α kigyűjtése és az előfordulások értékelése alapján úgy tűnik, hogy az α inkább nagy *A*-t jelent. Ellenpéldákat is sorolunk fel. (Az átírásban mindig kisbetűvel szerepel.)

A mondat (gondolati egység) kezdésekor gyakori.

Apostol — 47/23, 52/7
apostol tizenhatszor, átírása <i>kis a</i> -val
apostol gyakran
Agoston — 53/8
agoston — 6/20, 29/4, 47/12
agoston — 25/14, 27/21
amburus — 13/21
angýal — 13/22
anna — 19/4

α paly — 21/23, 30/9
α nnýath — 30/11
Akaiban — 53/23
Andras — 38/5, 53/23
andras — 35/21
Albert — 52/2
α lbert — 50/8, 60/5
α rchangýal — 61/15
α nýazentegház — 62/100

	Könyvecse 1985	Marton- falvay 1986	Jókai- kódex 1981	Müncheni kódex 1971	Cornides- kódex 1967	Birk- kódex 1960	Példák könyve 1960	KKSZ és RMKT XVII
RÖVIDÍTÉSEK	magyar szintagmában	marad	feloldva: []-ben	marad		marad		
	latin szintagmában	feloldva: JEL NÉLKÜL						
BETOLDÁSOK (Sorközi és lapszéli)	< > A betoldás helyét is jelölve.	KURZÍV A betoldás helyét nem jelölve.	jegyzetben A betoldás helyén a jelölés elmarad.	jegyzetben	[] < >	() * *	[] < >	/
ÁTHUZÁS, KIPONTOZÁS, KIVAKART	[]	()	()	marad	() { }	[]	() { }	< >
OLVASHATATLAN, KIKÖVETKEZTETETT, HIÁNYZÓ SÉRÜLT	()	[]	?			()		[]
PIROSSAL ÍRT RUBRUMOZOTT			KURZÍV				KURZÍV	
	FÉLKÖVÉR		FÉLKÖVÉR					

A *t* betű előfordulásai: szó belsejében (a kettőzött *t* második betűje kivételével) a betűszár közepétől csak jobb oldalra húzva található a vízszintes vonal. Szókezdesnél ezen kívül előfordul még a betűszárát átszelő, vagy a tetejét érintő, annak jobb és bal oldalára egyaránt kinyúló vízszintes, vagy közel vízszintes vonallal. Ha csak érinti a betűszárát, akkor kevés kivételtől eltekintve a keresztvonalcsonka jobb oldali része újabb vonallal van áthúzva, mely többé-kevésbé párhuzamos a betű szárával. Azon *t* betűket, amelyekben a vízszintes vonal a betűszár jobb és bal oldalára is kiterjed, megfigyelésünk szerint célszerűbb lett volna nagybetűvel átírni. A τ , τ , t , X kigyújtott alakok közül mondat (gondolati egység) kezdetén áll: 14/14, 16/22, 24/14, 25/1, 27/7, 35/6, 35/20, 36/21, 44/5, 49/20, 50/5, 63/15. A kurzívval írt, átiratban is nagybetűvel kezdett alakok esetében a betűk jobb oldali részét átszeli az említett vonalcsonka. A többi alak névben szerepel: 17/23, 36/8, 54/3, 25/17, 30/4, 37/1, 41/3, 41/14, 42/1, 53/18, 53/24. Csak a jobb oldali vonal van a betűszáron tulajdonnévben: 55/1, 58/16 (= kisbetűk).

c) Az átírás során alkalmazott *jelölések* — bár néhány korábbi hasonló kiadványhoz képest egyszerűsödtek — néhol bonyolultnak tűnnek. Pl. a betoldásokat nemcsak hegyes zárójelbe írva találjuk, hanem a betoldás helyének kéziratbeli megjelölését is utánozva. Az átírásnak véleményünk szerint egyik feladata az volna, hogy a különféle területen dolgozó szakemberek kezébe hiteles, idézhető szöveget adjon. Sajnos továbbra is ki-kí saját felfogásában lesz kénytelen idézni.

Nem tanulság nélküli, ha táblázatba foglalva áttekintjük az utóbbi időben kiadott nyelvemlék-átírási elveket és gyakorlatokat. A *Könyvecse* mellett az alábbi kiadványok adatait szerepeltetjük:

Martonfalvay = Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke és emlékirata. 1555, 1585. Bp., 1986, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (A magyar nyelvtörténet forrásai I.)

A Codices Hungarici c. sorozatban az Akadémiai Kiadónál jelentek meg:

VIII. Jókai-kódex. XIV—XV. század. 1981.

VII. A Münchener Kódex 1466-ból. 1971.

VI. Cornides-kódex. 1967.

V. Birk-kódex, 1474. 1960.

IV. Példák könyve, 1510. 1960.

Összehasonlító anyagként:

KKSZ = Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata. Tervezet. A Textológiai Munkabizottság megbízásából összeáll. Péter László. Szeged, 1983.

RMKT XVII = Régi magyar költők téra. XVII. század. Bp., Akadémiai Kiadó, 1959-től 12 kötet jelent meg. E sorozat az MTA Irodalomtudományi Intézetében készül.

Meglepő tarkaság! A betűformák átírásában (s, z, r stb.) sem alakult ki egységes gyakorlat. Természetesen nem azt vitatjuk, hogy egy csak szakmai körök számára készült kiadvány esetében fontos követelmény a helyesírási és egyéb sajátosságok feltüntetése. Úgy gondoljuk azonban, hogy a hasonmással együtt (párhuzamosan) kiadott átiratoknak nem lehet feladata az eredeti kézirat utánzása, mert az eredetit mégoly nagy igyekezettel követő átirat sem pótolhatja az eredetit, s ez esetben nem is szerencsés, ha ezt akarja. A táblázatban felsoroltak között olyan furcsa kiadvány is akad, ahol megfogalmazott cél volt, hogy az átirat annyira hű legyen, „mintha a 15. században nyomtatták volna ki” (Münchener Kódex).

Véleményünk szerint a hasonmással együtt megjelentetett átiratokban az olvasó tájékoztatása után célszerű a betűformákat minél jobban közelíteni a ma használatos alakokhoz (a Könyvecse átírásában alkalmazott gyakorlat jó megoldást kínál), a rövidítéseket a folytonos olvasást nem zavaró jelöléssel feloldani, a szükségesnek tartott egyedi jelenségeket pedig lap alatt magyarázni. Jó volna, ha az alkalmazott jelölések (pl. zárójelfajták, rövidítések feloldása) legalább a nyelvészek által kiadott átírásokban egységesek volnának, sőt, ha azok egyeznének a szövegkritikai kiadások számára megszokott, s hazánkban is alkalmazott elvekkel.

Az kívánt tájékoztatónak az alábbiakra kellene kiterjednie:

- a betűformák felsorolása, jellemzése, átírási elvei (ha szükséges, indoklással),
- a másoló és a szerkesztő által alkalmazott jelek magyarázata,
- a másoló által alkalmazott rövidítések fajtái, és ha az átiratban nem egyértelmű a — természetesen — jelölt feloldás, vagy kivételes esetről van szó, akkor indoklás,
- egyéb sajátosságok.

3. *A magyar szöveg forrásairól.* Külön kell szólnunk a kötetben közölt idézet- és utalásjegyzékről. Sajnos e jegyzék még a másoló által megjelölt bibliai helyeket is csak esetlegesen tünteti fel és pontosítja. Három tucatnyi bibliai idézetet sikerült rövid idő alatt még kigyűjteni. A közölt jegyzékben 13 esetben hibás a sormegjelölés, vagy a szentírási hely megadása. Az is előfordul, hogy a bevezető és a lelőhelyjegyzék eltérő sorokat ad meg, és egyik sem helyes (17/24—18/9).

Az induló sorozat, a szövegek hozzáférhetősége és a tanulmányozáshoz hasznos hasonmások minden bizonnyal jótékony ösztönző hatást gyakorolnak majd a kutatásra, s ez kódexirodalmunknak a mainál jóval alaposabb feltárásához, értékeléséhez segít hozzá bennünket. Az előttünk álló feladatok egyike éppen a *Könyvecse* latin megfelelőjének, vagy legalább minél több párhuzamos latin szövegnek a felkutatása.

SZELENTI N. LÁSZLÓ

Astrik L. Gabriel: The University of Paris and Its Hungarians Students and Masters during the Reign of Louis XII and François Ier. Notre Dame, Indiana Frankfurt am Main 1986. (Textes and Studies in the History of Medieval Education XVII.)

„Gosztonyi püspök és párizsi mestere” címen 1936-ban (EPhK 60. 15–28.) látott napvilágot Gábrriel Asztrik első egyetemtörténeti vonatkozású tanulmánya. A téma iránti tudós elköteleződés ötvenedik évfordulóját egy olyan kitűnő monográfia teszi ünneppé, melyben a nagyívű kutatói pálya gazdag tapasztalatait és legújabb eredményeit a szülőföld iránti hűség jegyében összegzi a szerző. A jeles humanista püspök alakja is visszatér ötven év után. Nem ez a kerek évforduló, hanem e fél évszázad eredményeinek harmonikus egymásba illeszkedése jelzi, hogy mennyire tudatosan formált életmű Gábrriel Asztriké.

A párizsi egyetem artes fakultásán a diákság négy nációba tömörült, élükön egy-egy prokurátorral, akik a fakultás és az egyetem előtt is képviselték a nációt. A prokurátor a nációt érintő fontosabb eseményeket, egyetemi határozatokat a „Liber procuratorum”-ba jegyezte be. A prokurátort követő méltóság a receptoré volt, ő a gazdasági ügyek intézője, köteles a nemzet bevételeit és kiadásait pontosan könyvelni (Liber receptorum), és erről megbízatásának egy éve alatt kétszer számot adni. Az egyetemi fokozatokhoz jutó diákok (baccalaureus, licentiatum, magister artium), vagyoni állapotuknak megfelelően, fizetni tartoztak. Ekkor került bejegyzésre nevük, származási helyük és anyagi helyzetüket kifejező bursájuk (egyheti létfenntartási költségük) a receptor számadáskönyvébe. Mivel a párizsi egyetemen nem vezettek anyakönyvet, ezek lettek a hallgatókra vonatkozó legfontosabb dokumentumok.

A magyarországi diákok angol, észak- és közép-európai társaikkal együtt az angol német nemzet

tagjai voltak. Ez a „sok nemzetiségű” idegen náció nagyobb gonddal őrizte hivatalos iratait, mint a három francia. A normann nemzet prokurátori feljegyzései teljesen elvesztek, a pikárd náció feljegyzéseiből kilencévnnyi maradt fenn, a francia nemzetéből 13 év, szemben az angol–német náció 169 esztendejével. Mindezeket az Auctarium Charitularii Universitatis Parisiensis I–V. kötetében (1897–1942) kiadták, kivéve az angol–német náció 1521–1552 éveit tartalmazó kötetet. Receptori számadáskönyvek csak az angol–német náció történetéből ismertek. Az 1425–1494-es évek két kötetét, a receptorok „második” és „harmadik” könyvét (az első elveszett), Gábrriel Asztrik és G. C. Boyce az Auctarium VI. kötetében jelentette meg. Az 1494–1530-as évek számadásai kiadatlanok. Gábrriel Asztrik e két kiadatlan forrás alapján dolgozza fel új könyvében az angol német náció magyarországi hallgatóinak egyetemi pályafutását az 1495–1525-ös esztendőkből. Új nevek és az eddig ismert nevekhez kapcsolódó új adatok teszik forrásértékűvé e könyvet. Az új adatokat nagy körültekintéssel köti bele a szerző eddigi ismereteink ritkás szövetébe, s ezzel egyszersmind párizsi egyetemjárásunk három évtizedének monografikus feldolgozását is nyújtja. A kötet számba veszi azokat a nemzetközi hírességeket, akikkel a magyar diákok kapcsolatba kerülhettek, történelmi hátteret vázol mögüjük és izeltőt ad az egyetemi élet mindennapjaiból. (A Liber receptorum „negyedik” könyvének egész nációt átfogó monográfiája társakötekként kapcsolódik majd a jelen kiadványhoz.)

Az 1495–1525-ös időhatárt a Liber receptorum idézett könyve szabja meg: a Mohácsi vész után nem regisztrál magyar hallgatót. A törzsanyagot ez a harminc év jelenti. Kitekintést azonban mindkét irányba kapunk: 1425–1494-ig a receptorok harmadik könyve magyar vonatkozásainak bő bibliográfiával kísért summáját, az 1526 és 1555 közötti időszakról pedig, különböző forrásokból, négy Párizsban járt magyar diák nevét.

Gábrriel Asztrik a receptori feljegyzések rendjét követve 21 diák curriculum vitae-jét vázolja fel. Legtöbbjük eddig teljesen ismeretlen volt, néhányuk más egyetemek matrikuláiból ismert. (Hat erdélyi diákkal toldja meg Tonk Sándor „Erdélyiek egyetemjárása a középkorban” című alapos könyvét.) A receptorok könyve azonban nemcsak a diákok nevével szolgál. Szerepelnek benne a magistereknek kifizetett díjak, a náció ünnepein megjelent magas egyetemi méltóságok nevei vagy az az összeg, amit a pedellus, lánya kiházásáért kap. A sok apró adat a mesterien megszerkesztett monográfiában mind a maga helyére kerül, egy egységes rendeződő körkép kézzelfogható dokumentumaként. Az egyetlen magyar receptor ebben az időszakban Várdai Balázs volt. Feljegyzéseit teljes terjedelmükben közli a kötet.

A receptori számadásokat forrásként egészítik ki Párizsban élő neves humanisták könyvajánlásai (Johannes Pelletier Peri archonjának dedikációja három magyar szerző nevével, a Gosztunyi püspöknek ajánlott könyvek sora, vagy a frissen felfedezett, Várdai Balázsnak szóló epistola dedicatoria Thomas de Cueilly tollából). 1521-től szolgál új adatokkal a prokurátorok kiadatlan könyve. Bornemissza Márton, János királyi kincstárnok és budai várkapitány testvéröccse, aki valószínűleg viselte ezt a tisztséget 1507-ben, még nem szerepelhet benne, ahogy a kalocsai egyházmegye Francisus Ádám sem, akit 1520–1521-ben kétszer választottak meg a náció fejéül. A győri egyházmegyből való Johannes de Nárdá 1521–1522-ben kétszer lett prokurátor, övé az „első magyar kéz” a prokurátorok könyvében. A tisztelet Várdai Balázs ötször viselte, 1522-es feljegyzései szintén fennmaradtak. Az utolsó nyolc minket érintő feljegyzés 1523-ból Marcus Márk de Kémes kezétől származik. Összesen 20 oldalt írtak tele a magyar prokurátorok. A három autográfot egy-egy kópia reprodukálja. Az egyes feljegyzések tartalmi kivonata az egyetem eseménydús forgatagába kalauzolja az olvasót.

Az egyetemi adminisztráció hierarchiájában Várdai Balázs jutott a legmagasabbra, ő viselte a legtöbb tisztséget. Emellett könyvet adott ki, előszavakat, dedikációkat írt, előkelő humanista körök bizalmát élvezte. Gábrriel Asztrik két tanulmányt szentelt neki, az elsőt 1941-ben, a másodikat, melyben a receptori feljegyzések tanulmányait is kamatoztatja, 1976-ban (Manuscripta 20. 218–243.). Az új monográfiában is öt illeti a legnagyobb terjedelem. Párizsból hazatérve lőcsmádi főesperes lett, nagybátyjának, Várdai Pál érseknek titkára, győri kanonok, majd prépost. Közben jogi doktorátust is szerzett. E

pályafutás az egykori párizsi diák, a megbízható közéleti ember hazai megbecsülésére vall. E képet nehezkünnre esik szembesíteni Iványi Béla (*A győri székeskáptalan számadáskönyvei*. Bp. 1918. 30.) és Bedy Vince (*A győri székeskáptalan története*. Győr 1938. 348–350.) levéltári adatokból rekonstruált Várdai-portréjával. Ezek alapján Várdait folyton perelte a káptalanja különböző jogsértések miatt, de főként, mert jövedelmét önkényesen megrövidítette. Durva, erőszakos természetéről történetek forogtak közszájon. Egyik kanonokja így jellemzi a húsz évvel korábban oly sikeres párizsi receptort: „veleszületett gyávaságánál, hanyagságánál, vagy inkább természetes paraszti mivoltánál fogva semmit se végzett” egy bécsi megbízatása során, csupán az útravalóul kapott négy forintot sikkasztotta el. A káptalan — példátlanul — carcerbe záratta, s egy kőművessel a vasrácsokat is megerősítteti. Mintha nem is ugyanarról az emberről volna szó! Gábrriel Asztrik könyve a hazai forrássanyag feltárását is sürgeti.

Az utolsó forrás a náció „Liber pergamineusa”, az a könyv, melybe az egyetem és a náció privilégiumait és statútumait másolták, s melynek kánonképre tették le az esküt a náció tisztségviselői. XIV. századi naptárában a prokurátorok utólag bejegyezték nemzeti szentjeiket. Nárdai Jánosék sem tétlenkedtek, mind a 15 magyar ünnep a helyén van.

A párizsi egyetem magyar diákjai ugyan ki vannak emelve a hallgatóság nemzetközi sorából, de nincsenek elszigetelve. A szerző nagy súlyt fektet arra, hogy minden diák esetében külön, s a könyv végén önálló fejezetben felsoroljon minden számottevő nagyságot, akikkel diákjaink érintkeztek. A két híres nyomdász, Bertholdus Remboldt és Cesaris Wagner vagy Petrus Tartareus, Aegidius Deft és Johannes Maior nevei nemcsak a szellemi hátteret jelzik, hanem valóságos személyként, hallgatótársakként vagy a náció előkelő vendégeiként tűnnek fel a könyv lapjain.

Igen tanulságos a kötethez csatolt két függelék: az első az 1494 és 1525 között működő 32 receptort sorolja fel egyházmegyéjünkkel és hivatali idejükkel, a második a magyar hallgatók számát viszonyítja, évekre lebontva, az angol–német náció egész hallgatóságához.

A kötetet az idézett művek bibliográfiája és a szerző 150 tételt tartalmazó publikációs jegyzéke zárja. A kötetátlék belsejét is találékonyan kihasználó illusztrációk térkép, írásképek, miniatúra vagy metszet formájában a könyv tartalmát és elegáns megjelenését egyszerre szolgálják.

Török Bálint deákjának, **Martonfalvy Imrénék** naplótörredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Az előkészítő munkacsoport tagjai: E. ABAFFY Erzsébet és KOZSNA Sándor (BAK Borbála közreműködésével). Bp., 1986, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (A magyar nyelvtörténet forrásai 1.)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke kiemelkedő jelentőségű munkálatok elvégzésére vállalkozott nyelvemlékeink módszeres számbavételével, hasonmás és modern, tudományos igényeket kielégítő szövegkiadásuk elindításával. A fenti címen megjelent kötet rövid előszavából értesültünk a tervekről, a „Régi magyar kódexek” és „A magyar nyelvtörténet forrásai” sorozatokról, s a sorozaton kívül megjelentetni tervezett *Régi magyar levelestár* című kötetről.

Martonfalvy kéziratának hasonmás kiadása és betűhű átirata igényes, jól elvégzett munka eredménye. A bevezetés és a jegyzetek nem terhelik a szakemberek számára többnyire felesleges adatokkal a kötetet, ám a szerzőről és a kéziratról minden lényeges adatot tartalmaznak. Olvashatunk e néhány lapon a kéziratról és annak sorsáról, paleográfiai és helyesírási sajátosságairól, a szövegátírás szempontjairól, korábbi szövegkiadásokról. Az idézetek jól alátámasztják a mondottakat, ám az eredeti írásképet reprodukáló idézés a nemes egyszerűség ellen hat, felesleges tehernek tűnik.

A megviselt állapotban lévő eredeti kézirat (OSZK, Quart. Hung. 1414) nem kis feladat elé állította a kötet készítőit. Talán az ismételt próbálkozások számlájára írható, hogy a hasonmások nem azonos minőségűek, többnyire azonban mindenütt olvashatók.

Az átirat pontosan követi az eredeti írásképet, a rövidítések feloldása csak a latin színtagmákban történt meg, külön jelölés nélkül. A kéziratban található gyakori betoldások dőlt betűvel olvashatók az átiratban. Kár, hogy egységes kiadási gyakorlat hiányában a szövegkiadás használójának külön kell tájékozódnia az alkalmazott átirási elvekről, jelölésekről.

A kötet a nyelvészeken kívül történészek, irodalomtörténészek, írástörténettel foglalkozók számára is jelentős kiadvány.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Kincses Kolozsvár. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte, az utószót írta BALINT István János. 1—2. Bp. 1983. Magvető K. 530, 408 l. (Magyar Hírmondó.)

A Magvető Kiadó érdekes kiadvánnyal lepte meg a magyar olvasó közönséget, mikor közel ezer lap terjedelemben közzé tett egy sokszínű antológiát, mely Kolozsvár városát mutatja be az első világháború idejéig terjedőleg. Pontosabban egyetlen lapon egykorú híradásból felillantja Romániának 1916-ban történt háborúba lépését, az Erdély ellen indított váratlan támadás következményeként a menekülők áradatának Kolozsvárig csapódó hullámát.

A sajtó alá rendező Bálint István János *Kolozsvár régi napjai és lakói* (I. 7—522), *A város szellemi élete* (II. 7—199), *Kolozsvár művészeti emlékei* (II. 201—324) szerkezeti tagolásban ismerteti meg velünk Kolozsvárt, régészeti emlékeit, a városfalakat, városrészeket, tereket és utcákat, templomokat, épületeket és intézményeket, melyekben a város lakóinak mindennapi élete folyt a helyi és sokszor országos jelentőségű események forgatagában. Egy utolsó kisebb terjedelmű fejezetben: *Kolozsvár vonzásában* (II. 327—384) tíz olyan írótól, költőtől (köztük a román Gheorghe Sbărceatól) közöl szépirodalmi jellegű rövid lélegzetű vallomásokat, melyek Kolozsvár szépségét, felejthetetlen emlékét idézik fel lírai telítettséggel.

Bálint István János túlságosan summázó utószavából és a kiadvány 176 szemelvényéből formálódik ki Kolozsvár története, lakosságának hányatott sorsa, népének kulturális élete és művészeti produktuma.

A város tárgyi és szellemi történetének emlékeit bemutató részleteket részben egykorú vagy közelkorú források publikációiból vett szemelvények (Schesaeus, Szamosközy, Segesvári Bálint, Lintzigh János, Evlia Cselebi, Czegei Vass György, Tótfalusi Kis Miklós, Vizaknai Briccius György, Felvinczi György, Apor Péter, Kazinczy, Széchenyi, Jósika, Petőfi, Déryné, Táncsics stb. írásai, városi rendszabályok, jegyzőkönyvek, óébeli szabályzatok, kiváltságlevelek, követek és utazók naplói, visszaemlékezései stb.), részben pedig tudományos és szépirodalmi munkák szolgáltatták. Legtöbbet merít Kelemen Lajos, Herepei János, Mikó Imre, Jancsó Elemér tudós írásaiból. Számos más szakember munkájából válogat még, hogy ne említsünk mást, csak Jakab Eleket, Kós Károlyt, Bénczédi Györgyöt, Gáldi Lászlót, Entz Gézát, Szabó T. Attilát, Balogh Jolánt, Vita Zsigmondot.

Ritkán eddig nyomtatásban meg nem jelent forrásokból is idéz.

Rendszerező elve az időbeliség, így az egykorú és a modern forrásokból merített szemelvények keverednek, összességükből azonban összefüggő kép rajzolódik ki. Természetesnek kell tartanunk, hogy teljességre az antológia szerkesztője nem törekedhetett. Mégis kifogásolható, hogy az első fejezetben a XVIII. századi Kolozsvárt szegényesen mutatja be. A jezsuiták templomának építése (1718) után következő híradásként 1778-ból való szemelvényt olvashatunk — a kolozsvári bordélyházzal, annak összeomlásáról Rettegi György: Emlékezetre méltó dolgaiból.

A számos érdekesebbnél érdekesebb dokumentum közül figyelemre méltónak találjuk kiemelni egy német kompaktornak Teleki Sándorhoz intézett ajánlását Párizs Pápai Ferenc *Pax aulae* című könyvének bekötése tárgyában (I. 293–94), vagy Dinicu Golescu úti beszámolóját kolozsvári élményeiről 1824-ből (II. 319–20). Bővebben idéz Bálint Auguste de Gerando: *La Transylvanie et ses habitants* (Párizs 1845) című könyvéből (II. 341–50). Ezek a személyek több más alig ismert társukkal együtt érdekes újságot mondanak a Kolozsvár, Erdély történetét jól ismerő emberek számára is. Érdeme a sajtó alá rendezőnek, hogy ilyen jellegű írásokból is tájékozódott, tájékoztatót, felhívta rájuk a figyelmet. Minden esetre hitelesebb források ezek, mint pl. Jósikának az Abafiából átvett részlet: *Kolozsvár 1594-ben* (I. 56–57), mely csupán általánosságokat tartalmaz, és képzeletből fakad.

A Kolozsvár szellemi életét bemutató fejezetben is érdekesebbek a személyes visszaemlékezések, mint a tanulmányokból átvett részletek. Így pl. Apor Péternek, Jósikának, Grigore Moldovanak a kolozsvári konviktusban, a katolikus gimnáziumban tanulóként, De Gerando Antoninának, a felső leányiskolában igazgatónőként eltöltött éveiről, emlékeiről szóló beszámolói.

Grigore Moldovan írása pl. ékesen dokumentálja, mennyire szabadon használhatták, művelhették anyanyelvüket, és mennyire támogatták őket, hogy tehetségük kibontakozzék, a román nép érdekeiért munkálkodjanak. „Így lettünk mi härman Raduval, Ioniță Bădescuval a piarista atyák Lyceumában Kolozsvárt abban az időben román írók... A libapásztortól, a kis borjúhajcsártól a felszállás a rektori székig mindenesetre szép emelkedés volt”, vallja Grigore Moldovan (II. 30.). Ebből a szempontból nagyon tanulságos dokumentum Gáldi László tanulmánya: *A kolozsvári egyetem hatása a román tudományra* (II. 58–71). Ioan Leményi, Gheorge Lazar, Eftimiu

Murgu, Gheorghe Sincai, Samuel Micu Klein, Peter J. aior annyi más Kolozsvárott, Magyarországon tanult román értelmiségivel együtt illusztrálja, hogy a magyarság az erdélyi románok előtt nem zárta el a művelődés, az érvényesülés útját.

A kiadványnak ez a második fejezete bepillantást enged többek között a Báthory-egyetem, a Ferenc József Tudományegyetem keletkezésébe, történetébe, az Apácai-kollégium, a Királyi Egyetemi Könyvtár, a Heltai-nyomda, az Erdélyi Múzeum Egyesület intézményének munkájába, valamint a kolozsvári színjátszási és zenei életbe. Itt szívesen olvasnánk azonban többet az iskolai diákszínjátszásról, mely előkészítette a hivatásos világi színjátszást.

Nem kevésbé izgalmas fejezete a kiadványnak a város műemlékeiről szóló rész. Ezekben a szemelvényekben is van sok történeti elem, de dominál a műemlék jelleg. Megismerjük az Óvár kialakulását, a kolozsmonostori apátsági, a főtéri Szent Mihály, a Farkas utcai református, a Ferenc-rendi templomot; Mátyás király születési házát, a főtéri római katolikus plébániaházat. Kelemen Lajos a kalauzunk a Főter reneszánsz palotáinak felfedezésében, hiszen a reneszánsz emlékeknek csak kis része maradt meg eredeti alakjában (Wolphard-Kakas ház, Filstich Lőrinc háza), de az átépített, elrontott sablonos homlokzatok mögött a kapualjak, a boltozatos szobák még sok értéket őriznek Kolozsvár reneszánsz házaiból. A hajdani kis reneszánsz házak helyére épült barokk paloták közt a Bánffy-palota az erdélyi barokk kiváló alkotása 1774–86-ból, és a Farkas utcai Teleki-palota (1790–95) szépen tagolt barokk homlokzatán kívül szép udvari oszlopos folyosóival gyönyörködteti a szemlélőt. Sok nagy fontosságú és érdekes politikai, művelődési, társadalmi esemény emléke fűződik Kolozsvár hajdani vendégfogadójához, a régi Vigadó épületéhez, a Redoutehoz.

A valószínűleg Székelyföldről Kolozsvárra települt, ott dolgozó Márton és György szobrairól, elsősorban a prágai Szent György-szoborról Balogh Jolán, Kós Károly és László Gyula tanulmányai gyarapítják eddigi ismeretenket.

Jól illeszkedik a kolozsvári anyaghoz a város közvetlen környékének történelmi és műemléki rajza szintén Kelemen Lajos szakavatott tollából. Nemcsak Szamosfalva hét évszázados csúcsíves, Szucsá középkori eredetű festői fekvésű, Vista 1260–70 táján épült díszes belső faragásokban gazdag templomával ismerkedhetünk meg, hanem történeti tényekkel; Papfalva, Tekintő, Szamos-szentmiklós, Felek, Koloza-Tótfalu, Kisbács, Szászfenes stb. valaha magyar, szláv, német ősla-

kóinak helyét hogyan foglalták el, és váltak román falvakká, ritkán vegyes magyar román lakosságú községekké.

A Magyar Hírmondó sorozatban a jelen kiadvány tovább öregbíti a kiadói vállalkozás jó hírnevét. Vonatkozik ez a könyv belső tartalmára, de nem kevésbé a külső kiállítására. Több mint száz művészi felvétel Kolozsvár városáról, kisebb-nagyobb reprodukciók: könyvcímlapok, címerek, pecsétek, festett díszítések művészi hatást árasztanak. Elismeréssel kell adóznunk mind a Kiadónak, mind a sajtó alá rendezőnek, hogy szívüinkhöz közelebb hozták „kincses Kolozsvárt”.

VARGA IMRE

Gyüre Lajos: Kassai Napló 1918—1919, Bratislava 1986. Madách. 261 l.

Egy idő óta örömdetesen gyarapszik a csehszlovákiai magyar sajtótörténeti kiadványok száma. A sort Botka Ferenc: *Kassai Munkás 1907–1937* című monográfiája nyitotta meg. Ezt követte Varga Rózsa: *Kereszettek, ami összeköt...* című, Magyar Napról írt és Fónod Zoltán: *Az Út 1931–1936* című monográfiája. És ide kell sorolni Turczel Lajos: *Két kor mezsgyéjén* című, immár két kiadást megért, alapvető fontosságú irodalom- és sajtótörténeti művét is, amely átfogó képet adva az első köztársaság művelődési életéről — behatóan ismerteti és értékeli e korszak magyar hírlap- és folyóirattermését. E művekhez kapcsolódik Gyüre Lajos most megjelent monográfiája is.

Gyüre Lajos kettős célt tűzött maga elé: a *Kassai Napló* történetének megírását és e lapban megjelent irodalmi anyag bibliográfiájának összeállítását. Bízást el lehet mondani, hogy mind a két feladatot körültekintően és szakszerűen oldotta meg. A Kassai Napló keletkezésére, fennállására és megszűnésére vonatkozó adatok feltárása és elemzése mellett figyelme kiterjedt az adott korszak társadalmi, politikai és nem utolsósorban irodalmi hátterének felvázolására is.

E komplex vizsgálati módszer révén mindennek előtt azt a tényt állapította meg, hogy az 1919. január 8-tól 1929. december 1-ig megjelent *Kassai Napló* nem új alapítású lap volt. Voltaképpen a Kassán 1883-tól folyamatosan megjelenő *Felső-magyarország* című napilap egyenes folytatásaként jelent meg. Erre a névváltoztatásra az 1918 őszi bekövetkezett államfordulat következtében került sor. Jellemző az akkori rendezetlen állapotokra, hogy a lap kiadója a csehszlovák hatóságok felszólításának csak vonakodva — tíz hónap elteltével tett eleget. A lap ekkor vette fel a már

addig is évek hosszú során át alcímként használt *Kassai Napló* nevet. A régi név pedig egy ideig még alcímként szerepelt a lapon.

És e lap, amelynek „elődje” több évtizedes fennállása alatt jobbára csak helyi eseményekről hírt adó anyagokat közölt hasábjain, a megváltozott körülmények között Budapest vonzásától elszakadva fontos országos szellemi fórummá lépett elő. Fábry Zoltán megállapítása szerint: „a szlovenszkói értékirodalmat 1921–1925 első feléig, de mindenesetre 1922, 23-ban és 24-ben a Kassai Napló jelentette... Az induló magyar írás lényegében itt és innen startolt: Darkó István, Földes Sándor, Győry Dezső, Jarnó József, Komlós Aladár, Márai Sándor, Merényi Gyula, Mihályi Ödön, Sebesi Ernő, Simándy Pál, Tamás Mihály, Vozári Dezső és jómagam a Kassai Napló Vasárnapjában leltünk megértő otthonra.” (Fábry Zoltán: *Kúria, knaferka, kulhira*, 58. l.)

Hogy ez így történhetett mutat rá helyesen Gyüre Lajos, az olyan széles látókörű, hivatásuk magaslatán álló főszerkesztők érdeme, mint Dzurányi László, Győry Dezső és Szepessy Miksa, akinek szellemi irányítása idején fénykorát élte a lap. Ehhez jelentős mértékben hozzájárultak az emigráns írók is, élükön Ignottusszal, Barta Lajossal, Jarnó Józseffel és másokkal, akik ebben az időszakban állandó munkatársai voltak a Kassai Naplónak.

A szerző minden fontos mozzanatra kitérve, mélyrehatóan ismerteti a Kassai Napló harcát a dilettantizmus ellen, továbbá Fábry Zoltán egyre jobban elmélyülő kapcsolatát a lap szerkesztőségével, és azt, hogy miért sikkadt el József Attila: *Tüzek éneke* című verskötetének megjelenése a *Kassai Napló* kiadásában indított Renaissance Könyvtár sorozatban. Végül ismerteti a *Kassai Újság* laptulajdonos főszerkesztőjének aknamunkáját a *Kassai Napló* ellen, amely 1929 decemberében a lap megszűnéséhez vezetett.

A kötet mintegy kétharmadát a Kassai Naplónban megjelent irodalmi, művészeti és művelődési írásművek bibliográfiája alkotja. E bibliográfia tehát nem a lap teljes anyagát öleli fel, ami — tekintettel a monográfia jellegére — magától értetődő. Az viszont hiányolható, hogy kimaradtak belőle olyan szerzők, akik szerepelnek a Benedek Marcell szerkesztette háromkötetes *Magyar Irodalmi Lexikonban*, nevezetesen Neufeld Béla, Rácz Pál, Reichard Piroška, Tamás Lajos, Vámbéry Rusztem és W. Pozsonyi Anna. Viszont egy-két művel bekerültek a bibliográfiába teljesen ismeretlen szerzők, mint például Borsos Bálint, Előd Alice, Gáti Vilma stb.

Néhány téves adat is előfordul a kötetben. Tény, hogy Jarnó József eleinte rövid o-val írta a

nevét, 1927 után azonban áttért a hosszú ó használatára. Így jelentek meg írásművei és így írta nevét haláláig. (L. Fejek – Csehszlovákiai magyar írók arcképalbuma, Kassa, 1929, 19 l.) Tévedés az az állítás is, hogy Fábry Zoltán 1922-ben a *Kassai Naplón* kívül a *Korunkban* is közölte írásait, jöllehet a *Korunk* csak 1926-tól kezdve jelent meg. A szerzőnek az a megállapítása, hogy azt „a széles írótabort”, amely a *Kassai Napló* munkatársi gárdáját alkotta, „egyetlen szlovenszkoí magyar napilap, de még irodalmi hetilap vagy időszaki folyóirat sem tudta a KN-en kívül felmutatni”, sem egészen helytálló, mert a Gömöri Jenő szerkesztette *Tűz* folyóirat ezekben az években hasonló ha nem nagyobb írótabort vallhatott a magáénak. (L. Gyüre Lajos: *Kassai Napló 1918–1919*, 38. l.)

Mindez azonban a lényeget illetően mit sem von le a mű értékéből. Gyüre Lajos jelentős feltáró és értékelő munkát végzett: monográfiájával hasznosan járult hozzá a csehszlovákiai magyar sajtótörténet gazdagításához.

SÁNDOR LASZLÓ

Colette Baudet: Grandeur et misères d'un éditeur belge: Henry Kistemaeckers (1851–1934). Bruxelles, 1986. Archives du Futur. Editions Labor, 279.

1852 decemberéig a belga kiadók elhanyagolható szegény rokonok voltak a francia kiadók mellett. III. Napóleon államcsínyje után jelentőségük hirtelen megnőtt. Számos emigrációba kényszerült író Brüsszelben adta ki művét, így 1862-ben ott jelent meg Victor Hugo *Nyomorultak* című regényének első kiadása is.

A flamand származású Henry Kistemaeckers kiadói jelentősége is részben a franciaországi állapotoknak köszönhető. Kistemaeckers, aki az I. Internacionálé belga szekciójának tagja volt, élénk rokonszenvvel kísérte a párizsi Kommün száműzetésbe kényszerített résztvevőinek tevékenységét. Előbb könyvkereskedőként terjeszti Londonban és másutt megjelent írásait, majd 1876-tól kiadóként vállalkozik műveik terjesztésére. Az első könyv, amit kiadott, az *Histoire de la Commune de 1871*. Prosper-Olivier Lissagaray félezer oldalas munkája. A század végéig több mint harminc szocialista, forradalmi vagy szabadgondolkodó könyvet adott ki, az első húsz 1880-ig jelent meg. A szerzők közt a Kommün több vezetője szerepelt. Néhány jellemző cím: *Allam és forradalom*, *Igazság a Kommunről*, *A szocialista katekizmus*.

Kistemaeckers sikerét elősegítette, hogy a franciaországi cenzúra Mac-Mahon elnök „Erkölcös Rend” politikája miatt nemcsak a társadalmi-világnézeti művekre terjedt ki. Egy párizsi kiadót például pénzbírságra ítélték, mert újra közzétette La Fontaine meséit. 1880-tól Kistemaeckers a francia és belga naturalista írók egyik legfontosabb kiadója lesz. Nagy előszeretettel közöl ifjú francia és belga szerzőket, — az 1880-as években virágzásnak indult francia nyelvű belga irodalom egyik támasza volt. Ugyanakkor előszeretettel ad ki Párizsban betiltott műveket. 1876-ban Jean Richopin-t egyhónapi börtönre, pénzbírságra, polgárjogai felfüggesztésére és műve megsemmisítésére ítélték a *La Chanson des Gueux* miatt. 1881-ben Kistemaeckers kiadta a kötet kiátkozott darabjait. Ugyancsak ő adta ki Verlaine *Asszonyok* című kötetét, melyet majd Szabó Lőrinc fordított magyarra.

1879-től kezdődően Kistemaeckers a 18. századi gáláns könyvek újrakiadója volt. Így hozzáférhetővé tette Evariste Parry és Refif de la Bretonne műveit, melyekre a Goncourt-testvérek irányították a figyelmét.

Colette Baudet két nagy részre tagolta a könyvét. Az „Egy küzdelmes élet” című első rész három fejezetre oszlik. Az első a politikai, a második az irodalmi publikációkat tárgyalja. A sikert (1881–1884) a megpróbáltatások, majd a kudarc évei követték. A francia és belga konkurenciaharcok megrendítik helyzetét, majd a brüsszeli cenzúra és sajtóperek miatt 1903-ban Franciaországba menekül. Az első rész harmadik fejezete a kiadó és néhány privilegizált szerző, így Guy de Maupassant kapcsolatával foglalkozik.

A második rész Kistemaeckers kiadványainak katalógusát tartalmazza, tematikai és ezen belül kronológiai csoportosításban. Az első csoportba a szocialista és forradalmi művek tartoznak, a másodikba a kortársi, főként naturalista szépirodalmi újdonságok. A harmadik csoportba Baudet a 16., 18. és 19. századi gáláns művek újrakiadásait sorolja. Végül a negyedikbe tartoznak az albumok, almanachok, időszaki kiadványok.

Baudet minden egyes kiadványról részletes bibliográfiai leírást (cím, szerző, műfaj, sorozat, oldalszám, méret, illusztráció, előszó, ár stb.) és általános felvilágosítást ad (publikálás körülményei, esetleges sajtópör, meglepő vagy jellemző kritikái visszhang stb.). Kevésbé ismert szerzők elfelejtett művei esetében jelzőszerűen a tartalmat is ismerteti.

Baudet monográfiáját két függelék egészíti ki. Az első azoknak a kiadványoknak a címét tartalmazza, amelyek soha a szerző kezébe nem kerültek, dokumentumot sem ismer róluk (levél, kritika

stb.), és amelyekről pusztán Kistemaekers hirdetéseiből értesült. Ezt a listát, figyelmeztet Baudet, óvatosan kell kezelni, mert nem biztos, hogy a hirdetést könyv is követte. A második függelék időrendi sorrendben közli — most már tematikai megkülönböztetés és ismertetés nélkül — Kiestemaekers kiadványait.

A művet gazdag bibliográfia zárja. Baudet könyvét haszonnal forgathatják az irodalomszociológia, a szocialista irodalom, a francia és belga irodalom, a könyvkiadás és a cenzúra történetének kutatói.

FERENCZI LÁSZLÓ

Galić, Pavao: Katalog knjiga tiskanih u XVI. stoljeću, koje se čuvaju u zadarskoj Naučnoj biblioteci. — Catalogus librorum saeculo sedecimo typis impressorum, qui in Scientiarum Bibliotheca Jadrensi asservantur. Zadar 1987. III, 181 l. — 30 cm. (Knjižno blago Naučne biblioteke u Zadru, katalog 4.)

Világszerte jól felismerhető az a törekvés, hogy a régi nyomtatványokkal foglalkozók érdeklődése az ősnymtatványok számbavételét követően a 16. század kiadványainak feltárása felé fordult. Érvényes ez Magyarországra is, de nem kivétel ez alól Jugoszlávia sem, ahol azonban a történelmi fejlődés és a mai államjogi keretek következtében ez a munka szövetségi államonként egymástól független feladatot jelent. messze a legtöbb régi nyomtatvány Jugoszlávián belül Szlovéniában és Horvátországban található. E két ország központi ősnymtatványkatalógusa még az ötvenes években napvilágot látott (Badalić, Josip: *Inkunabule u Narodnoj Republici Hrvatskoj*. Zagreb 1952. — Gspan, Alfonz—Badalić, Josip: *Inkunabule v Sloveniji. Incunabula quae in Slovenia asservantur*. Ljubljana 1957.). Ezek után most a 16. századi kiadványok regisztrálásán van a sor. Különösen Horvátországban az ottani könyvtárosok egyesületének ösztönzésére foglalkoznak ezzel a feladattal. A vállalkozást természetesen — már egyedül csak a feltárandó kötetek száma miatt is — nem lehet rögtön az összes könyvtár állományát tartalmazó központi katalógussal kezdeni, hanem a feltárást, ill. a publikálást gyűjteményenként végzik.

A fentiekben körvonalazott vállalkozás keretében látott napvilágot Pavao Galić munkája eredményeként a zadari Tudományos Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa. Ez 845 bibliográfiai egységet tartalmaz 919 kötetben. Az utóbbi számot a többespéldányok 948-ra növelik. A betűrendes katalógus szerzői betűrendben a

modern könyvek címléírasi szabályzatához igazodóan feltárva sorakoztatja fel a műveket. Tételként ezt a kötésre és a korábbi tulajdonosokra vonatkozó sommás információ követi, majd végül a jelzet. A katalógus végén három mutató található: az első a szerzői névváltozatokról, az anonimákról és pseudonimákról, továbbá a más művel együtt nyomtatott munkákról ad tájékoztatást, a második az időrendről, míg a harmadik a nyomdahelyekről és azon belül nyomdásznonként nyújt áttekintést. A kiadvány ízlésesen nyomott borítóban jelent meg, amely ennél jóval igénytelenebbül sokszorosított kötetet tartalmaz.

Átnézve a katalógust feltűnő a könyvek sajátos tartalmi összetétele, amelyben — más gyűjtemények többségétől eltérően — a vallással kapcsolatos művek aránya feltűnően alacsony. Ennek egyik magyarázata, hogy a dalmáciai várost közvetlenül nem érintették a reformáció által kiváltott szenvedélyes hitviták és ezért is hiányzanak ott ennek nyomtatásban közreadott kiadványai. Még lényegesebbé jelenség magyarázatánál a zadari Tudományos Könyvtár alapítása és a városon belül elfoglalt helye. Az ottani ferences kolostor ugyanis ma is olyan könyvtárt mondhat magáénak, amely szervezen és töretlenül fejlődött a középkor óta. Régi állománya így többszöröse a Tudományos Könyvtárénak. (Az említett horvát ősnymtatványkatalógus 99 művet közöl a kolostorból és csak harmincat a másik gyűjteményből.) Ez utóbbinak alapítása 1857-re vezethető vissza, amikor az Pietro Alessandro Paravia magánkönyvtárából alakult ki (Galić, Pavao: *Povijest zadarskih knjižnica*. Zagreb 1969, 49—56.). Ebben a világi jellegű gyűjteményben olyan világhíres művek is találhatók, mint pl. Copernicus *De revolutionibus orbium caelestium* c. alapvető munkájának egyik kiadása (446. tétel).

További jellegzetessége a katalógusban feltárt könyveknek a történelmi vonatkozású műveknek a szokottnál jóval magasabb aránya. Érthetővé teszi ezt az alapító által kijelölt és a későbbiekben is továbbvitt gyűjtési irány. Ugyanez áll a dalmát szerzők műveinek jelentős számára is, amelyek között latin és olasz mellett horvát nyelvű is található. Ezek közül kiemelkedő Marko Marulićnak Velencében 1521-ben készült (507. sz.) műve, amelyből a szakirodalom eddig mindössze egy másik példányt ismer (Badalić, Josip: *Jugoslavica usque ad annum MDC*. 2. Aufl. Baden-Baden 1966. 25. sz.), de Arkandeo Gučići könyve (384. sz.) is ugyanilyen ritkaság (Badalić i. m. 202. sz.).

A már említett történelmi vonatkozású nyomtatványok között számos olyan akad, amelynek témája a török. A délszlávokat és a magyarokat egyaránt súlyosan érintő téma volt ez, így nem

csoda, hogy mind a dalmáciai városokban, mind hazánkban nagy érdeklődéssel olvasták egykor, és gyűjtik a könyvtárak azóta is. Ezek közül egyeseket (pl. 64. sz.) a hazai (Kertbeny Károly: *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok*. Bp. 1880. 1038. sz.), másokat (pl. 231. sz.) a nemzetközi (Göllner, Carl: *Turcica*. II. Bukarest 1968. 2356. sz.) szakirodalom már regisztrált.

De a „Turcica”-n kívül más, kifejezetten magyar vonatkozású nyomtatvány is fellelhető e katalógusban: a dalmát Matthaëus Andronicus (Matej Andreis) esküvői köszöntője Ulászló esküvője alkalmából (30. sz. — Velence 1502. —

Apponyi H 63.). Hazai szerzőtől is akad kiadvány: „Zsámbock János” egyik *Emblemata*-kiadása (843. sz. — Antwerpen 1576. — RMK. III. 648.). Nem hiányzik Calepinus nevezetes szótárának egyik olyan kiadása sem, amelyben a magyar nyelv is szerepel (137. sz. — RMNy 588).

A fenti rövid ismertetésből is kiviláglik, hogy ez a katalógus nemzetközileg is értékes hozzájárulás a 16. századi nyomtatványok áttekinthetővé tételére irányuló általános törekvéshez.

BORSA GEDEON

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1987. július 14. — Terjedelem: 8,40 (A/5 ív)

88.16816 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

TÉR ÉS TÁRSADALOM

Az MTA Regionális Kutatások Központja negyedéves folyóirata

Főszerkesztő: Tóth József

Az újonnan indított periodika elsősorban a multidiszciplináris jellegű terület- és településfejlesztési kutatások elméleti, illetve gyakorlatközeli eredményeiről tájékoztatja olvasóit. Foglalkozik a társadalom térbeliségével, a tér társadalomra gyakorolt hatásaival, közreadja e bonyolult kölcsönhatás-rendszer vizsgálatának eredményeit. Szerzői a hazai terület- és településfejlesztési kutatások akadémiai bázisintézeteként működő RKK munkatársai, valamint a témában érdekelt más elméleti és gyakorlati szakemberek.

Kiadja az MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézete

Terjeszti a Magyar Posta

Éves előfizetési díja 160,— Ft Egy-egy szám ára 40,— Ft

Előfizethető a Posta Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp., V., József nádor tér 1. — 1900), kapható az utcai hírlapárusoknál, a nagyobb postahivatalokban, a Posta hírlapüzleteiben, valamint az Akadémiai Kiadó budapesti könyvesboltjaiban (*Stúdium*, Bp., V., Váci u. 22. — *Magister*, Bp., V., Városház u. 1.).

HungInfo

Hungarian Social Sciences and Humanities

Contents of Periodicals

Az évente négyszer megjelenő periodika elsősorban a külföldi érdeklődők számára kíván tájékoztatást nyújtani a magyar társadalomtudományok területén megjelent cikkekről a folyóiratok tartalomjegyzékeinek közreadásával. A folyóiratok részben idegen, részben magyar nyelvűek, de a tartalomjegyzékek minden esetben idegen nyelven (angol, francia, német) kerülnek közlésre. A folyóiratválogatás felöleli a társadalomtudományok teljes körét, így a kiadvány nem csak a külföldi érdeklődők számára biztosít átfogó tájékozódást, de hasznos segédeszköz lehet a magyar kutatók számára is az érdekelt tudományágak és határterületeik 1—1 negyedévi publikációs termésének regisztrálásában.

A folyóirat jelenleg díjmentesen kerül terjesztésre; kérjük jelezni, ha igényt tartanak rá. Egyben kérjük a terjesztésben való közreműködésüket is: szívesen veszünk olyan külföldi címajánlatokat, ahol a folyóirat érdeklődésre tarthat számot.

HungInfo szerkesztősége
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Budapest, Pf. 7.
V. Akadémia u. 2.
1361

TARTALOM

<i>Borsa Gedeon</i> : A hazai ősnyomtatványok változatai	1
<i>Kilián István</i> : Név- és évszámrejtés a XVII—XVIII. században	20
<i>Csáki Pál</i> : A ponyvairódalom „megrendszabályozása” az 1940-es évek elején	41

KÖZLEMÉNYEK

<i>Jánosi Monika</i> : Gregoriáncai Pál kéziratos törvénygyűjteménye a XV. század közepétől	54 ✕
<i>Király Péter</i> : Bakfark Krakkói Lantkönyve utánnyomásának egy változata	64
<i>Enyedi Sándor</i> : A Kéziratkiadó Társaság történetéhez I.	67
<i>Stoll Béla</i> : Kriza kantuálisa	74

FIGYELŐ

<i>Monok István</i> : XVI—XVII. századi olvasmánykultúránk	78
<i>Szelestei N. László</i> : Egy hasonmás kiadás tanulságai	82

SZEMLE

Gabriel, L. Astrik: The University of Paris and Its Hungarians Students and Masters during the Reign of Louis XII and Francois I ^{er} . Notre Dame, Indiana—Frankfurt am Main, 1986. (<i>Madas Edit</i>)	87 ✕
Török Bálint deákjának Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). Bp. 1986. (<i>Szelestei N. László</i>)	89
Kincses Kolozsvár 1—2. köt. Kiad. Bálint István János. Bp. 1986. (<i>Varga Imre</i>)	89
Gyüre Lajos: Kassai Napló 1918—1919. Bratislava, 1986. (<i>Sándor László</i>)	91
Baudet, Colette: Grandeur et misères d'un éditeur belge: Henry Kistemackers (1851—1934). Bruxelles, 1986. (<i>Ferenczi László</i>)	92
Galić, Pavao: Katalog knjiga tiskanih u XVI. stoljeću... Zadar, 1987. (<i>Borsa Gedeon</i>)	93

SOMMAIRE

<i>Borsa, Gedeon</i> : Les variantes des incunables de Hongrie	1
<i>Kilián, István</i> : L'acrostiche et le chronostiche au XVII ^e et au XVIII ^e siècles	20
<i>Csáki, Pál</i> : La „règlementation” de la littérature de pacotille au commencement des années 1940	41

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Jánosi, Monika</i> : La collection de lois manuscrite de Pál Gregoriánczi à partir du milieu du XV ^e siècle	54
<i>Király, Péter</i> : Une variante de la réimpression du Livre de luth cracovien de Bakfark	64
<i>Enyedi, Sándor</i> : A l'histoire de la Société pour Publier des Manuscrits I.	67
<i>Stoll, Béla</i> : La „cantualis” de Kriza	74

CHRONIQUE

<i>Monok, István</i> : Notre culture de lecture aux XVI ^e et XVII ^e siècles	78
<i>Szelestei N., László</i> : Les leçons d'une édition fac-simile	82

REVUE

Gabriel, L. Astrik: The University of Paris and Its Hungarian Students and Masters during the Reign of Louis XII and François I ^{er} . Notre Dame, Indiana— Frankfurt am Main, 1986. (<i>Madas, Edit</i>)	87
Le fragment de journal (1555) et les mémoires (1585) d'Imre Martonfalvy, clerc de Bálint Török. Bp. 1986. (<i>Szelestei N., László</i>)	89
Kincses Kolozsvár (Kolozsvár, ville des miracles). Vols I—II. Publiés par István János Bálint. Bp. 1986. (<i>Varga, Imre</i>)	89
Gyüre, Lajos: Journal de Cassovie 1918— 1919. Bratislava, 1986. (<i>Sándor, László</i>)	91
Baudet, Colette: Grandeur et misères d'un éditeur belge: Henry Kistemackers (1851—1934). Bruxelles, 1986. (<i>Ferenczi, László</i>)	92
Galić, Pavao: Katalog knjiga tiskanih u XVI. stoljeću... Zadar, 1987. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	93